

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК: 37: 372. 881.1: 373.1: 811.512.514

АЙБАШОВА ТАЗАГУЛ МАТРАИМОВНА

**ОРТО МЕКТЕПТЕРДЕ
ФУНКЦИОНАЛДЫК СТИЛДЕРДИ ОКУТУУ**

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи:

п.и.д., профессор Ж.А. Чыманов

Ош – 2024

МАЗМУНУ

| | |
|--|-----|
| КИРИШҮҮ..... | 5 |
| БИРИНЧИ БАП. ОРТО МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СТИЛДЕРИН ОКУТУУНУН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ | 11 |
| 1.1. “Стиль” жана “стилистика” түшүнүктөрү жөнүндө жалпы маалымат..... | 11 |
| 1.2. Кыргыз тилинин стилистикасынын илимий жактан иликтениши | 33 |
| 1.3. Кыргыз тилинин стилдерин окутуунун методикалык жактан иштелиши..... | 45 |
| Биринчи бап боюнча корутунду..... | 62 |
| ЭКИНЧИ БАП. СТИЛДЕРДИ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ | 67 |
| 2.1. Стилдерди окутуунун методикасы боюнча изилдөөнүн материалдары | 67 |
| 2.2. Изилдөөнүн теориялык методдору | 88 |
| 2.3. Педагогикалык эксперименттин жүрүшү жана жыйынтыгы | 98 |
| Экинчи бап боюнча корутунду..... | 109 |
| ҮЧҮНЧҮ БАП. ОРТО МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ФУНКЦИОНАЛДЫК СТИЛДЕРИН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ | 113 |
| 3.1. Стилдерди 5-9 класста окутуунун жалпы маселелери | 113 |
| 3.2. Иш кагаздарын окутуунун методикасы..... | 129 |
| Үчүнчү бап боюнча корутунду..... | 141 |
| Жалпы корутунду..... | 145 |
| Практикалык сунуштар..... | 150 |
| Адабияттардын тизмеси | 151 |
| Тиркемелер | 160 |

ГЛОССАРИЙ

Ааламдашуу доору- медиа жана интернет маалыматтарынын таасири менен дүйнө жүзүндөгү маалыматтардан кабардар болуу.

Билим берүүнүн мамлекеттик стандарты-мамлекеттин бардык атуулдарына милдеттүү түрдө камсыз кылуучу билим берүүнүн минималдуу, алгачкы, түпкү деңгээли.

Дидактикалык принциптер-тарбиялоонун жалпы максаттарына жана окутуу процессинин закон ченемине ылайык мектептин окуу ишинин мазмунун, уюштуруу формаларын жана методдорун аныктоочу алгачкы жоболор

Жалпы билим берүүчү мектеп - мамлекет тарабынан камсыз болгон бардык балдарга милдеттүү түрдө жалпы билим берүүчү мектептер.

Изилдөөнүн методдору- жаңы илимди алуу үчүн мурдагы илимди колдонуу ыкмасы.

Илимий стиль-илим жаатына арналган, терминдер, формула, аныктамалар менен жазылган илимий –популярдуу эмгектердин стили.

Интегралдаштыруу-теориялык билим, окутуучунун жөндөмү жана усулдук чеберчилигинин айкалышынан жаралган аракет.

Иш кагаздар стили-укуктук нормалардын чегинде жеке адам менен мамлекеттин, мекемелердин, жеке адамдардын ортосундагы мамилелерди тескөөчү функционалдык стилдин бир түрү.

Компетенттүүлүк – (лат.-шайкеш келүү) белгилүү бир кырдаалда билимдин, билгичтиктердин, ишмердиктин түрдүү ыкмаларын өз алдынча шайкеш колдоно билүү жөндөмдүүлүгү.

Көркөм стиль – окуяны тилдин лексикалык корун кеңири пайдалануу менен образдуу, көркөм, таасирдүү баяндаган функционалдык стилдин бир түрү.

Окуу-тарбия процесси- заманбап технологияларды пайдалануу аркылуу окуучулардын билим сапатын жогорулатуу менен компетенттүүлүккө тарбиялоодогу иш процесси.

Окутуунун усулдары - окуучуларга билим, билгичтик, көндүмдөрдү берүүгө, аларды тарбиялоого жана өстүрүп өнүктүрүп чыгармачыл инсандыкка даярдоого багытталган мугалим менен окуучулардын арасындагы өз ара максаттуу биргелешип аракеттенүүлөрүнүн ыкмасы.

Оптималдаштыруу - сабак өтүүдө өтүлүүчү материалга ылайык усул-ыкмаларды ыңгалуу пайдаланууну пландоо.

Педагогикалык эксперимент - окуу-тарбия иштери боюнча атайын түзүлгөн же изилдөөчү тарабынан көзөмөлдөнүп турган илимий негизде жүргүзүлгөн тажрыйба, педагогикалык кубулуштардын себеп-натыйжа байланыштарын үйрөнүү максатын көздөгөн изилдөөчү ишмердүүлүк.

Педагогикалык шарттар - окуучуну коомдогу активдүү субъект катары инсандыкка калыптандыруудагы педагогикалык процессте мугалим тарабынан атайын берилген өзүнөн-өзү пайда болгон шарттардын жана кырдаалдардын жыйындысы.

Стилистика - тил илиминин стиль изилдөөчү тармагы; тил каражаттары жана алардын пикирлешүүнүн ар кайсы тармактарында колдонулуу жолдору, формалары жөнүндөгү окуу.

Теориялык модель -теория (грекче θεωρία «кароо, изилдөө»), (модель -фр. modele , лат. modulus — чен, үлгү, норма, өрнөк) — бул предмет (буюм, нерсе, зат, көрүнүш, кубулуш) жөнүндөгү билимдер жалпылаштырылган жана системалаштырылган билимдин деңгээли, мында, категория, ой-толгоо, ой-кортунду сыяктуу түшүнүктөр калыптанат.

Функционалдык стиль - коом тарабынан кабыл алынган, функционалдык жактан шартталган, коомдук ишмердүүлүктүн ар түрдүү чөйрөлөрүндө маалымат алмашуунун өзгөчөлүктөрүнө ылайык сүйлөшүүнүн ар түрдүүлүгү.

PISA - эл аралык окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо программасы.

Эксперименталдык иш – белгилүү бир илимий багытты көздөп тажрыйба, сыноо жүргүзүү ишмердүүлүгү.

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Азыркы глобалдашуу мезгилинде билим берүү процессин демократиялаштыруу окуу процессин оптималдаштырууну, аны ата мекендик жана дүйнөлүк тажрыйбалар менен интегралдаштырууну өз алдына милдет кылып койду. Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» мыйзамынын максаты: адамдын сапаттуу билим алуу укугуна кепилдик берүү, жалпы адамзаттык жана улуттук баалуулуктарды тааныган инсанды ар тараптуу өнүктүрүү, ар бир адамга коомдун пайдалуу, кесиптерди эркин тандоо аркылуу эмгек рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүү мүчөсү болуу мүмкүнчүлүгүн берүү болуп эсептелет [65].

Ааламдашуу доорунда окуучуларды ата-бабалардан калган мурастарды бекем сактоо, анын ичинде эне тилди, этнопедагогикалык маданиятты кадырлоо, эстетикалык табитин жогорулатуу, элдик идеалдагы моралдык принциптер, адеп-ахлактык баалуулуктар менен тарбиялоо – мезгил талабы. Мына ушул аспектиден алып караганда, эне тилин окутуунун педагогикалык функциясы абдан маанилүү.

Дүйнө жүзүндөгү нечендеген улуттардын негизги айырмачылыгы тили болуп эсептелет. Тилдин коомдогу аткарган кызматы эбегейсиз, ал – адамзат жашоосундагы маданияттын күзгүсү, элдин руханий байлыгы, эрки. Ар бир улуттун улут катары өнүгүшүнүн көрөңгөсү. Кылымдар бою элибиз тилибизди байытты, тилибиз менен бир сүйлөмдөн турган учкул сөз, макал-ылакаптан баштап, дүйнөлүк маданий казынанын теңдешсиз үлгүсү “Манас” эпосун жаратканы айныбас чындак. Тил аркылуу дүйнө тааным ачылат, өнүгөт, улут муундан-муунга руханий мурас калтыруу жөндөмүнө ээ болот. Илимде тил аркылуу билим, тарбия алабыз, чөйрөгө таасир беребиз, күнүмдүк жашоодо кеп ишмердүүлүгүн жүргүзөбүз. Демек, тил – күнүмдүк жашоонун негизин шарттаган абстрактуу кубулуш, коммуникациянын маанилүү каражаты.

Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет болгондон кийин мамлекеттин тилине, улуттук валютасына, герби, гимни, туусу, элдик баш мыйзамына жана

борбор шаарына ээ болду. Булардын ар биринин республика үчүн өз алдынча мааниси терең. Элдик идеологиянын жазылган, жазылбаган жашоо мыйзамдары, каада-салт, үрп-адат, элдик көз караш, ишенимдердин тарбиялоодогу оозеки (этнопедагогикалык) мектеби жашап, уңгулуу улуттун келечектеги түптүү урпактарын тарбиялоодо ченемсиз жүк көтөрөт. Улуттук идеологиясын түптөп, экономиканын, маданияттын өсүшүндө мамлекеттик тил башкы орунда турат. Тарыхта улутту жоготуунун, улуттун беделин түшүрүүнүн негизги ыкмасы тилди жоготуу, тирүү энциклопедисттер деп аталган акылман карыяларды жок кылуу, ошол тилде жазылган китептерди өрттөө сыяктуу көрүнүштөр болгону анык. Жаш балдарды тобу менен алып барып, башка улутка телип, ошол улуттун сөзү, үрп-адаты, ишеними менен оозандырса да түпкүлүгүндө өз улутунун дилин сезип, арман, арзуу, санат күүлөрү менен улутун таап келген уламыштар жөнүнөн айтылбаса керек. Бул – тилдин денинен эле эмес, тил улуттун дилинен, аң-сезиминен, акыл-эсинен, табиятынан жаралган кубулуш экенинин күбөсү.

Байыркы элдин, күчтүү этностун бай тили – азыркы суверендүү мамлекеттин өзөгүн түзгөн, өлкөгө атын берген титулдук улуттун эне тили. Дүйнөлүк цивилизацияга алмаштыргыс салым кошкон көркөм мурастарды жараткан мамлекеттик тил – улуттун иденттүүлүгүн аныктаган негизги фактор, чыныгы юридикалык маанисинде мамлекеттин аймагында коомдук турмуштун бардык тармагында мыйзамдуу түрдө милдеттүү колдонулуучу тил [56,5-б.]. Бул тил кылымдар бою чачылган элдин башын бириктирген интегративдик милдетти аткарган, тилекке каршы, мамлекеттик тил мыйзамын кабыл алгандан кийинки мезгил ичинде тилибиз мамлекеттик тил катары бекем орун ээлей албагандай. Буга көчөдөгү баш аламан ар кайсы тилде оркойгон каталары менен жазылган көрнөк-жарнактарды айтуу жетиштүү. Маалымат каражаттарындагы, телерадиодо, гезит-журналдарда так, мазмундуу сүйлөнүшү же жазылышы көңүл чордонун ээледек. Алардагы стилдик жана стилистикалык, грамматикалык каталарга назар салбасак, тил саламаттыгы аксайт.

Жалпылап айтканда, тилдин тазалыгы, айрыкча, бала бакча, мектеп, массалык маалымат каражаттарынан түптөлөт, дилинде сакталат.

Тема боюнча изилдөө жүргүзүү тажрыйбабыз бир топ **карама-каршылыктардын** орун алып келе жаткандыгын көрсөттү, алар:

1) эне тили улуттук баалуулуктардын эң негизгиси, улуттук ой жүгүртүүнүн салттуу бир формасы катары эсептелсе да, эне тилин окутууга басым жасалбагандык;

2) эне тилинин барк-баасын, статусун жогорулатуу сунуш кылынып жатса да, анын функционалдык стилдерин окутуунун методикасы жакшы системага салынбагандыгы;

3) кыргыз тили сабагында окутуу боюнча мектеп мугалимдеринин тажрыйбалары көп болгону менен, аларды илимий жактан жалпыланып, системалаштырып, башка практик мугалимдерге сунушталбагандыгы ж.б.

Жогоруда белгиленген карама-каршылыктарды чечүү изилдөөнүн проблемасын аныктап, биздин изилдөөбүздүн темасын **«Орто мектептерде функционалдык стилдерди окутуу»** деп атоого өбөлгө түздү.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий изилдөө иштери менен байланышы: диссертациянын темасы тилдик билим берүүнүн мамлекеттик стандарты жана тарбиянын концепциялары, Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин педагогика жана психология кафедрасынын пландык иштери менен байланышат.

Изилдөөнүн максаты – ортоңку класстардын кыргыз тили сабагында функционалдык стилдерди бүгүнкү күндүн заманбап технологиялардын талаптарына ылайык окутуунун методикалык бирдиктүү системасын түзүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1) функционалдык стилдерди окутуунун тарыхын, азыркы абалын, аны изилдөөнүн методдорун жана методологиясын үйрөнүү.

2) мектептин 5-9-класстарында функционалдык стилдер боюнча окуучулардын билим сапатын жана билгичтик деңгээлин аныктоо, аларды өркүндөтүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн табуу, республиканын алдыңкы

мугалимдеринин, методисттердин педагогикалык иш-тажрыйбаларын жалпылаштыруу;

3) жогорку класстарда функционалдык стилдерди үйрөтүүнүн методикалык негиздерин аныктап, буларды заманбап технологияларга ылайык окутуунун теориялык моделин иштеп чыгуу, методикалык усулдарды сунуштоо;

4) иштелип чыгып, сунушталган моделдин жана методикалык усулдардын натыйжалуулугун аныктоо үчүн педагогикалык тажрыйбаларды жүргүзүү жана жыйынтыктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык мааниси: функционалдык стилдерди ортоңку класстарда окутуунун илимий-методикалык негиздери иштелип чыгып, бирдиктүү бир бүтүн системага салуу аракетинин жасалышында жана функционалдык стилдерди окутуу сабактарынын иштелип чыккандыгы менен аныкталат.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык мааниси: кыргыз тили предметинин программасын жана окуу китептеринин функционалдык стилдерге тиешелүү бөлүмдөрүн тактап, методикасын өркүндөтүүгө көмөк көрсөтөт; кыргыз тили боюнча сабакты изилдөөдө сунуш кылынган үлгүлөр, методдор окуучулардын өз алдынча сынчыл ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, өтүлө турган темага болгон кызыгууларынын жогорулашын шарттайт; жогорку класстарда функционалдык стилдерди окутуу иштерин жакшыртууга, өркүндөтүүгө, алардын билим берүүчүлүк жана тарбия берүүчүлүк маанисинин ачылышына өбөлгө түзөт; изилдөөнүн материалдары мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында методикалык колдонмо, окуу китеби катары пайдаланылат; кыргыз тили боюнча предметтик стандартты өркүндөтүүгө жана окуу-методикалык комплекстерди даярдоого жардам берет.

Изилдөөдөн келип чыккан корутундулардын ишенимдүүлүгү жана жыйынтыктарынын негиздүүлүгү ишти аткаруу алдынан белгиленген методологиялык таянычтарга негизделип, предметтин, милдеттердин адекваттуу жолдорун комплекстүү изилдөө методдоруна таянып проблеманы

теориялык өңүттөн үйрөнүүгө, анализдөө жана синтездөө жолу менен максатка жеткендикте.

Коргоого коюлуучу диссертациянын негизги жоболору:

1) кыргыз тилинде функционалдык стилдер заманбап технологияларга таянылып окутулушу зарыл;

2) функционалдык стилдерди үйрөтүү окутуунун билим берүүчүлүк жана өнүктүрүүчүлүк максаттарын ишке ашыруунун натыйжалуу каражаты боло алат;

3) функционалдык стилдерди интерактивдүү окутуу ортоңку класстын окуучуларынын түйүндүү жана предметтик компетенцияларынын калыптанышына негиз болот.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: 5-9-класстарда кыргыз тили сабагында функционалдык стилдерди окутуунун абалын аныктоо, анын натыйжалуулугун арттыруу боюнча тажрыйбалык топтордо тиешелүү сабактарды өттү, заманбап, салттуу жана интерактивдүү окутуунун, интеграциялап окутуунун методикалык системасын иштеп чыгуу изденүүчүнүн жеке өзү тарабынан ишке ашырылды.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларын тастыктоо (апробациялоо):

2013-2014-окуу жылынан баштап Ош мамлекеттик университетинин филология факультетинин III, IV курстары үчүн «Жогорку класстарда функционалдык стилдерди окутуунун жаңы технологиялары» деген атайын курс өтүлүп келе жатат; илимий-практикалык конференцияларында (2013-2023-жылдар) изилдөөнүн проблемалары боюнча докладдар жасалды; III-IV курстун студенттери менен бирдикте Ош шаарындагы, Ош, Жалал-Абад облусундагы мектептерде өткөрүлүүчү педагогикалык практика учурунда иштелип чыккан илимий-методикалык сунуштардын мугалимдер тарабынан пайдаланылышынын жыйынтыктары жалпылаштырылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук жарыяланышы. Иштин негизги жоболору КР Президинтине караштуу ЖАК талап кылган жалпы 2 усулдук- колдонмо, 1 окуу куралы, 12 илимий макалада чагылдырылган.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы катары Ош шаарынын №17 Ю.

Гагарин атындагы, №38 Барпы Алыкулов атындагы мектеп-гимназиялары, Ош облусунун Кара-Суу районундагы №46 Саит Маматов атындагы орто мектеби, Ош облусунун Чоң-Алай районундагы Алайчы уулу Саид атындагы инновациялык мектеби, Жалал-Абад облусунун Ала-Бука районундагы Төрөгелди Балтагулов атындагы №1 жалпы орто билим берүүчү мектеби. Педагогикалык эксперимент Ош шаарындагы №18 А. Навои атындагы мектеп-лицейинде өткөрүлдү.

Филология факультетинин 3-4-курсарынын студенттери практикага чыккан мезгилде жогорудагы аты аталган үч мектептин 5-9-класстарынын окуучулары экспериментке катыша алышты.

Диссертациянын көлөмү жана түзүмү: диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизинен түшүнүк берген киришүүдөн, үч баптан, корутунтунду, жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (158) турат. Таблицаалар – 12, сүрөттөр – 4. Иштин жалпы көлөмү – 183 бет.

БИРИНЧИ БАП. ОРТО МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СТИЛДЕРИН ОКУТУУНУН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

1.1. “Стиль” жана “стилистика” түшүнүктөрү жөнүндө жалпы маалымат

Лингвистикалык эмгектерде, тил сөздүктөрүндө “стиль” сөзүнүн түшүнүгү катары латын тилиндеги “stilos” деген сөздөн кабыл алынып, кыргыз тилинде “таякча”, “жазуу иштеринде колдонулуучу шайман” деген алгачкы мааниси аныкталып, ал жумшак нерселерде жазылган жазууларды оңдоодо колдонулгандыгы белгиленип келет. Мезгилдин өтүшү менен жазууну оңдоонун башка каражаттары, башка жолдору табылып, бирок алар салт катары, бардыгы “стиль” деп аталып кала бергендиги айтылып калган. Демек, “стиль” кепти, айрыкча жазуу кебин жөнгө салуучу, анын түшүнүктүүлүгүн, жеткиликтүүлүгүн жана таасирдүүлүгүн арттырууга кызмат кылган талап, ыкма катары каралат. Мындан улам “стиль” тилге, тилдин түзүлүшүнө, тилдик бирдик, каражаттарга караганда аларды ыктуу колдонуу менен кеп процессин жүргүзүүгө, аны жакшыртууга өзгөчө кызмат кылган лингвистикалык маселе экендиги айкындалат. Бул тууралуу И. С. Торонцевдин (1985): “Стиль функциональная разновидность речи, а не языка как многие думают” – деген пикири да стилдин тилге эмес, кепке тиешелүү экендигин тастыктап турат [127, 39-б.].

Азыркы учурда “стиль” сөзү түшүнүк катары, термин катары ар кайсы тармактарда, ар түрдүү маанилерде кеңири колдонулуп келет. Мисалы, эски стиль, архитектуралык стиль, башкаруунун стили, кийим кийүүнүн стили, белгилүү бир жазуучунун стили, художниктин стили, чарба жүргүзүүнүн стили, ж.б. Бул боюнча “Кыргыз тилинин сөздүгүнүн” (Бишкек, 2010) берген маалыматтарын толук келтирели:

“Стиль” 1. Белгилүү бир замандагы искусствонун, багыттын же художниктин идеялык, мазмун жана көркөмдүк формага карата болгон мамилесин мүнөздөөчү белгилердин жыйындысы. 2. Кандайдыр бир жазуучунун же адабий чыгарманын багытын жана анын тилине мүнөздүү болгон тил каражаттарын пайдалануу ыктары; кептин түзүлүшүндөгү жана

сөздөрдү колдонуудагы, баяндоодогу өзгөчөлүктөр. 3. Кандайдыр бир ишти, аракетти жүзөгө ашырууда башкалардан айырмаланган ык, жол. 4. Жүрүштүрүшү, сүйлөгөнү, кийген кийими ж.б. өзгөчөлүк” [68, 1101-1102-б].

Биз өзүбүздүн изилдөөбүздүн максатына ылайык “стиль” сөз – түшүнүгүнүн колдонулган маанилеринин бардыгына токтолбостон, лингвистикалык эмгектерде берилген түшүндүрмөлөргө, аныктамаларга гана кыскача токтолобуз. “Стиль” термин-түшүнүгүнө тил илиминде бирдиктүү, баары бирдей колдонгон аныктама-эреже жок. Бул барынан мурда “стиль” түшүнүгүнүн татаалдыгы, көп кырдуулугу, көп ишмердүүлүгүнө, анын максаттарына жараша ар түрдүүлүккө ээ болушу менен түшүндүрүлөт. Аталган маселе боюнча тилчи-окумуштуу, стиль түшүнүгү боюнча алгачкы, алгылыктуу пикир айткан С. А. Давлетовдун пикирин толук келтирүү зарылдыгы бар.

“Азыркы мезгилде тил илиминде стиль жөнүндө бирдиктүү аныктама жок. Бирок көпчүлүк окумуштуулар тарабынан колдоого алынган аныктамалар бар. Алардын бири академик В. В. Виноградовдун калемине таандык. Ал: “Стиль – это общественно осознанная, функционально обделовленная, внутренне объединенная совокупность приемов употребления, отбора и сочетания средств речевого обучения в сфере того или иного общенародного, общенационального языка соотносительная с другими такими же способами выражения, которые служат для иных целей, выполняют иные функции в речевой общественной практике данного народа”- дейт. Бул аныктама – терең илимий аныктама” [39, 193-б].

Аныктама “терең илимий аныктама” деп бааланганына карабастан, өтө татаал, түшүнүүгө кыйын, ар бирин өзүнчө чечмелеп түшүндүрүүнү талап кылган, практикалык жактан пайдаланууга оор деп эсептейбиз. Ошондуктан бул аныктаманы дал ушул турушунда өздөштүрүүнү, колдонууну сунуш кылабыз.

Орус тилинин стилистикасы боюнча ондогон окумуштуулар атайын эмгектерди жазып, жарыялашкан. Бул багыт боюнча М. В. Ломоносов, В. В.

Виноградов, Л. П. Барнас, А. И. Ефимов, И. Б. Голуб, Д. Э. Розенталь, В. Д. Бондалетов, Н. А. Леонова, ж.б. эмгектерин көрсөтүүгө болот. Биз орус окумуштууларынын ичинен орус тилинин стилистикасы боюнча илимий чөйрөдө кеңири тарап, өтө көп колдонулган эмгек катары белгилүү окумуштуу-тилчи Маргарита Николаевна Кожинанын “Стилистика русского языка” (М.1983) аттуу фундаменталдуу китебин эсептейбиз. Бул окумуштуунун стиль жөнүндөгү аныктамасы алда канча кыска, так жана түшүнүктүү. Ошону менен бирге эле стилдин табиятын түшүнүүгө негиз болот деп билебиз. М. Н. Кожина стилге төмөнкүдөй түшүндүрмө берген: “... стиль – это, самом общем смысле, характерологическое свойство (и способность) языка-речи, обделовленное задачами общения и призванные наилучшим образом реализовать эти задача” [66, 16-17-б.]. Бул түшүндүрмөдө, биринчиден, стилди тил менен кептин биргелешкен касиети катары караса, экинчиден, стилди баарлашуунун (сүйлөшүүнүн) милдеттер менен шартталган көрүнүшү катары карагандыгы, биз үчүн алгылыктуу деп эсептейбиз, башкача айтканда, стиль сүйлөшүүгө, кеп ишмердүүлүгүнө байланыштуу каралып, түшүндүрүлө турган маселе экендигине ынанабыз.

Кыргыз тилинин стилистика жана аны окутуу боюнча бир катар эмгектерди жазган С. Давлетов стилге төмөнкүдөй аныктама берген: “Стиль дегенибиз – речтин белгилүү бир максатка, пикир алышуунун чөйрөсүнө ылайыкталган түрү” [39, 195-б.].

Ал эми Т. Маразыков стилдердин келип чыгышын сүйлөшүүнүн чөйрөлөрүнө байланыштуу карайт. Стиль боюнча жазылган эмгектерди талдоо аркылуу мындай жыйынтык чыгарууга болот. Адамдардын сүйлөшүп, пикир алышуусу, жалпы эле кеп ишмердүүлүгү сөзсүз түрдө белгилүү бир максатты көздөйт. Максатсыз сүйлөшүү болбойт. Ошол максаттуу сүйлөшүү белгилүү бир чөйрөдө, белгилүү бир жагдай-шартта ишке ашат. Аныкталган максатка жетүү үчүн жагдай-шартка ылайык тил каражаттар колдонулат.

Демек, стиль – бул сүйлөшүүнүн, кеп ишмердүүлүгүнүн белгилүү бир максатына ылайык жагдай-шартка жараша тил каражаттарын колдонуунун ык-

жолдору. Кеп ишмердүүлүгүнүн максаттары тилдин коомдогу негизги функциялары (кызматтары) менен шартталат. Окумуштуу Т. Аширбаев: “Тилдин коомдогу негизги кызматтары пикир алмашуу, кабарлоо жана таасир этүү болуп саналат. Пикир алмашуу кызматы оозеки сүйлөшүүдө ишке ашырылып, сүйлөшүү стили деп аталат. Ал эми кабарлоо кызматы илим-билимде жана иш кагаздарында берилип, илимий жана иш кагаздарынын стили болот. Таасир этүү кызматы публицистикада жана көркөм чыгармада аткарылып, публицистикалык жана көркөм стиль деп аталат” [23]. Ошентип, кептин белгилүү бир максатка, пикир алышуунун чөйрөсүнө ылайыкталган түрүн стиль деп түшүнөбүз.

Тилдеги стилдерди изилдөөчү тил илиминин тармагы стилистика деп аталат. Бул боюнча белгилүү окумуштуу М. Н. Кожинанын берген түшүндүрмө-аныктамасы кенири тарап, эмгектерде дайыма колдонулуп келе жаткандыгы белгилүү. Биз дагы ал аныктаманы алгылыктуу деп эсептеп, толук келтирели: “В самом общем смысле стилистику можно определить как лингвистическую науки о средствах речевой выразительности о закономерностях функционирования языка, обусловленных наиболее целесообразным использованием языковых единиц в зависимости от содержания высказывания, целей, ситуации и сферы общения. Выделяются прежде всего такие типовые и социально значимые сферы общения, как деловая, научная, художественная, публицистическая, бытовая. В соответствии с ними различаются и функциональные стили” [66, 23-б.]. Бул аныктамадан стилистика кептин көркөмдүгү менен тилдин функцияларынын мыйзам ченемдүүлүктөрүн иликтөөчү лингвистикалык илим экендигин, ал баалашуунун максатына жана чөйрөсүнө жараша тил бирдиктерин колдонуунун өзгөчөлүктөрүн изилдей тургандыгын билебиз. Стилистика лингвистикалык (тил илими) илим катары өз ичинен лексикалык стилистика, грамматикалык стилистика, стилистикалык синтаксис, сөз жасоонун стилистикасы ж.б. бөлүмдөргө бөлүнөт.

Кыргыз тилинин стилистикасын терең изилдеген окумуштуу Токтосун Аширбаев стилистикалык изилдөөлөрдү эки чоң багытта бөлүп: структуралык стилистика жана функционалдык стилистика деп карайт. Т. Аширбаевдин пикири боюнча, “структуралык стилистика тилдин стили, ал эми функционалдык стилистика кептин стили менен байланыштуу каралат” [17, 6-б.].

Текст таануу боюнча белгилүү окумуштуу Турусбек Маразыков стилистика илимин текст таануу илими менен бекем байланыштагы илим катары карайт. Т. Маразыковдун пикири боюнча, “... текст таануу менен стилистика эки башка илим болгону менен маалымат алмашуунун табиятын, сүйлөө ишмердигин изилдеп-иликтөө боюнча алардын жалпы багыты түпкү философиясы, методологиялык базасы бир. Түпкү негизинде аталган бул илимий тармактын экөө тең ойду мыкты туюндуруунун, мыкты сүйлөөнүн технологиясын, сүйлөө маданиятын изилдеген илимдин катарына кирет” [98, 5-б.].

Т. Аширбаев менен Т. Маразыковдун стилистика боюнча айткан пикирлеринен улам стилистика тилди, тилдин түзүлүшүн, бирдиктерин изилдебестен, ал кепти, кеп ишмердүүлүгүн, кеп маданиятын иликтөөчү, аларды өркүндөтүүгө багытталган тил илиминин маанилүү бир тармагы экендиги айкындалат.

Т. Маразыков текст таануу илиминдеги стилистиканын орду менен маанисин төмөнкүдөй түшүндүрөт: “... текст таануунун маселелери стилдик жагдайларсыз толук кандуу мүнөздө чечилбейт. Тескерисинче, стилдик маселелер тексттин тулкусунда жашайт, тексттин өзүндө түр өзгөртүп, диалектикалуу табиятка ээ болот. Демек, стиль болуш үчүн текст түзүлүш керек. Ошондой эле текст болгон жерде сөзсүз белгилүү бир стиль бар.” [98]. Мындан улам стиль жана аны иликтеген стилистика илими кеп ишмердүүлүгү, кеп маданияты менен бирге эле текст (текст – кеп ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы) жана текст таануу илими менен да тыгыз байланышта болот деген тыянак чыгарууга болот.

Стилистика илиминин лингвистикадан алган ордун, маанисин жана барк-баасын белгилүү окумуштуу В. В. Винградов мындайча аныктаптыр: “Стилистика является своего рода вершиной исследования языка, теоретической основой развития национальной речевой культура” [66]. Демек, стиль жана стилистика тилди изилдөөнүн, колдонуунун туу чокусу болуу менен улуттук кеп маданиятынын өнүгүшүнүн теориялык негизи болуп саналат.

Стилистика тууралуу стилистика тармагындагы алдыңкы эксперт И. Р. Гальпериндин жетекчилиги менен кандидаттык диссертациясын коргогон өзбек окумуштуусу, ф. и. д., Дүйнөлүк тилдер университетинин профессору Ашурова Делярам Умаровна стилистикага: “Сүйлөөнүн функционалдык стили – белгилүү бир чөйрөдө баарлашуунун максаттарына жана шарттарына жооп берген жана стилистикалык тилдик каражаттардын жыйындысын бириктирген спецификалык тил системасы. Төмөнкү функционалдык стилдер бөлүнөт: Илимий стиль, Расмий бизнес стили, Публицистика стили, Көркөм стили, Сүйлөшүү стили,” – деп аныктама берет.

XX кылымда орус филологиясында «стиль» жана «стилистика» деген түшүнүктөр терең ачылып, карама-каршылыксыз аныкталат. Казак тилчилери орустарды ээрчип, алардын концепцияларын колдонуп, стилистика маселелерине кайрылышат. Казак окумуштуулары стилистика толук өнүгө электигин моюнга алып: «Орус тилинин синтаксисин изилдөө тарыхы бир нече кылымга созулса, казак тилинин сөз айкаштарын изилдөө тарыхы 50-60 жылдай артка калган. Тил илиминин артта калышы совет доорундагы орус тилинин басымдуулук аракети», - деп нааразы болот казак окумуштуусу М. Балакаев: Казактын абройлуу окумуштуулар тобу тилдин стилдеринде тилдик белгилерди (сөз, тиркес, сойлем) калай колдануу кажеттигин: “Стилистика – тилдин колданылуу зандылыктарынын зерттейтин гылым, тилдик белгилердин дурыс колданылу нормасын коздейди” - деп мүнөздөйт. Ал эми «стилистика тил илиминин стилдерди изилдеген тармагы катары» дегендин мааниси окуучунун аң-сезимине так жеткирилбейт, дейт. М. Балакаев казак тилинин

маданияты жөнүндөгү китебинде казак тилинин стилдерин төрт түргө бөлөт: 1) расмий иш кагаздары - иш кагаздарынын тил стили; 2) публицистикалык стили (газет-журналдардын тили); 3) илимий-техникалык адабияттын стили; 4) көркөм адабият стили. Ал эми М. Балакаев, Р. Сыздыкова, Э. Жанпеисов дагы бир эмгек жазышкан, мында бешинчи стиль – “илимий-педагогикалык адабияттын стили” менен толуктаган. Эгерде «окуу-педагогикалык адабияттын стилин» стилдин өзүнчө бир түрү катары эсептесек, эмне үчүн илимдин ар бир тармагы автономдуу стилди талап кыла албайт? Философиялык, психологиялык, экономикалык, демографиялык, маданий ж.б.у.с. ишке ашса, жүздөгөн стилдер пайда болот» - дешет. Бул түшүнүктөргө О.Ахманова төмөнкүдөй аныктама берет: «Стиль – тилдин дифференциалдык сортторунун бири, өзгөчө лексикасы, фразеологиялык айкалышы, сөз айкаштары жана конструкциялары бар тилдик подсистема, башка сорттордон негизинен өзүнүн экспрессивдүү-баалоочу касиеттери менен айырмаланат. составдык элементтери жана адатта кептин айрым чөйрөлөрүнүн колдонулушу менен байланышкан;...»- десе, А.И. Ефимов стилдерди: 1) көркөм-фантастикалык, 2) коомдук-публицистикалык, 3) илимий баяндоо, 4) профессионалдык-техникалык, 5) расмий-документалдык, 6) эпистолярдык деп бөлөт. Ал эми окумуштуу С.Исаев үч негизги стилди: көркөм, расмий жана бейтарап бөлүп көрсөткөн.

Казактарда “жалпак тил” деген түшүнүк бар. “Жалпы айтылганда” деген сөздөн келип чыккан. Сөздүктөрдө «жалпак тил» «бардыгына түшүнүктүү жөнөкөй тил» айыл-дыйкандардын маалымат берүү стили, б.а. стандартташтырылбаган улуттук тилдин стили делет. Казак тил илиминде көп кездешчү көрүнүш – бул бир категорияны ар башка окумуштуулар башкача аташат. Р.Сыздыкова жогоруда аталган эмгегинде “ауузеки сойлоо тили”, ал эми С.Исаев “бейтарап стили” формуласын колдонот. К. Аханов бул категорияга «сойлеу тили» деген аныктама берет, ага ылайык «белгилүү шарттарда сүйлөшүү стили түз баарлашуу стили болуп саналат. Казакстан

эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин казак тили мамлекеттик тил статусун алып, коомдун бардык чөйрөсүндө кеңири колдонула баштады. Бирок арадан чейрек кылым өтсө да тилдин иши башында ойлогондой өнүгө элек, көрсө, тил индустриалдык коомдо иштөөгө, тилдин нормалдашуусу, анын ичинде стилдик айырмачылыктардын дифференциацияланышы даяр эмес экен, деп эсептешет [157]. Демек, орус лингвистикасында стилистиканы изилдөө бир багытка түшүп, өзбек, казак тилдеринде аягы чыга элек тилдин бөлүмү десек болчудай.

Тил – коомдо пикир алышуунун маанилүү каражаты. Адамзат жашоосунда түбөлүк кызмат кылган коммуникативдик функцияны аткарат. Адамдар пикир алышат, башкаларга оюн, ички туюмун айтат, бири-бирине таасир этет, өз ара түшүнүшөт, жалпы ишмердүүлүктө бир пикирге келүүсүн камсыз кылат. Ал эми тилдин жазуу формасына ээ болушу тилдин коомдук кызматынын кеңейишине негиз болот.

Улуттук тилдин мамлекеттик тил макамын алышы, биринчиден, өлкөдөгү тил саясатынын багытын негиздеди, экинчиден, элибиздин сабаттуулугунун өсүшүнө чоң таасирин тийгизди, үчүнчүдөн, иш кагаздарынын мамлекеттик тилде аткарылышы жолго коюлду, башка тилдерден кабыл алынган жана улуттук тилдин сөз жасоо моделдеринин негизинде жасалган сөздөрдүн эсебинен тилибиздин лексикалык кору байыды.

Тилде кептеги каталар формалык жана мазмундук каталар болуп экиге бөлүнүп, формалык каталар орфографиялык, орфоэпиялык, пунктуациялык каталар болот. Мазмундук каталарга стилистикалык жана стилдик каталар, алар тексттин мазмунуна таасир тийгизет. Стилистикалык каталар менен стилдик каталардын табияты, тексттин мазмунуна тийгизген таасири ар башка. Стилистикалык каталар тилдик бирдиктер менен тыгыз байланышта болгондуктан, функционалдык стилдердин ар бири, алардын подстилдери тилдик бирдиктерди ылгап колдонуу зарылчылыгына муктаж [22].

Тилдик бирдиктер кепте реалдашат, пикир алышуунун, маалыматтарды топтоонун, ички сезимди туюнтуунун каражатына айланып, тилдин коомдук

кызматы алдыңкы орунга чыгат. Демек, стилистика лингвистикалык илим катары тилдин эмес, анын функцияланышынын өзгөчө формасы болгон кепти изилдейт. Тил кепке өтүү менен өзүнүн психикалык жана коомдук кубулуш экенин далилдейт.

Функционалдык стилдер тилди окутууда маанилүү ролдо, анткени алар окуучуларга тилдик коммуникация көндүмдөрүн, тил коомчулугунун маданий түшүнүгүн өнүктүрүүгө жардам берет. Биринчиден, функционалдык стилдер окуучуларга сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүп, кеп маданиятын калыптайт. Окуучулар сүйлөө, жазуу ишмердиги аркылуу функционалдык стилдердин айырмачылыгын үйрөнүп, ар кандай коммуникативдик кырдаалдарда жагдайга ылайык сүйлөшүү, тил табышууга жетиштишет. Бул көндүм аларды компетенттүү калыптанышына мүмкүндүк берет. Экинчиден, функционалдык стилдер окуучулардын тил коомчулугунун маданий түшүнүгүн өнүктүрөт. Ар бир маданияттын тилди колдонууда өзүнүн өзгөчөлүктөрү жана нормалары бар. Функционалдык стилдерди өздөштүрүү менен окуучулар тилдин формалдуулук, сылыктык, социалдык ролдор жана жүрүм-турум нормалары сыяктуу социалдык-маданий аспектилерин жөнүндө билишет. Бул аларга ар кандай маданий контексттерге ыңгайлашууну үйрөнүүгө жана эне тилинде сүйлөгөндөрдүн ниетин (интенцияларын) жана күтүүлөрүн жакшыраак түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Ошондой эле функционалдык стилдер окуучуларга ар кандай стилдеги тексттерди талдоо жана түзүү жөндөмдөрүн өрчүтүүгө жардам берет. Алар белгилүү бир стилге мүнөздүү болгон тилдик өзгөчөлүктөрдү (мисалы, расмий сөз айкаштары же жаргон сөздөр) таанып, аларды сүйлөөдө жана жазууда жагдайга ылайыктап колдонууну үйрөнүшөт. Бул аларга ар кандай кырдаалда тилди колдонууда ийкемдүү жана натыйжалуу болууга мүмкүндүк берет.

Жалпысынан функционалдык стилдер тилди окутуунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат, анткени алар окуучуларга баарлашуу көндүмдөрүн өркүндөтүүгө, тилдин маданий аспектилерине жана баарлашуунун ар кандай кырдаалдарына ылайыкташууга үйрөтөт.

Мектептин базистик окуу планында кыргыз тилине бөлүнгөн сааттар:

Таблица 1.1. Кыргыз тилинин базистик окуу планда алган орду

| к\№ | класстары | жума бою | жыл бою |
|-----|-----------|-----------|----------|
| 1. | 5-класс | 4 сааттан | 136 саат |
| 2. | 6-класс | 4 сааттан | 136 саат |
| 3. | 7-класс | 3 сааттан | 102 саат |
| 4. | 8-класс | 3 сааттан | 102 саат |
| 5. | 9-класс | 2 сааттан | 68 Саат |

Бул окуу жүктөмү кыргыз тилин эне тили катары окутулган мектептерде ушуга чейин окутулуп келген. *Кыргыз тилин эне тил катары мектептерде окутуунун максаты* – «окуучуларды кыргыз тилинин лексика-грамматикалык байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү колдоно билүүгө, кеп ишмердүүлүктөрүнүн бардык компетенттүүлүктөрүнө ээ болууга, кеп маданиятынын эрежелерин кебинде туура сактоого үйрөтүү» - деп берилген [90]. Эгерде жалпы эле кыргыз мектепте кыргыз тили предметинин максаты, милдеттерине кайрылсак, кыргыз тили – кыргыз элинин мамлекеттик тили, улуттук маданияттын эң жогорку формасы болуп саналат.

Кыргыз тилинин программасынын өркүндөтүлгөн жаңы редакциясы Кыргыз билим берүү академиясынын филологиялык билим берүү лабораториясында иштелип чыккан 2023-жылкы мамлекеттик стандартта базистик окуу планынын мамлекеттик компонентине ылайык, жалпы орто билим берүүнүн негизги жана жогорку баскычтарында кыргыз тили предметине төмөндөгүдөй окуу жүктөмү аныкталган:

| к\№ | класстары | жума бою | жыл бою |
|-----|-----------|-----------|----------|
| 1 | 5-класс | 4 сааттан | 136 саат |
| 2 | 6-класс | 4 сааттан | 136 саат |
| 3 | 7-класс | 3 сааттан | 102 саат |
| 4 | 8-класс | 2 сааттан | 68 саат |
| 5 | 9-класс | 2 сааттан | 68 саат |
| 6 | 10-класс | 2 сааттан | 68 саат |
| 7 | 11-класс | 3 сааттан | 102 саат |

Бул базистик планда 8-класстын кыргыз тилинен 1 саат кыскартылган.

Программада, биринчиден, грамматикалык материалдар менен кептин

материалдарын байланыштырып окутууну жүзөгө ашыруу үчүн **5-9-класстарда «грамматикадан-кепке» жана 10-11-класстарда «кептен – грамматикага» аттуу** эки концентрден турган технология киргизилген. Мунун өзү 5-9-класста **теориядан – практикага**, ал эми 10-11- класстарда тескерисинче, **практикадан- теорияга** багытталган окутуу менен окуучунун кептик ишмердигин өнүктүрүүгө көңүл бөлүнмөкчү. Мунун өзү–грамматиканы өздөштүрүү сабагы–байланыштуу кепти өстүрүү жана кеп маданиятына үйрөтүү сабагы болуусу керек, -деген методикалык жобону алдыга коёт. Ошондуктан программанын талаптарын турмушка ашырууда **грамматиканын ар бир сабагы байланыштуу кеп жана кеп маданиятына үйрөтүү сабак болушу керек - деген принципте** ал экөөнүн материалдары логикалык түрдө байланышта берилүүгө тийиш экенин эске салат. Мунун өзү буга чейин окулуп келген принциптүү методиканы түп-тамырынан тарта өзгөртүү, эне тилин мектептеги окуп үйрөнүүнү жаңылоо зарылдыгын алдыга коёт. Тактап айтканда, анын ички модели: **грамматика+байланыштуу кеп жана кеп маданияты**-деген багытта өтүлүүсү шарт [84].

Программада 9-класстын 2-чейрегинде:

Синтаксистик татаал түрмөктөр жана кеп маданияты (5 саат)

Атоочтук түрмөк, анын грамматикалык белгилери жана түзүлүшү. Атоочтук түрмөктүн нагыз өз маанисинде турганда жана заттык маанисинде синтаксистик аткарган милдеттери. Чакчыл түрмөк. Анын грамматикалык белгилери жана түзүлүшү. Чакчыл түрмөктүн синтаксистик кызматы. Чакчыл түрмөктүн сүйлөмдөгү орду, ага байланыштуу коюлуучу тыныш белгилер.

Публицистикалык стиль, анын башка стилдерден өзгөчөлүгү (терендетип, кеңейтип кайталоо). Тексттен синтаксистик татаал түрмөктөрдү (атоочтуктар менен чакчылдар) таап талдоо.

Кеп маданияты. Атоочтук жана чакчыл түрмөктөрдүн, негизинен, кептин бардык стилдерге орток тиешелүүлүгү. Атоочтук менен чакчыл түрмөктөрдүн өздөрү тиешелүү болуп айтылган айкындалгычтык алда канча татаал белгилерин (сыпат, себеп, мезгил, максат ж.б.) билдирүү менен , аны

(айкындалгычты) мазмундук жактан кенен образдуу сүрөттөө үчүн колдонулушу. **Расмий эмес иш кагаздары боюнча өтүлгөндөрдү тереңдетүү жана алардын татаал түрлөрүн (мүнөздөмө, токтом, отчет) өздөштүрүү.** Текст талдоо иштери.

9-класстын 3-чейрегинде: **Тең байланыштагы татаал сүйлөм жана кеп маданияты (6 саат)**

Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн синонимикасы. **Расмий иш кагаздары: мыйзам, указ, буйрук.** Текст талдоо иштери берилсе, **4-чейректе** Аралаш татаал сүйлөм, анын түзүлүшү, анда коюлуучу тыныш белгилер. **Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге мүнөздөмө. Доклад жазууга машыгуу.** - берилген теманын же окулган чыгарманын негизинде доклад жасатып көнүктүрүү; - жазган докладынын тезисин түздүрүп үйрөтүү; - расмий иш кагаздарынан өз алдынча мүнөздөмө, токтом (жыйналыштын), отчет жаза билүүгө көнүктүрүү;

Предмет аралык байланыш. Тарых, география, химия, адабият окуу китептеринде, расмий-иштиктүү стилде багыныңкы байланыштагы жана аралаш татаал сүйлөмдөрдүн грамматикалык белгилери боюнча айырмачылыктарына, алардын түрлөрүнө жана маанилик катыштарына карата талдоо. Бул программада 2-3-4- чейректе илимий жана иш кагаздар стилин грамматикадан кепке багыттап окутуу пландалган, окутуунун жоопкерчилиги мугалимге калтырылган.

10-класстын 2-чейрегинде илимий, публицистикалык стилдер менен кептин түрлөрүнүн карым-катышы, 3-чейректе иш кагаздар стили, **Программа, Устав** менен таанышуу, Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге түшүнүк. **Реферат. Конспект. Цитата,** 4-чейректе Публицистикалык стилде аткарылуучу практикалык иштер тууралуу түшүнүк. **Интервью. Репортаж** берилген.

11-класста **5-11-класстарда өтүлгөн материалдарды системалаштыруу жана жалпылаштыруу (20 саат)** бөлүмүндө дилбаян, эссе жаздырып көнүктүрүү менен: Кептин стилдери боюнча билимин системалаштыруу жана

жалпылаштыруу. Кептин түрлөрү жана кептин стилдеринин карым-катнашы (кептин ой жүгүртүү менен илимий жана публицистикалык стилдин байланышы).

Кептин түрлөрү боюнча машыгуу иштери: - илимий стилдеги тексттен ой жүгүртүү кебинин элементтерин таап, алардын өз ара карым-катнашын далилдөө, тандоо, аныктоо. Расмий жана расмий эмес иш кагаздары боюнча билимдерин системалаштыруу жана жалпылаштыруу. Публицистикалык стилде аткарылуучу практикалык иштер тууралуу түшүнүк. **Портреттик очерк. Макала. Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге түшүнүк. Библиография. Конспект. Реферат.** менен аяктайт. Бул практикадан-теорияга багытталган принцип менен окутулат, же окуучуну коомго даярдоодо мугалимден илимийлүүлүк принциби менен бирге фронталдык, б.а. жалпы жана жеке формаларды оптималдуу айкалыштырып, окуучуга дифференциалдуу жана жекече мамиле жасоо ыкмасын колдонууну талап кылат. Эгерде талапка ылайык билим алган окуучу кеп стилдери боюнча толук даярдыктан өтү дегенди билдирет.

5-9-класстарда кыргыз тилин окутуунун **жалпы милдеттери**, программада белгиленгендей, төмөнкүлөр:

- таанып-билүүчүлүк,
- жүрүм-турумдук,
- баалуулук. [84]

Таанып-билүүчүлүк – окуучуну эне тилинин өз жашоо-турмушундагы, коомдогу, ишмердигиндеги орду менен маанисин так аныктап билүүгө үйрөтүү менен эне тилин дүйнөнү таанып-билүүнүн каражаты жана чындыкты чагылдыруунун, ошондой эле башка окуу предметтери боюнча билим алуунун куралы катары колдонууга көнүктүрөт. Тил жана кеп, тил жана аң-сезим, тил жана ойлоо, тил жана маданият түшүнүктөрүнүн ажырагыс биримдигин жеткиликтүү түшүндүрөт. Кыргыз тилинин фонетикалык системасын лексико-фразеологиялык байлыгын, грамматикалык түзүлүшүн, орфографиялык, пунктуациялык жана орфоэпиялык эрежелерин практикалык негизде

өздөштүрүп, өз кебинде колдонууга үйрөтөт. Окуучуну эне тилинин тил бирдиктеринин маанисин жана функцияларын толук андап билүүгө, эне тилиндеги кубулуштарды, фактыларды талдай алууга үйрөтүү менен оозеки жана жазуу кебиндеги кыргыз адабий тилинин нормаларын сактоого машыктырат.

Жүрүм-турумдук - окуучуну кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) сүйлөшүү, баарлашуунун ар кандай чөйрөлөрүндөгү кептик жүрүм-турумдук маданиятын толук билүүгө жана колдонууга үйрөтөт. Ар кандай чөйрөдө жана тематикада оозеки-жазуу түрүндө сабаттуу сүйлөө-жазуу маданиятына үйрөтүү менен өзүнүн оозеки жана жазуу кебин өз алдынча текшере алууга, сын көз менен карап, аны дайыма өркүндөтүү жөндөмүнө ээ кылат.

Баалуулук - окуучуну эне тилин улуттук улуу дөөлөт, сыймык, маданият катары кабыл алып, аны тарыхый-руханий мурас деп таанып, аны менен сыймыктанууга, коргоого жана колдонууга көнүктүрөт. Эне тили аркылуу улуттук баалуулуктарды, жалпы адамзаттык рухий дөөлөттөрдү өздөштүрүүгө, барктап-баалоого үйрөтөт.

Ушундан улам, 5-9-класстарда кыргыз тилин эне тил катары окутуу-үйрөтүүдө стилдерди окутуу боюнча *төмөнкүдөй негизги милдеттери* сунуш кылынат:

1) окуучуларга тил, анын системалуулугу жана кеп жөнүндө зарыл болгон билимдерди берүү менен алардын оозеки жана жазуу кептериндеги орфографиялык жана стилистикалык нормалардын сакталышына өзгөчө көңүл бөлүп, кетирилген каталардан арылууга көнүктүрүү жана машыккандыктарын калыптандыруу;

2) өз ойлорун орфоэпиялык нормалардын негизинде туура, так айтууга, ар түрдүү стилдеги тексттерди көркөм окуй алууга үйрөтүү;

3) кептин, стилдин ар кандай түрлөрүнө мүнөздүү болгон тил каражаттарын бири-биринен айырмалай алууга, текст түзүүдө кетирилген

кемчиликтерди таба билүүгө жана аларды түзөтүүнүн жолдорун, ыкмаларын колдоно алууга машыктыруу жана ага калыптандыруу;

4) текст түзүүдө ага катышкан сүйлөмдөрдүн мазмунун айтылып жаткан ойдун негизине карата туура багытоо менен алардын (сүйлөмдөрдүн ортосундагы ойдун логикалуу өнүгүшүн, сүйлөмдөрдүн өз ара ички жана тышкы байланыштарынын стилдик нормаларын так сактоого көнүктүрүү);

5) адабий тилдин нормаларын билгичтик менен өздөштүрүү, сөз байлыгын арттыруу, тилдин синонимдик катарларын, анын көркөм каражаттарын, өтмө маанилүү жана эмоционалдуу-экспрессивдүү пикир алышуунун баардык формаларында туура колдоно билүү менен окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө жетишүү;

б) интерактивдүү окутуу, проблемалуу окутуу, сынчыл ой жүгүртүү жана башка алдыңкы методикалык ыкмаларды пайдалануу [89].

Мектепте стилдерди окутуунун милдеттери:

1. Мектеп окуучуларында кеп байланышынын ар кандай шарттарында стилдердин колдонулушун изилдеген тил илиминин бир бөлүгү катары стилистика жөнүндө түшүнүгүн калыптандыруу.

2. Мектеп окуучуларын негизги стилистикалык түшүнүктөр (кептик стилдер, сүйлөшүү стили, көркөм стилдер, илимий стиль, расмий-иштиктүү стиль, публицистикалык стиль, көркөм адабияттын стили, стилистикалык боек, стилистикалык норма) жана ар кандай стилдеги тексттерде лексикалык бирдиктерди, сөз түзүүчү моделдерди, морфологиялык формаларды жана синтаксистик конструкцияларды колдонуунун өзгөчөлүктөрү менен тааныштыруу.

3. Окуучуларды кеп кырдаалын эске алуу менен сөздөрдү курууга үйрөтүү.

4. Кыргыз тилинин ар кандай баскычтарында стилистикалык синонимдерди колдонуу менен окуучулардын кептик жана грамматикалык системасын байытуу.

Окуучулардын кептик көндүмдөрүн өнүктүрүү жана жакшыртуу, алардын кепте тилдик кубулуштарды пайдалануу өзгөчөлүктөрүнө көңүл

бурулган учурда, албетте, тилдин бардык бөлүмдөрүн окуу боюнча атайын кеп өнүктүрүү сабактарында жана кыргыз тили боюнча ар бир сабакта да жүзөгө ашырылат. Ошентип, стилистика фонетика, лексикология жана грамматика менен бир убакта жана параллелдүү окутулат.

Стилистиканы окутуунун максаты - мектеп окуучуларын белгилүү бир коммуникативдик максат-милдеттерди (ниеттерди) ишке ашыруу үчүн кеп байланышынын ар кандай кырдаалдарында, анын жашоосунун ар кандай формаларында кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүндө тилдин системасын колдонууга үйрөтүү. Бул максатка жетүү үчүн функционалдык стилдер менен байланышкан кеп маданияты боюнча иш болуп саналат. Ал адабий тилдин кептик түрлөрүн, адамдын ишмердүүлүгүнүн айрым чөйрөлөрүн, байланыштын шарттарына жана милдеттерине карата айтылган сөздүн мазмунун жана формасын тейлөөнү карайт.

Жалпы орто билим берүүчү мектепте стилистиканы изилдөө чоң таанып-билүүчүлүк жана тарбиялык мааниге ээ: окуучулардын тилди сезүүсү өнүгүп, сүйлөө жөндөмү, окуучунун интеллектуалдык, эстетикалык жана эмоционалдык чөйрөсү өркүндөлөт.

Мектеп курсунда **стилистиканын орду** программа менен аныкталат. Анда «кеп стили» түшүнүгүн калыптандыруунун жана кептин ар кандай стилдеринин үстүндө иштөөнүн төмөнкүдөй ырааттуулугу каралган:

5-класс (136 сааттын ичинен 16 саат берилет):

- Текст, анын мүнөздүү белгилери (тексттин тематикалык, маанилик, стилдик, грамматикалык бүтүн бирдиги) (2 саат);
- окуучуларды функционалдык стилдер менен тааныштыруу (Көркөм адабий чыгармалардан нерселердин сүрөттөлүшүнө байкоо жүргүзүү (3 саат), расмий-иштиктүү стиль, анын түрлөрү жөнүндө жалпы маалымат (расмий жана расмий эмес иш кагаздары (2 саат), расмий эмес иш кагаздарынын мүнөздүү белгилери (4 саат), үлгүнүн негизинде кулактандыруу, арыз, чакыруу билетин жазууга көнүктүрүү(3 саат);

- Чыгармалардын (макала, очерк, көркөм чыгармалардын) аталышынын мазмунга ылайык тандалышын окуучуларга үйрөтүү (1 саат);

- адабий норманы байкоо жана аны туура колдоно билүү (1 саат).

6-класс (136 сааттын ичинен 11 саат берилет):

- окуучуларды “кептик кырдаал” (ким менен, кайсы жерде, кандай максат менен сүйлөшүп жатабыз), “кептин стилдери” түшүнүктөрү менен тааныштыруу;

- Стиль жөнүндө түшүнүк (1 саат);

- Кептин оозеки жана жазма стили. Оозеки сүйлөшүү стилинин мүнөздүү белгилери (алгачкы маалымат) (1 саат);

- Көркөм стиль, анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш чөйрөлөрү, тил каражаттары (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик) (1 саат);

- Расмий эмес иш кагаздары (1 саат);

- Тил кат (1 саат);

- Ишеним кат (1 саат);

- Дарек (адрес) (1 саат);

- Телеграмма (1 саат);

- Кептин стилдери боюнча машыгуу иштери (2 саат);

- *Кеп маданияты*. Буйрук ыңгайдын расмий-иштиктүү стилде колдонулушунун мүнөздүүлүгү (1 саат).

7- класс (102 сааттын ичинен 16 саат берилет):

- **Кептин стилдери.** Көркөм стилге мүнөздүү тил каражаттары (кайталоо) (1с);

- Илимий стиль, анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш чөйрөсү, тил каражаттары (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик) (2 саат);

- Публицистикалык стиль тууралуу жалпы түшүнүк (1 саат);

- Расмий эмес иш кагаздары. Өмүр баян (1 саат);

- Мүнөздөмө (1 саат);

- Аннотация (1 саат);

- Түшүнүк кат (1 саат);

- Кептин стилдери боюнча машыгуу иштери (3 саат).

- Тууранды сөздөрдүн кептин көркөм, оозеки стилдерине мүнөздүүлүгү (1).

- Сырдык сөздөрдүн сүйлөшүү жана көркөм стилдерде колдонулушу (1 саат).
- Кыймыл атоочтордун кептин расмий-иштиктүү стилине көбүрөөк мүнөздүүлүгү (1 саат).
- Бөлүкчөлөрдүн оозеки жана көркөм стилдерге мүнөздүүлүгү (1 саат).
- Модал сөздөр кептин кайсы стилдерине мүнөздүү экендигин аныктоо (1 саат).

8-класс (102 сааттын ичинен 18 саат берилет):

- **Кептин стилдери.** *Илимий стилге* мүнөздүү тил каражаттары жана андагы кептин берилиш өзгөчөлүгү (кайталоо) (1 саат);
- *Публицистикалык стиль:* колдонулуш чөйрөлөрү, колдонулуш милдеттери, кептин берилиш өзгөчөлүктөрү, колдонулуш тил каражаттары (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик) (2 саат);
- Публицистикалык стилде аткарылуучу иштерге мүнөздөмө (1 саат);
- Макала (дубал газетага) (1 саат);
- Газеттик жана журналдык кабарлар (1 саат);
- Жаңылыктар (1 саат);
- *Расмий иш кагаздары.* Токтом (жыйналыш) (1 саат);
- Отчет (1 саат);
- Иш план (1 саат);
- **Кептин стилдери боюнча машыгуу иштери (2 саат).**
- Сүйлөмдөгү сөздөрдүн маанилик жана грамматикалык каражаттар аркылуу байланышын адабий нормада туура түзүү (1 саат);
- Буйрук сүйлөмдүн башка модалдык түрлөрүнөн айырмаланып, кептин расмий-иштиктүү стилинде колдонулушу (1 саат);
- атама сүйлөмдүн кептин сүрөттөө түрүнө жана көркөм стилге мүнөздүүлүгү; алардын мезгилди, орунду, андагы буюмдарды, жан-жаныбарларды, жаратылыш кубулуштарын, айлана-чөйрөнү сүрөттөөдө негизги стилдик каражат катары колдонулушу (1 саат);
- Толук жана кемтик сүйлөмдүн кептин оозеки сүйлөшүү жана көркөм стилине мүнөздүүлүгү (1 саат);

- Бир өңчөй мүчөлөрдүн өз ара байламталар жана интонация аркылуу байланышындагы маанилик (стилдик) өзгөчөлүктөр (1 саат);
- Сүйлөмдүн этиштик баяндоочунун орун тартибинин эркин колдонулушундагы стилдик бөтөнчөлүктөр (1 саат).

9-класс (68 сааттын ичинен 13 саат берилет):

- **Кептин стилдери.** Публицистикалык стилдин башка стилдерден өзгөчөлүгү тереңдетип, кеңейтип кайталоо) (1 саат);
- Расмий-иштиктүү стиль, анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш милдет-тери, кептин берилиш өзгөчөлүктөрү, колдонулган тил каражаттары (1 саат);
- Расмий эмес иш кагаздары боюнча өтүлгөндөрдү тереңдетүү жана алардын татаал түрлөрүн (мүнөздөмө, токтом, отчет) өздөштүрүү (1 саат);
- Расмий иш кагаздары: мыйзам, указ, буйрук (1 саат);
- Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге мүнөздөмө. Тезис (1с);
- доклад (1 саат);
- Кептин стилдери жана машыгуу иштери (1 саат).
- Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн кептин ар түрдүү стилдерине мүнөздүүлүгү (1 саат);
- Киринди сөздөрдүн кептин илимий стилинде активдүү колдонулушу (1 с);
- Сырдык сөздүн сүйлөмгө мүчө боло албаган башка сөздөрдүн (каратма, киринди сөздөрдүн) коштоосу менен айтылышы, сүйлөмдө кайталанып колдонулушу, анын стилдик мааниси (1 саат).
- Атоочтук жана чакчыл түрмөктөрдүн кептин бардык стилдерине орток тиешелүүлүгү (1 саат).
- Стилдик максатта баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн ордун өзгөртүп колдонуу (1 саат).
- Төл жана бөтөн сөздүн кептин көпкөм стилине, тике сөздүн бир түрү болгон цитатанын илимий стилге мүнөздүүлүгү. Тике сөздүн төл сөздөн мурда, кийин жана анын ортосунда жайгашуусунун стилдик өзгөчөлүктөрү (1 саат).

Кыргыз тилинин мектеп курсунда стилистиканы окутуунун мазмунун структуралоо концентризм принцибине ылайык жүзөгө ашырылат: көлөмдүү,

татаалдыгы боюнча ар түрдүү материал предметти окутуунун ар кандай деңгээлдериндеги окуучулардын өздөштүрүүсүнүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен окутуунун ар кандай курактык баскычтарында берилет [88].

Өздөштүрүлө турган материалды баяндоонун концентризми, бир жагынан, окуу дисциплинасынын курамын жана структурасын чагылдырса, экинчи жагынан, мурунку баскычка салыштырмалуу кыйла татаал материалды окутуунун кийинки баскычында кароону болжолдойт.

Окутуунун стилистикасынын мазмунун структуралаштырууда концентризм принцибинин артыкчылыктары:

- 1) стилистика боюнча теориялык маалыматтарга бир нече жолу кайтып келүү билимдин бекемдигин камсыз кылган алардын кайталанышын уюштурууга мүмкүндүк берет;
- 2) мурда үйрөнүлгөн мазмунду кеңейтүү, тереңдетүү жана байытуу аны түзгөн элементтердин ортосунда жаңы байланыштарды жана мамилелерди түзүүгө мүмкүнчүлүк берет;
- 3) стилистика боюнча өздөштүрүлүүчү окуу материалынын татаалдык даражасын жогорулатуу окуучулардын интеллектуалдык чөйрөсүн өнүктүрүүнүн кыйла жогорку деңгээлин стимулдаштырат.

Азыркы иштеп жаткан программага ылайык мектеп окуучулары тилдин иштешин үйрөнүшөт: кептик стилдерди (сүйлөө маселелери, баарлашуу шарттары, айырмалоочу өзгөчөлүктөрү, тилдик каражаттар), аларга мүнөздүү кептин жанрларын (мазмуну, композициясы, тилдик каражаттар).

Мектептин эне тили курсунда стилдерди үйрөтүү чоң мааниге ээ, анткени ал окуучуларга тилдин татаалдыгын түшүнүүгө жана аны натыйжалуу жана сабаттуу колдонууга мүмкүндүк берет. Тилдин стилдерин билүү окуучуларга тексттердин формалык жана мазмундук айырмачылыктарын түшүнүүгө, баарлашуунун ар кандай кырдаалдары үчүн туура стилди тандоого (м: жазуу, окуу, сүйлөө ж.б.) жана ылайыктуу стилдеги тексттерди түзүүгө жардам берет.

Тилдин стилдик өзгөчөлүктөрүн мыкты өздөштүргөн окуучулар өз алдынча жазуу жана сүйлөө тексттерин түзө алышат, бул алардын кебинде, кайрылууларында, мамиле түзүүдө ишенимдүү, так, ой жүгүртүүсүнүн ынанымдуу болуусуна мүмкүндүк берет.

Демек, тилдин стилдерин талаптагыдай билүү – мектептеги эне тил курсун милдеттүү түрдө өздөштүрүүнүн маанилүү элементи. Билим алуу менен бирге, биринчиден, тилдик сабаттуулукту, өз оюн тез, даана баарлашуу кырдаалына ылайык түрдүү жолдор менен билдирүү жөндөмүнө калыптандырса, экинчиден, лингвистикалык компетенттүүлүктү, сезимтал, баамчыл тил билгиликти, сөзмөр-чечендикти, руханий байлыкты калыптайт.

Функционалдык стилдин беш түрүнүн ар биринин тиешелүү жанрында айтуучу угуучуга өз оюн, максатын түрдүү багытта түшүндүрө алат. Айтуучу угуучуга сүйлөшүүнүн чөйрөсү талап кылган стилди, ошол кырдаалдын бүтүндөй өзгөчөлүгүн эске алып маалыматты билдирет, ушунун өзү сүйлөшүү маданиятынын бир формасы болуп саналат. Адамдардын ортосундагы кандайдыр бир маалыматты кабарлоо, таасирлентүү, жеткирүү муктаждыгы сүйлөшүүнү жараткан. Ал сүйлөшүү чөйрөсү деп аталган объективдүү жана субъективдүү факторлордун гармониялуу карым-катышынын негизинде ишке ашат. Ошондуктан ар бир баарлашууда сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө, жагдай-шартына, социалдык аурага көңүл буруу, ал чөйрөлөрдүн өзгөчөлүгүнө, нюанстарына, талап-мүдөөлөрүнө назар салуу өзгөчө мааниге ээ.

Демек, стилистика сүйлөшүү процессинде тилдик каражаттар аркылуу маалыматты жөн эле туюндуруу эмес, информацияны ар тараптан шайма-шай, түшүнүктүү, таасирдүү, орундуу, жеткиликтүү, тилдик каражаттардын эң ийкемдүүсүн орду менен колдонуп, маанилик жактан терең, угумдуу кылып, стилдик нормаларга ылайык, ар бир сөздүн маанисин кылдат пайдалануу менен туюндура билүүнү үйрөтөт. Бул теориялык билимди практикалык стилистика ишке ашырат. Бүгүнкү күндө маданияттуу, мыкты сүйлөө ар бир адам үчүн зарыл, анткени адамдын сүйлөө маданияты – анын жалпы маданиятынын күзгүсү болуп саналат. Тилди колдонуунун закон ченемдүүлүктөрүн эске алуу,

сүйлөшүү чөйрөсү талап кылган тилдик каражаттардын ылайыктуусун, ийкемдүүсүн талдап-тескеп туура колдонуу – жалпы эле дүйнө элдеринде мыкты өнөр, адам баласынын жалпы маданиятынын бир формасы катары бааланат.

Кыргыз тили сабагы улуттук дөөлөттөрдү даңазалоочу, тил маданиятынын деңгээлин арттыруучу, тилдик карым-катыш байланыштар аркылуу коомдогу негизги максаттарды тейлөөгө үйрөтүүчү практикалык сабак катары балдардын идеологиялык көз караштарын калыптайт [90]. Натыйжада элин, тилин, маданиятын сүйгөн мекенчил, башка элдер менен алака-катыш түзүүдө тил билгилиги арткан дипломат, келечегине позитивдүү караган жигердүү келечек ээлери тарбияланышат. Андыктан мектеп партасынан алган билимге өз учурунда маани берүү, келечек ээлерине туура багыт берүү окутуудагы негизги милдет болуп саналат.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери аткарылуу формасына карай сүйлөшүү жана китеп стилдери деп шарттуу түрдө эки топко бөлүнөт. Ар кандай иш кагазы өз кызматын аткаруу алдында сөзсүз жазуу формасына ээ болушу керек. Китеп стилдеринин тобундагы илимий, иш кагаздар, публицистикалык, көркөм стилдер ушундай зарылдыкта ишке ашат. Функционалдык стилдердин жалпылыгы – алардын жазуу, оозеки формага ээ болушу жана пикир алышуудагы реализациялана алуу мүмкүнчүлүгү [23].

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери кыргыз тилинин тилдик бирдиктеринин эсебинен куралат. Бирок алар коомдогу аткарган кызматы, тилдик, экстратилдик каражаттарын пайдаланышы боюнча айырмаланат. Иш кагаздарынын жана илимий стилдин текстине ойду туюнтуунун логикалык ыраатуулугу, түшүнүктүүлүк, кыскалык, тактык талаптары коюлат.

Иш кагаздар стилинде фонетикалык каражаттар (информациянын элементтери) маалыматты эмоциясыз берүү максатында гана керектелет, морфологиянын сөз жасоо ыкмаларынын бардык моделдери пайдаланылат. Сөздөр түз мааниде, этиштин буйрук ыңгайынын 3-жагы, эсептик, иреттик сан

атоочтор, стилдин басымдуу бөлүгүн орток маанилүү сөздөр, канцеляризмдер түзөт [28].

Иш кагаздарынын стилдик нормалары тарыхый мүнөзгө ээ, анын өзгөрмөлүүлүгү тилдик жана экстратилдик каражаттарынын доорго жараша өркүндөтүлүп тургандыгында. Ошондуктан иш кагаздарынын үлгүлөрүн мезгилдер менен салыштырып кароого болот.

Кыргыз адабий тилинин лексика-фразеологиялык корун, сөз жасоо моделдеринин негизинде жасалган жаңы сөздөрдүн жана тилдик бирдиктеринин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн пайдалануу жагынан иш кагаздары башка стилдерден кескин айырмаланат. Кыргыз тилинин фонетикалык каражаттары иш кагаздар стилинде стилистикалык аспектиде маалыматты эмоциясыз берүү максатында гана керектелет [29].

Интонациянын элементтери иш кагаздар стилинде сүйлөмдү синтагмаларга ажыратуу, сүйлөмдөрдүн чегин белгилеп, жай, айрым учурда суроолуу интонация түзүү, кептин жай темпин, логикалык паузаны ишке ашырууда жана ойду туюнтуудагы бейтарап тембрди жаратуу максатында колдонулат.

1.2. Кыргыз тилинин стилистикасынын илимий жактан иликтениши

Кыргыз тилинин стилистикасы – салыштырмалуу жаш илим. Кыргызстанда XX кылымда стилистика боюнча абдан терең изилдөөлөр болбосо да, изилдөө иштери азыр да болуп жаткан.

Кыргыз тилинин стилистикасы жөнүндөгү алгачкы маалыматтар эне тилибизди окутуу боюнча алгачкы окуу китептеринен башталат.

Кыргыз тилинин тарыхында сабатсыздыкты жоюунун негизги куралы катары иш кагаздарынын айрым түрлөрүн окутуудан башталып эне тилди үйрөнүүнүн маанилүү бөлүгү катары каралган. 1929-жылы С. Наматовдун «Сабатсыздык жоюлсун» аттуу китеби, 1935-жылы И. Арабаевдин чоңдорго арналган «Алиппеси» жарык көргөн, андан кийин И. Арабаевдин Х. Карасаев менен бирдикте түзгөн «Жаңылыгы» иш кагаздарынын айрым үлгүлөрүн (кат жазуу, ишеним кат, арыз, токтом) камтыган. С. Наматовдун китеби 1931-жылы

кайра басылышында иш кагаздарынын үлгүлөрү дагы кошумчаланып (расписка, күбөлүк кат, ишеним кат) толукталат. Бул китеп кыргыз тилинин сабатсыздыгын жоюуда гана эмес, кыргыз тилинин жазуу формасын, анын ичинде иш кагаздарынын калыптанып өнүгүшүндө зор роль ойногонун белгилеп келебиз. Бул багыттагы иштер 1934-жылы жарык көргөн К. Бакеевдин чала сабаттуулар үчүн «Эне тили» аттуу окуу китебинде андан ары улантылып, толукталат. Айталы, аталган окуу китебинин түзөтүлүп 1937-жылы үчүнчү жолу басылышында иш кагаздарынын үлгүлөрүн гана берүү менен чектелбестен, расписка, арыз, токтом эмне үчүн жана кандайча жазыларын кеңири түшүндүргөн.

Кыргыз тилинин стилистикасы боюнча иликтөөлөрдү Х. Карасаевдин (**Кыргыз ырларынын түзүлүшү жөнүндө // Советтик Кыргызстан, -1946, - №2**), Б.М.Юнусалиев (**Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза. // Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященной 80-летию академика К. К. Юдахина) –Ф.: Илим, 1970, 48-72-бет**) жана Б. Орузбаеванын (**Адабий тилибиздин калыптанышында көркөм чыгармалардын тилине байланыштуу кээ бир маселелер. // Ала-Тоо, - 1959. №5.-115-122- беттер, 2-: Орузбаева Б.О. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негиздери жөнүндө. -Ф.: Илим, 1968. 91-б.**) эмгектери улантат. Бул эмгектер көркөм чыгармалардын тилине арналып, таза стилистикалык багытта болбогондугун айтууга болот [24].

1964-жылы Б. Керимжанованын “Кыргыз ыр түзүлүшүнүн кээ бир маселелери” аттуу эмгеги чыккан. Б. Керимжанованын С.Жумадылов менен бирдикте жазылган “**Кыргыз поэзиясынын көркөм сөз каражаттары**» аттуу эмгегинде көркөм стилдин деңгээлинде айрым бир стилдик маселени чечүүгө аракет жасалган [66, 107-б.].

К.Рысалиевдин “Кыргыз ырларынын түзүлүшү” аттуу эмгеги кыргыз ырларынын түзүлүш, уйкаштык, ыргак, поэтикалык интонация маселелерине арналып, кыргыз ырларынын табияты терең иликтөөгө алынат. Бул изилдөөнү кыргыз тилинин фонетикалык стилистикасын иликтөөгө алган изилдөөлөрдүн

алгачкыларынын бири деп белгилөөгө болот.

1966-жылы филология илимдеринин кандидаты К. Кырбашевдин **“Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили” аттуу монографиясы (-Ф.: Илим, 1966. -100б.),** “Кыргызстан маданияты” журналынын 1968-жылдын 17-июлундагы санына “Тил жана поэзия” аттуу макаласы жарык көрөт.

1966-жылдын 10-ноябрындагы КПСС Борбордук Комитетинин жана СССР Министрлер Советинин «жалпыга орто билим берүүчү мектептердин иштерин андан ары жакшыртуунун чаралары жөнүндөгү» токтомуна ылайык кыргыз тилинин программасы кайрадан иштелип чыгат. Ал программада «Сөз маданияты жана стилистика» бөлүмү 9-класста киргизилип, аны окутууга 13 саат каралат. Ушул программага ылайык 1968-жылы IX- X класстары үчүн окуу китеби Э. Абдулдаев, Б. Орузбаева жана А. Жапаров тарабынан иштелип чыгат. Сөз маданияты жана стилистика бөлүмү А. Жапаров тарабынан жазылып, ал материалдарга бир кыйла орун (30 бет) берилген [12].

1960-жылдардагы кыргыз тилинин стилистикасын иликтөөнүн илимий-теориялык изилдениши А. Жапаровдун окуу китебиндеги маалыматтардын практикалык да, илимий да барк-баасы, кыргыз стилистикасынын калыптанышына аздыр-көптүр салымы бар экендигин айгинелеп турат .

Окуу китебинде берилген бул маалыматтар эч кандай тапшырмалар, суроолор менен коштолбостон, анда илимий-теориялык мазмун басымдуулук кылат [2].

Профессор А. Жапаровдун “Сөз маданияты жана стилистика” (“Мугалимдер газетасы”, 1968, 17-август) “Публицистика стили” (“Кыргызстан маданияты”, -1969, 12-февраль) аттуу макалалары жарыяланган.

1968-жылы Н. Т. Шаршеевдин “Көркөм адабияттын стилдик кээ бир бөтөнчөлүктөрү” аттуу макаласы “Кыргызстан маданияты” журналынын 24-июлдагы санынан орун алат.

А.Турсуновдун «Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү жөнүндө» эмгеги 1969-жылы жарык көргөн. Бул макалада окумуштуу кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери тууралуу сөз кылган.

1974-жылы К. Рысалиевдин “Көркөм чыгарманын тили” аттуу макаласы “Эл агартуу” журналынын №9 санына жарыяланат.

1971-жылы кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин иликтөөгө алган профессор К. К. Сартбаевдин “Адабий тилдин стилдери” (Сартбаев К. К. Адабий тилдин стилдери // Кыргызстан маданияты. - 1971, 13-октябрь.), 1977- жылы “Функционалдык стилдер жөнүндө” деген макалаларында да жогорку маселеге кайрылат [114]. Бул макаладагы төмөнкү учурларды баса белгилеп көрсөтүүгө болот:

1. Функционалдык стилдерге илимий стилдерди кошпойт;
2. Ар бир стилдин коммуникативдик кызматын көрсөтөт.

Айрым стилдердин өз ара окшоштук белгилери белгиленет. Мисалы, публицистикалык стиль кээ бир бөтөнчөлүктөрү жагынан көркөм чыгарманын стилин да кучагына ала тургандыгы, ал эки стилде тең тилдеги көркөм каражаттар пайдаланылгандыгы стилдик жакындыкты түзөт деп белгилейт [111, 12-б.].

Аталган макала А.Турсуновдун «Кыргыз адабий тилинин стилдик бөлүктөрү жөнүндө» аттуу макаласы менен үндөшүп турат.

К. Сартбаевдин бул макаласы кыргыз тилинин функционалдык стилдерин классификациялагандыгы жана стилдер ортосундагы айрым жалпылыктарды белгилегендиги менен баалуу.

1970-1980-жылдарда кыргыз тил илиминде көркөм чыгармаларды көбүнесе лексико-стилистикалык планда иликтөөгө алган газеталык жана журналдык макалалар арбын жазылды [95, 146-160-б.].

Ал эми стилистика илиминдеги негизги маселелердин бири болгон синонимдердин коннотациясы жана стилдик жактан жиктелиши жөнүндөгү иликтөө Б. Суранчиеванын диссертациясында каралат. Бул диссертация кыргыз тил илиминде синонимияга арналган алгачкы диссертациялык изилдөө болуп саналат [119].

Кыргыз тилинин структуралык стилистикасынын түптөлүшүндө Ж. Мамытовдун иликтөөсү маанилүү роль ойногон. Анын «Көркөм чыгарманын

тили» [Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. – Фрунзе: Мектеп, 1990. - 124-б.], “Кыргыз тилиндеги неологизмдер” [Мамытов Ж. Кыргыз тилиндеги неологизмдер. - Фрунзе: Мектеп, 1966.] аттуу эмгектери, көркөм чыгарманын тилине арналган макалалары [Мамытов Ж. Сүрөттөөнүн жандуу булагы // Кыргызстан маданияты. 24-март. 4-5-6-бет] кыргыз тилинин стилистикасындагы баалуу эмгектерден болуп саналат.

Расмий иш кагаздарынын тилдик жана стилдик өзгөчөлүктөрү, алардын тили, талабы жөнүндө Б. Закированын макаласында да сөз болот [54, 6-б.].

1983-жылы Кыргыз ССРнин Илимдер Академиясы тарабынан «Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү» аттуу макалалар жыйнагы жарык көрөт. Бул жыйнакта кыргыз тилинин функционалдык стилдеринин тилдик өзгөчөлүктөрү толук талдоого алынбаса да, стилистика маселесине арналган алгачкы мезгилдеги көзгө көрүнөрлүк эмгектердин бири болуп эсептелет.

1980-жылдардын аяк ченинен баштап стилистика маселесине тил илимине арналып жазылган диссертациялык изилдөөлөрдө кыйыр түрдө болсо да токтолуп өтүү салтка айланат (Жалилов А. Лексико-стилистикалык особенности устаревших слов в романах Тугельбая Сыдыкбекова: Автореферат кандидата филологических наук. Баку, 1988-18б., Нуруев Т. Неопределенные личные предложения в киргизском языке: Автореферат кандидата филологических наук.-Ф., 1989, -25б., Аширбаев Т. Язык романа “Сломанный меч” Т. Касымбекова: Диссертация кандидата филологических наук – Ф., 1990, -52б., Өмүралиева С. Ч. Айтматовдун көркөм текстине лингвистикалык иликтөө. Б. 1999. -158-б.).

1981-жылы Т. К. Акматовдун “Развитие стилей в современном киргизском языке” макаласында кыргыз тилинде илимий стиль менен официалдуу-иштиктүү стилдин пайда болушун жана ошондогу орус тилинин ойногон ролун көрсөтүүгө аракеттенген. Ошондон кийин кыргыз тили илиминде сөз маданияты менен стилистикага кызыгуу пайда боло баштаган. Анкени филология илимдеринин ичинен күндөлүк турмушка эң жакыны, жалпы элдин маданиятынын өнүгүшүнө тикеден-тике таасирин тийгизе турганы ушул

тармактар экенин белгилеген [151].

1990-жылдардын башында стилистикалык пландагы кандидаттык [Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова: Автореф. канд. фил. наук - Фрунзе, 1990] жана докторлук [Усубалиев Б. Ш. Көркөм чыгармага лингво-стилистикалык иликтөө. Автореф: фил. ил. док. - Бишкек, 1994] диссертациялар корголот. Бул эмгектерде кыргыз тил илиминде көркөм текстке лингвистикалык иликтөө жүргүзүлүп, чыгармаларга стилистикалык планда анализ жүргүзүлгөн.

Кыргыз тил илиминде стилистика маселесине арналган төмөндөгүдөй эмгектерди белгилеп көрсөтүүгө болот: С. А. Давлетов «Развитие стилей в современном киргизском языке» [Өмүралиева С. Тексттин семантикасы жана структурасы: Фил. ил. док. авторефераты. - Бишкек, 1999. - 45б.] (20), А. О. Орусбаев жана К.Т. Токтоналиеванын изилдөөлөрү [Давлетов С. А. Развитие стилей в современном киргизском языке. - Фрунзе, 1981.] (21) Аширбаев Т. «Кыргыз тилинин стилистикасы» 1-2-3-китептер, «Тилдик каражаттардын стилдик табияты», «Стилистиканын жалпы маселелери», Аширбаев Т. Кыргыз тилиндеги иш кагаздар. Ош: “Башат” фирмасы, 1994. 127б., Иманов А. Иш кагаздарынын үлгүлөрү. Каракол: 1999, -20б., Акматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары, Аширбаев Т., Айбашова Т. Орто мектептерде иш кагаздарын окутуу. Б.: “Башат” фирмасы, 2002, 88б., Жапарова Б., Калыева Ө. А. Мамлекеттик жана расмий тилде иш жүргүзүү Бишкек: -2005, Айбашова Т., Кенжебаева А., Мураталиева У. Иш кагаздарын окутуу. Б.: - 2022.

Ал эми кыргыз тилинин стилистикасын окутуунун методикасы маселесине окумуштуулар 70-жылдардан бери кайрылып келе жатышат. Бул багыттагы алгачкы эмгек К.Сартбаевге таандык [131].

Ал өзүнүн китебинде башталгыч класстын окуучуларынын кебиндеги стилистикалык каталарды классификациялап, аны жоюунун жолдорун көрсөтөт. Бул маселелерге арналган С. Кудайбергеновдун, А. Идирисовдун «Мектепте иш кагаздарын окутуунун методикасы» (Ф:1975), С. А. Давлетовдун Байланыштуу речь: негизги түшүнүктөр жана аларды окутууга карата

методикалык сунуштар // Мугалимдер газетасы. 1988, сентябрь- октябрь; Официалдуу-иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу. Ф., Мектеп, 1990, «Байланыштуу речь» (мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. Б., 1999) аттуу макалалары жана китептери, А. Имановдун «Иш кагаздарынын үлгүлөрү» (Каракол, 1992, 1999), Ж. А.Чымановдун «Байланыштуу кепти окутуунун негиздери» (Б.,1997) аттуу эмгектерди атап көрсөтүүгө болот.

Ошентип, кыргыз тилинин стилистикасы азыркы мезгилдерге чейин плансыз түрдө изилденип, анын теориялык маселелерине көп көңүл бурулбай келди. Орто мектептин программасына функционалдык стилистика гана киргизилип, **структуралык лингвистика** жөнүндө маалымат берилбеди.

Акыркы он жылдыкта гана стилистика маселесине кыргыз тил илиминде жетишээрлик көңүл бурулуп, теориялык багыттагы илимий изилдөөлөрдү, эмгектерди жараткан, кыргыз тилинин стилистикалык структурасынын өзгөчөлүгүн далилдөөгө аракеттенген жаңы муундагы тилчи-окумуштуулар чыгып жатат. Кыргыз тил илиминдеги бул зарылдык кеч болсо да колго алынды. Ошондуктан биз алдыдагы теориялык жана методикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы кыргыз тилин окутууну, изилдөөнү жаңы багытка бурат жана кыргыз тилинде стилистика маселесинин жогорку деңгээлде өнүгүшүн шарттайт деген ишенимдебиз.

Демек, стилистика маселеси дүйнөлүк тил илиминде, анын ичинде кыргыз тилинде да азыркы учурдагы эң актуалдуу маселелердин биринен жана өзүнчө изилдөөнү талап кылып турат.

Адабий тилдин функционалдык стилдери жөнүндө сөз болгондо, анын негизги эки түрү: оозеки жана жазма формалары эске алынат» [96]. Мында функционалдык планда артыкчылык адабий тилдин жазма формасына берилет. Анткени жазуу ар кандай тилдин нормаларын жаратат жана ал тилди адабий тилге айландырат. Жазуусуз адабий тил да, анын функционалдык стилдери да жашай албайт.

Жалпы адабий тилдин функционалдык стилдери – тилдин нормага келтирилген системасынын чегинен чыкпай, белгилүү бир коомдук максатка,

колдонуу чөйрөсүнө жараша өз ара бири-биринен айырмаланышкан кептик түзүм. Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин алгачкы классификациялоо Б. М. Юнусалиевге таандык. Ал эми толук илимий маалыматты А.Турсунов бергендигин жогоруда айтканбыз.

XX кылымдын 60-жылдардын аягында кыргыз орто мектептеринин окуу программасында биринчи жолу функционалдык стилистиканын түрлөрү окутула баштады [2].

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин изилдөө иштери XX кылымдын 60-жылдарынан башталган. Изилдөөнүн алгачкы этабында кыргыз акындарынын жана жазуучуларынын чыгармаларынын тили лингвистикалык планда талдоого алынган. Демек, кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери илимий негизде ар тараптуу классификацияланбай, кыргыз тилиндеги тексттер, негизинен, көркөм тексттер - көркөм стилдин материалы катары тандалган.

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептерде функционалдык стилистиканы окутуу 1968-жылдан бери ишке ашырылып, кыргыз адабий тилинин беш стили окуу китебине киргизилген.

Ошондон бери орто мектептерде, атайын жана орто, жогорку окуу жайларында тил илиминин бир бөлүгү катары окутулуу менен өзүнө таандык болгон түшүнүктөрүн, категорияларын аныктоо, тактоо процессин башынан өткөрүүдө.

Орус стилистикасынын совет доорундагы баштоочусу В. В. Виноградов: “... тилдин бардык областтарынын жана бардык ыкмаларынын пайдаланышы стилистиканын предметине кызмат кылат.” (Виноградов В. В. *Русская речь, её изучение и вопросы речевой культуры // Вопросы языкознания, -1961. №4, 12-бет.*). В. В. Виноградов стилистиканын предметин тилдин бардык деңгээлдеринен көрөт, ар кандай текстте, сүйлөшүүдө тилдик каражаттардын стилдик планда кызмат кылышы деп түшүнөт. Ал эми кыргыз тилинин стилистикасына көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу профессор Т. Аширбаев: “Стилистика илими – тилдик деңгээлдердин каражаттарынын

стилистикалык мүмкүнчүлүгү, тилдин коммуникативдик кызматы, көркөм чыгармадагы тил бирдиктеринин эстетикалык маанилери, тексттеги кодировкалоо маселелери, поэтикалык кептин көркөмдүк өзгөчөлүгү сыяктуу маселелерди изилдөөгө алган тил илиминин бир салаасы”– деп аныктама берет [25, 20-б.]. Ошондуктан стилистика маселеси – тилдин теориялык илиминде гана актуалдуу маселелердин бири.

Тил – пикир алышуунун негизги каражаты, коомдо коммуникативдик кызмат аткарат. Сүйлөшүү процессинде тилдик каражаттарынын колдонулушу менен коммуникация процесси ишке ашат, ушул функцияда гана тилдин коомдогу кызматы аныкталат. Сүйлөшүү чөйрөлөрүн окумуштуулар стилдер деп аташса, илимий адабияттарда функционалдык стилдер деп аталары белгилүү. Функционалдык стилдер пикир алышуунун өзгөчөлүгүнө, коомдук ишмердүүлүккө жана коннотациялардын түрлөрүнө, стилдик белгилерине карай классификацияланган. Бул тууралуу окумуштуу Г. Я. Солганиктин: “Кайсы гана функционалдык стиль болбосун, анын өзүнө тиешелүү жанры болот. Ал сүйлөшүү чөйрөсүндө өзүнүн жанрына тиешелүү пикир алышууну туюндурат,” – деген пикири бар [121, 6-8-б.].

Кыргыз тилинин функционалдык стилдерин изилдөөдө окумуштуулар тарабынан методологиялык ката кетирилген. Бул ката алгач кыргыз тилинин структуралык стилистикасын изилдөөгө барып такалат, анткени булар тыгыз байланышта болуп, экинчиси биринчисинин логикалык уландысы болуш керек эле. Бирок бул маселе эми гана каралып жатат.

Кыргыз тилинин функционалдык стилдеринин алгачкы классификациясын Б. М. Юнусалиев түзгөн. Кыргыз тилинин функционалдык стилистикасы жана стилдик түрлөрү жөнүндөгү толук илимий маалымат А. Турсуновго таандык, окумуштуу кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин бешке бөлөт: илимий, иш кагаздар, публицистикалык, сүйлөшүү жана көркөм стилдер. Ал кыргыз тилиндеги беш стилдин реалдуу экендигин көрсөтүп, алардын тилдик белгилерине кыскача токтолот. Бул стилдер коомдо аткарган кызматы, ички жанрдык белгилери, тилдик каражаттарынын ар

түрдүүлүгү, экстралингвистикалык факторлорунун өзгөчөлүктөрү менен биринен экинчиси кескин айырмаланат деп белгилейт.

Функционалдык стилдин беш түрүнүн ар бирине тиешелүү жанрында айтуучу угуучуга өз оюн, максатын түшүндүрө алат. Бул учурда айтуучу угуучуга сүйлөшүүнүн чөйрөсү талап кылган стилди, ошол кырдаалдын бүтүндөй өзгөчөлүгүн эске алып маалыматты билдирүүсү зарыл. Ушунун өзү сүйлөшүү маданиятынын бир формасы болуп саналат [126].

Кийинки эмгектер окумуштуу Т. Аширбаевге таандык: Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери. 1-китеп; Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетиалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика. 2-китеп; Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика. 3-китеп; ж.б. эмгектерди жараткан, окуу китебине киргизген.

Адамдардын ортосундагы кандайдыр бир информацияны туюндуруу муктаждыгы сүйлөшүүнү жараткан. Ал сүйлөшүү чөйрөсү деп аталган объективдүү жана субъективдүү факторлордун гармониялуу карым-катышынын негизинде ишке ашат. Ошондуктан ар бир сүйлөшүүдө сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө көңүл буруу, ал чөйрөлөрдүн өзгөчөлүгүнө, нюанстарына, талап-мүдөөлөрүнө назар салуу өзгөчө мааниге ээ.

Демек, стилистика сүйлөшүү процессинде тилдик каражаттар аркылуу информацияны жөн эле туюндуруу эмес, информацияны ар тараптан шаймашай, түшүнүктүү, таасирдүү, орундуу, жеткиликтүү, тилдик каражаттардын эң ийкемдүүсүн орду менен колдонуп, маанилик жактан терең, угумдуу, стилдик нормаларга ылайык туюндура билүүнү үйрөтөт. Бул теориялык билимди практикалык стилистика ишке ашырат. Бүгүнкү күндө маданияттуу, мыкты сүйлөө ар бир адам үчүн зарыл, анткени адамдын сүйлөө маданияты анын жалпы маданиятынын күзгүсү болуп саналат. Тилди колдонуунун закон ченемдүүлүктөрүн эске алуу, сүйлөшүү чөйрөсү талап кылган тилдик каражаттардын ылайыктуусун, ийкемдүүсүн талдап-тескеп туура колдонуу

жалпы эле дүйнө элдеринде мыкты өнөр, адам баласынын жалпы маданиятынын бир формасы катары бааланып жүрөт.

Ж. Мамытов кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерине көркөм чыгарманын стилин кошпойт. Бул тууралуу окумуштуу оюн мындайча жалпылайт: «Адабий тилдин функциялык стилдеринин системасында көркөм адабияттын тили же кептин көркөм стили жөнүндөгү маселеге өзгөчө токтолуу керек. Орус стилистикасы боюнча адабиятта бул маселеге тиешелүү эки башка пикир бар. Окумуштуулардын бир тобу (А. Н. Гвоздев, А. И. Ефимов, Р. А. Будагов, М. В. Панов, М. Н. Кожина, И. Р. Гальперин ж.б.) көркөм адабияттын тилин адабий тилдин функционалдык стилдеринин системасына кошсо, В. В. Виноградов, В. Д. Левин баштаган башка изилдөөчүлөр аны жалпы улуттук адабий тилдин башка стилистикалык тармактары менен бир катардагы функционалдык стиль деп кароого каршы чыгышат. Биздин оюбузча, кийинки пикир чындыкка жакын». Бул пикир боюнча, көркөм стиль адабий тилдин функционалдык стили катары каралбайт. Натыйжада, ар кандай көркөм чыгарманын тили адабий тилден алыстап калган. Албетте, көркөм стилдин өзүнө мүнөздүү тилдик жана тилдик эмес көптөгөн белгилери бар. Андай спецификалык белгилерди функционалдык стилдердин башка түрлөрүнөн да табууга болот. Мында көркөм стилдин кыргыз тилинин коомдук кайсы кызматын аткаргандыгы биринчи планга коюлушу зарыл. Биз маселени ушул өңүттөн карасак гана көркөм стиль кыргыз тилинин таасир этүү кызматын аткаргандыгы анык болот.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин К. К. Сартбаев изилдеген. Ал «Функционалдык стилдер жөнүндө» аттуу макаласында кыргыз адабий тилинин стилдерин 1) коомдук-публицистикалык стиль (же публицистикалык стиль); 2) илимий-техникалык (же илимий стиль); 3) официалдуу документтердин стили (же официалдуу-иштиктүү стиль)» – деп бөлүштүрөт [117]. Аталган стилдердин ар бирине кыскача токтолот жана макалада автор сүйлөшүү жана көркөм стилдерди функционалдык стилдердин катарына кошпойт. Бул пикирге, албетте, биз кошулбайбыз.

Жогоруда белгиленгендей, кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин классификациялоодо А. Турсунов беш стилди, Ж. Мамытов төрт стилди, К. К. Сартбаев үч стилди бөлүп көрсөтүшөт.

Бул жагынан алганда, стилистика адамдагы моралдык бийик сапаттарды калыптандырууда эбегейсиз зор орунда турат. Ал эми жогорку проблемалардын актуалдуулугу стилистикада көтөрүлгөн маселерди дыкаттык менен изилдеп, тилди структуралык планда гана эмес, аны функционалдык планда окутуу үйрөтүү проблемаларын күн тартибине коюп отурат. Ошол себептен стилистика маселеси эне тилинин тагдырына кайдыгер карабаган ар бир атуул үчүн маанилүү. Анткени ар бир адамдын жашоосунда адабий тилдин нормасында сүйлөө, өзүн курчап турган чөйрөдө башка адамдардын сөзүн угууда, айтылган маалыматты анализдөөдө, ошол эле учурда өзүнүн ой-пикирин угуучуга так, туура, түшүнүктүү, логикалуу, кырдаалга ылайык, маданияттуу, таасирдүү, жагдайга жараша кыска же талаптагыдай билдирүүдө өтө маанилүү. Мындай көрүнүш ар бир адамдын кызмат абалына, социалдык статусуна карабай дайыма маанилүү болгондуктан, стилистиканын маселелери коомдо жашаган ар бир адам үчүн зарыл жана актуалдуу бойдон жашай берет.

Сүйлөшүү стилиндеги тексттер функционалдык стилдин башка түрлөрүндөгү тексттерге караганда тарыхый жактан байыркылыгы менен айырмаланып, маалыматтык жеткиликтүүлүк принцибинде түзүлөт. Азыркы учурда биз үчүн эң маанилүү талаптардын негизгиси кеп маданиятын функционалдык стилдин бардык түрлөрүндө талаптагыдай аткаруу менен коомдун өнүгүшүн шарттоо болуп саналат.

Ошентип, кыргыз тилинин функционалдык стилдерин мектепте окутуу көйгөйүнүн илимий жактан иликтениши маселенин актуалдуу экендигин, биздин күнүмдүк сүйлөшүү, баарлашуу жана ишмердүүлүктөрдүн түрлөрүн аткарууда стиль жана стилистикалык маалыматтуулук абдан керектүү экендигин илимий өнүгүүтөн тастыктады.

1.3. Кыргыз тилинин стилдерин окутуунун методикалык жактан иштелиши

Жогоруда белгилегендей, XX кылымдын 60-жылдарынын аягында, т.а. 1968-жылдан баштап кыргыз орто мектептеринин окуу программасында биринчи жолу функционалдык стилистиканын түрлөрү окутула баштады [107].

1980-жылдары С. Давлетов кыргыз тилин мектептерде окутуу маселесине олуттуу көңүл буруп, орто мектептер үчүн кыргыз тилинин өркүндөтүлгөн программасын түзүшкөн, мурда камтылбай калган материалдарга кайрылган, бул материалдар учур талабына ылайык жаш муундарга окутуу зарыл эле. Бул маселеге активдүү киришип, “Байланыштуу речь жана аны мектептерде окутуу” деген темада беш басма табак көлөмүндөгү методикалык колдонмосун жазып, “Мугалимдер газетасынын” бир нече санына жарыяланган. Бул эмгек 1999-жылы “Мектеп” басмасынан жарык көргөн. Байланыштуу речь ошондон бери 5-класстан 11-класска чейин Байланыштуу речь деген аталыш менен окутулуп келет.

Мамлекеттик тил статусун кабыл алганда “Официалдуу-иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу” деген төрт басма табак көлөмдөгү методикалык колдонмосун жазып, ал 1990-жылы “Мектеп” басмасынан чыкты, бирок өзү көрбөй калды [151].

Стиль түшүнүгү тилдин коомдук кызматы менен тыгыз байланышта каралып, пикир алмашуу, кабарлоо жана таасир этүү мамилелерин тейлейт. Тилдин бул кызматтары адабий тилдин стилдеринин чегин белгилейт: сүйлөшүү стили тилдин пикир алмашуу кызматына, илимий жана иш кагаздар стилдери тилдин кабарлоо кызматына, публицистикалык жана көркөм стилдер тилдин таасир этүү кызматына көбүрөөк муктаж [40].

Биздин оюбузча, стилдердин коомдогу кызматын айырмалап, мектепте функционалдык стилдерди окутуу төмөнкүдөй уюштурулушу керек:

1) Функционалдык стилдерге киришүү: окуучуларга функционалдык стилдер, алар классикалык, романтикалык же сюрреализм сыяктуу башка стилдерден кандайча айырмаланары жөнүндө жалпы маалымат берилет.

2) Мисалдарды изилдөө жана талдоо: окуучулар функционалдык

стилдерди колдонгон сүрөтчүлөрдүн эмгектерин изилдеп, талдашат. Алар бул сүрөтчүлөрдүн идеяларын, эмоцияларын жана билдирүүлөрүн стили аркылуу кантип жеткирерин талкуулашат.

3) Түс жана форма теориясы: окуучулар түс гаммасынын жана айкалыштарынын негизги принциптери, ошондой эле негизги формалар жана алардын идеялык чыгармасын кабыл алууга тийгизген таасири жөнүндө билим алышат.

4) Функционалдык стилдерди түзүүдө практика: окуучулар өз иштерин функционалдык стилде түзө башташат. Аларга чыгармачылык энергиясын колдонуп, мурунку сабактарда алган билимдерин бекемдөө үчүн ар кандай тапшырмалар же темалар берилет.

5) Сынчыл ой жүгүртүү: окуучулар өздөрүнүн жана башкалардын иштерин талкуулашат, анализдейт. Алар ар бир жумушта жаккан же жакпаган нерселерди айтып, өз ой-пикирлерин жана аргументтерин фактылар менен негиздей алышат.

6) Экскурсиялар жана көргөзмөлөргө баруу: мектеп музейлерге жана галереяларга экскурсияларды уюштура алат, анда окуучулар чыныгы көркөм чыгармаларды көрүп, мугалим менен талкуулай алышат.

1) Өз алдынча иштөө: окуучулар өздөрү тандаган долбоорлордун үстүндө иштеп, функционалдык стилде өз жөндөмдөрүн өнүктүрүүнү уланта алышат. Окутуучу функционалдык стилдерди тереңирээк изилдегиси келген окуучуларга кошумча материалдарды сунуштайт жана колдоо көрсөтө алат.

Функционалдык стилдерди интерактивдүү усул менен окутуу зарыл, ошондо гана окуучулар өз алдынча иштеп, чыгармачылыгын билдире алышат.

Мектепте функционалдык стилдерди окутууда ишмердүүлүктүн төмөнкү **формаларын** колдонуу керек:

1) **Лекциялар:** мугалим функционалдык стилдин принциптери, негизги мүнөздөмөлөрү жана анын ар кандай тармактарда колдонулушу жөнүндө сүйлөшө алат. Материалды окуучулар үчүн түшүнүктүү жана кызыктуу берүү максатында лекциялар чыныгы турмуштук мисалдар менен коштолушу зарыл.

2) **Практикалык сабактар:** окуучулар конкреттүү көйгөйлөрдү

чечүүдө функционалдык ыкмаларды колдонууга мүмкүндүк берген тапшырмаларды аткарууга чакырылат. Бул программалоо, маалыматтарды талдоо, алгоритмдерди иштеп чыгуу, ж.б. милдеттери практикалык мааниге ээ жана реалдуу жашоодо колдонулушу үчүн маанилүү болушу зарыл.

1) **Топтук долбоорлор:** функционалдык ыкмаларды колдонууну талап кылган долбоорлордо, окуучулар топтордо иштей алышат. Бул текст түзүү, оюн иштеп чыгуу, план жазуу ж.б. Топтук долбоорлор окуучуларга командада иштөөгө, пикир алмашууга, көйгөйлөрдү биргелешип чечүү жолдорун табууга жардам берет.

2) **Дискуссиялар жана семинарлар:** окуучулар менен функционалдык стилдердин ар кандай аспектилерин талкуулоо, функционалдык ыкмаларды колдонуу, мисалдарын талдоо, анализдөө, өз ойлору, идеялары менен бөлүшүү сунушталат. Дискуссиялар, семинарлар окуучуларга материалды теренирээк түшүнүүгө, суроо берүүгө, өз алдынча изилдөөнү улантууга мүмкүндүк берет.

1) **Изилдөө иши:** окуучулардан функционалдык стилдер боюнча изилдөө жүргүзүү, ар кандай тексттерди талдоо, изилдөө, натыйжаларды талдоо жана жыйынтык чыгаруу сунушталат. Изилдөө иши окуучуларга өз алдынча иштөө, сынчыл ой жүгүртүү, илимий методдорду, ыкмаларды колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет.

2) **Долбоордун көйгөйлөрү:** функционалдык стилдерди колдонуу менен окуучулардан конкреттүү маселелерди же көйгөйлөрдү чечүү сунушталат. Бул процессти оптималдаштыруу үчүн план түзүү, татаал маселени чечүү үчүн алгоритмди иштеп чыгуу ж. б. болушу мүмкүн.

Мектепте кыргыз тилинин функционалдык стилдерин үйрөтүүдө төмөнкү **окутуу методдорун** колдонуу сунушталат:

1) **Практикалык иш-чаралар:** окуучуларга анализди жана көйгөйлөрдү чечүүнү талап кылган тапшырмаларды жана долбоорлорду аткартуу аркылуу функционалдык стилдерди практикалык колдонууга мүмкүнчүлүктөр берилет.

2) **Топтук долбоорлор:** окуучулар функционалдык стилдерди колдонуп

долбоорлорду иштеп чыгуу жана ишке ашыруу үчүн топтордо иштей алышат. Бул байланыш жана кызматташуу көндүмдөрүн өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт.

3) **Изилдөө жана өз алдынча изилдөө:** окуучуларга өз алдынча изилдөө, функционалдык стилдерди үйрөтүү мүмкүнчүлүктөрү берилет. Алар өз долбоорлорунда жаңы түшүнүктөрдү, ыкмаларды изилдеп, колдоно алышат.

4) **Оюн технологиясы:** функционалдык стилдерге байланыштуу оюн технологияларын жана тиркемелерди колдонуу окуучуларга бул түшүнүктөрдү жакшыраак түшүнүүгө жана колдонууга жардам берет.

5) **Портфолио:** окуучулар функционалдык стилдерди түшүнгөндүгүн, колдонулушун көрсөткөн иштеринин портфолиосун түзө алышат. Бул алардын прогрессине көз салууга, жетишкендиктерин чагылдырууга мүмкүндүк берет.

6) **Долбоордук тапшырмалар:** окуучуларга конкреттүү көйгөйлөрдү чечүүдө же белгилүү бир көндүмдөрдү калыптандырууда функционалдык стилдерди колдонууну талап кылган долбоордук тапшырмалар берилиши да мүмкүн.

7) **Пикир жана баалоо:** окуучуларга үзгүлтүксүз кайтарым байланыш берилип, алардын ишин баалоо керек, ошондо алар көндүмдөрүн жана натыйжаларын жакшырта алышат. Туура сыздоого жана сыналууга, сынды туура кабыл алууга, сындан тыянак чыгара билүүгө көнүгүшөт.

Ошондой эле ар бир окуучуга функционалдык стилдерди үйрөтүү үчүн эң натыйжалуу иштеген окутуу ыкмаларын колдонуу менен өзгөчөлүктөрүн жана муктаждыктарын эске алуу маанилүү.

Улуттун урааны, дили, жан дүйнө байлыгы – анын тили. Кыргыз тили мамлекеттик тил макамына ээ болгонуна отуз жылдан көп убакыт өткөнүнө карабастан, учурда тилдин коомдогу практикалык маанисине талаптагыдай көңүл бурулбай, мамлекеттик тил өз деңгээлинде өнүкпөй, аксап келет. Тил жаатында терең билим алуу, улуттун руханий байлыгын сактоо, тилибиздин окутулуу деңгээлин жогорулатуу – тилдин бирдиктеринин өзгөчөлүктөрүн, лексика-семантикалык маанилерин, тилдин коомдогу коммуникация түзүү кызматын айкалышта окутуу бир канча натыйжалуу. Мектеп программасында

фонетика, лексика, морфология, синтаксис бөлүктөрү уланмалуу принцип менен ар бир класстын көлөмүнө жараша чектелүү берилет. Сабактын китеп менен чектелиши окуучунун тил жөнүндөгү билиминин түптөлүшүнө жетишсиздик кылат. Китеп окуучу үчүн жазылган, мугалим жөнөкөйлөтүлгөн кошумча теориялык билимдерди окуучуга тиешелүү мисалдар менен жеткирүүгө аракеттенүүсү зарыл.

Мектепте тилдин бөлүктөрү байланышта, интеграцияланып окутулса, балдардын системалуу билим алуусу жолго коюлмак.

Мектеп программасында тилдин бөлүмдөрүнүн айырмачылыгын, байланышын, лексикалык маанисин, грамматикалык өзгөчөлүктөрүн класс көлөмүн, билим деңгээлин эске алып, окуучулардын психикасына шайкеш келген ыңгайлуу ыкма, көнүгүүлөр менен окутуу системалуу, жеткиликтүү берилсе, тилдин коомдогу милдетин терең түшүнүп, тилден качуу көйгөйү чечилмек.

5-класста сөз түркүмдөрүнүн лексикалык мааниси, категориялар менен өзгөрүшү жөнүндөгү алгачкы түшүнүк берилет [92]. Ал эми 6-класста сөз жасоонун үч жолу (морфологиялык, синтаксистик жана лексика-семантикалык) берилген, андан сөз түркүмдөрүнө өтөт [135]. Бул учурда окутуу процессинин системалуулук принцибин колдонууга туура келет.

Сөз түркүмдөрүн окутууну, тилдеги сөздөрдүн маанисине карай **маани берүүчү, өзгөчө жана кызматчы сөз түркүмдөрүнө** бөлүнөрүнөн баштап, алардын саны, маанилик айырмачылыктары жөнүндө маалымат берип, андан соң ар бир сөз түркүмдөрүнө жекече бөлүнгөн сааттар окутулат.

Зат атоочтун грамматикалык маанисин стилистикалык негизде окутуу

Зат атоочту окутууда, биринчиден, анын лексикалык мааниси, грамматикалык жактан-түзүлүшү, энчилүү жана жалпы ат экендиги, конкреттүү жана жалпылыгы такталат, экинчиден, морфологиялык белгиси – жөндөлүшү, жакталышы, сан категориялары менен өзгөрүшү, башка сөз түркүмдөрүн жасоо, же зат атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөн жасалуу

жолдорун, мүчө уланганда, жөндөлгөндө өзгөрүшү тууралуу сөз болот. Үчүнчүдөн, зат атоочтун синтаксистик кызматын, сүйлөм ичиндеги ордун, маанисин, кызматын окутуп, ошону менен катар анын стилистикалык маанисине көңүл буруп кетүү зарыл. Бул аракети окуучунун сөздү кең чөйрөдө колдонуусуна, сөз байлыгынын өсүшүнө, сезимталдыкка, тапкычтыкка, жагдайга ылайыкташып кеп куроого багыттайт. Ошондо баланын дүйнөгө болгон көз карашы, ойлоосу кеңейип, кеп маданияты өсөт, коммуникативдик байланышы калыптанат [27].

Зат атооч сөздөрдүн төмөнкүдөй маанилерин ажыратат:

1. Лексикалык: “жинди” деген сөздү алсак, “акыл-эсинен ажыраган адам”.
2. Грамматикалык мааниси: зат атооч, жөнөкөй, жалпы ат, жекелик сан, атооч жөндөмөсүндө, жандуу жана конкреттүү зат.
3. Стилистикалык мааниси: кимдир бирөөгө карата сүйлөшүү стилинде үч түрдүү мааниде: а) эркелетүү, же тамашалашуу (*сөз мааниси үстүртөн*), б) кемсинтүү, же кордоо (*түз маанисине жакындап*), в) түз мааниде (*акыл-эсинен ажыраган адам*) колдонулат.

Демек, буга чейин сөздүн эки гана маанисин билген окуучу эми үчүнчү – стилистикалык маани жөнүндө түшүнүк алат. Эгер мугалим окуучунун сөз өнөрү жөнүндөгү кызыгуусун арттыра алса, башка сөздөрдүн да стилистикалык маанисине өз алдынча ой жүгүртүп, ар түрдүү жагдайдагы маанисин таап, кебинде пайдалана баштайт. Ошентип, стилистика окуучунун сүйлөө жана жазуу маданиятындагы жаңы чөйрөгө багыттап, кебин өнүктүрөт жана андагы тилге болгон терең сезимталдуулукту ачат, баамчыл, сергек, билгич болууга багыттап, колдонуу чөйрөсүнүн кенендигин жаратат.

6-класста “Сөз жасоо жана орфографияга” 16 саат берилген. Анын ичинен “Сөз жасоонун морфологиялык жолуна” 6 саат бөлүнөт. Уңгуга сөз жасоочу мүчөлөрдүн уланышы аркылуу жаңы сөздүн жасалышындагы мүчөнүн өзгөчөлүгүнө карап, сөз жасоочу мүчөлөрдүн төрт түрү үйрөтүлөт. Ал эми мүчөлөрдүн маанилик өзгөчөлүгүн, кайсы сөз түркүмүн жасашы жөнүндө нагыз түшүнүк берүүгө канчалык аракет жүргүзүлсө да, окуучулардын

көпчүлүгү түпкү маанисине жеткилең түшүнбөй, жаттоо менен гана чектелгендиги белгилүү. Мында унгу түрүндөгү сөз кайсы жөндөмөдө эле, мүчө улангандан кийин, туунду формага келгенде, кайсы жөндөмөдөгү сөз пайда болгонун аныктоо үчүн мүчөлөрдүн өз ара айырмачылыктарын салыштырмалуу мисалдар менен тактап көрсөтүү керек. Буга төмөнкүдөй мазмундагы көрсөтмө курал сунушталат:

1. Атоочтон атооч жасоочу; манас + чы, үчү + лык = үчүлүк.
2. Атоочтон этиш жасоочу; от + кор, оюн + ла = ойно, ат + ла = атта.
3. Этиштен атооч жасоочу; ач + кыч, өткөр + гыч = өткөргүч.
4. Этиштен этиш жасоочу; кош + ла = кошто, карма + ыш = кармаш [21].

Эске салуучу дагы бир нерсе, сөз мүчөлөрүн (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү жана форма жасоочу) өзгөчө белгилер менен белгиленбей, жөн гана сызыкча менен бөлүп көрсөткөн учурлар да учурап, айрым учурларда (олимпиадада) ажырым пикирлер кездешип жүрөт. Негизинен, сөз мүчөлөрүнүн туруктуу шарттуу белги менен көрсөтүлүшү да чоң мааниге ээ. Сөз жасоочу мүчөлөр калпакча (), сөз өзгөртүүчү мүчөлөр төрт бурчтук (), форма жасоочу мүчөлөр жарым төрт бурчтук (), тилибизде сейрек колдонулуучу приставкалар (м; бейадеп) жарым тик бурчтук, негиз жарым тик бурч белгилери менен белгиленерин тил сабагындагы морфологиялык талдоо учурунда белгилүү нукка салуунун өзү да жоопкерчиликти талап кылат. Тилекке каршы, орто мектептин окуу программасында сөз жасоо стилистикасы киргизилбеген, бирок бул багыт ар бир сөз түркүмүнүн “морфологиялык жол менен жасалышы” деген тема менен бирдикте каралат. Кээде сөз жасоо стилистикасы сөз болуп жаткан сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык белгиси катары каралып гана тим болгон учурлар да кездешпей койбойт. Анда окуучу сөздүн коомдогу чыныгы накта мүнөзүн түшүнбөй, кептин стилдик өзгөчөлүгүнөн кабарсыз калат. Ошондуктан ар бир сөз түркүмүнүн морфологиялык жол менен жасалышында мүчөнүн стилистикалык маанисин кошо үйрөтсө, окуучунун ойлоосу, кеби, стилдик баамчылдыгы жана сезимталдыгы кошо өнүгөт. Алсак, “Зат атоочтун жасалышы” деген темада зат атоочтун морфологиялык (*ашпоз, арабакеч*),

синтаксистик (*таш бака, темир жол*) жана лексика-семантикалык (*уюл, борбор, шоола*) жол менен жасалышы окутулат. Зат атоочтун морфологиялык жол менен жасалышында мүчөлөр стилистикалык жактан жиктелет, башкача айтканда, ар бир мүчө боёктуулукка (кошумча мааниге) ээ болушу, ал мүчө уланган сөздөр функционалдык стилдердин бирине же бир тобуна тиешелүү болуп, кайсы биринде колдонууга жарабай калышына сөз түркүмдөрүнүн жасалуу жолундагы мүчөлөрдүн касиетине карай адабий тилдин жазуу стилдеринин өзгөчөлүктөрүнө ылайык колдонулууга жарамдуулугун практикалык мүнөздө бирге кароого туура келет. Стилистикалык боёктуулукка ээ болгон мүчө (урматтоо, кемсинтүү, тамашалоо, ж.б.) кандайдыр бир кошумча мааниге ээ болот.

- **ке;** энеке, жеңеке (урматтоо мааниси)
- **чек;** иничек, келинчек (кичирейтүү жана урматтоо мааниси)
- **кай;** балакай, кичинекей (эркелетүү, кичирейтүү мааниси).

Мындай субъективдүү баалоочу мүчөлөр кыргыз тилинде өтө көп. Алар уңгунун маанисине да, сүйлөмдүн контекстине да оң же терс маани киргизе алат. Алсак; - *поз* ээрчибес, же өзгөрбөс (сенек) мүчө делет, стилистикалык жактан бир канча мааниге ээ:

1. Орток маани; *ашпоз, илимпоз, өнөрпоз*.
2. Кемсинтүү, маскарлоо мааниси; *кумарпоз, бекерпоз, ж.б.* [21].

Демек, маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык жол менен жасалышын окутууда белгилүү бир критерий катары ачык стилистикалык боёктуу сөз жасоочу мүчөлөрдү пайдаланып, сөз жасоо стилистикасынын өзгөчөлүгүнө дагы токтолуп өтүү мугалим үчүн ыңгайлуу болсо, окуучу үчүн түшүнүктүү, кызыктуу. Деги эле сөз жасоо стилистикасын ар бир грамматикалык бөлүмдүн сөз жасоо ыкмаларында бирге карап, окуучулардын тилдик жана кептик көз карашын, ойлоосун жана аң-сезимин жогорулатуу – азыркы учурдун тил сабагына коюлган негизги талаптардын бири. Тил сабагында сөз болуп жаткан тема жөнүндө проблемалуу жагдай түзүп, ага туура, бирок ар түрдүү стилде жооп берүүнү талап кылуу менен да сөздүн

стилистикалык маанисин, жооптордун синонимдештигин таптырса, сөз, ойлоону өстүрүүнүн бир ыкмасы болорунда шек жок. Учурда коом жаңыланган сайын тилибиздин ар тараптуу өсүп, байып турушу, кадрларыбыздын сапаттуу даярдалышы улуттук тилдин дүйнөлүк өнүккөн тилдердин катарынан орун алышына аз да болсо салым кошот.

Мектепте предметтерди интеграциялап окутуу менен маалыматтын байланыштуулугун арттырса, тилге болгон мамиле өзгөрөт, кызыгуу артат, тилдик түшүнүгү кеңейип, ойлоосу өсөт. Сөздүн айтылуу жагдайын, кырдаалын өздөштүрөт, кептеги интонация, басым, тонго чейин маани берет, турмушка, коомго, чөйрөгө болгон түшүнүгү өзгөрөт.

Этиштин грамматикалык категорияларын кеп стилдеринин талаптарына ыктап окутуу

Маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн ичинен этиштин категориялары кеп стилдеринде көбүнчө орток мааниге ээ. Ошондой болсо дагы категориялардын ички маанилеринде стилдердин талаптарына дал келбеген өзгөчөлүктөрү туш болот. Грамматикалык категориялардын ички өзгөчөлүктөрүндөгү стилдик касиеттерин кеп стилдеринин талаптарына ылайыктап колдонуу стилистикалык сабаттуулукту калыптайт.

Этиштин ыңгай категориясы сүйлөөчүнүн жеке көз карашын, кыймыл-аракетин, чындыкка болгон катышын аныктайт, б.а., сүйлөөчүнүн айтмакчы болгон оюндагы субъективдүү маани этиштин ыңгай категориясы аркылуу ишке ашырылат. Бул **баяндоо, буйрук, тилек, ниет, шарт** түрүндөгү модалдык маанилер менен берилет. Этиштин мамиле категориясына караганда, ыңгай категориясы стилистикалык мүмкүнчүлүктөргө бир топ бай.

Баяндагыч ыңгай жак, чак категорияларынын көрсөткүчтөрү аркылуу ишке ашат. Чак, жак категорияларынын көрсөткүчтөрү нагыз, өз маанилеринде колдонулса, (*мисалы, сессия болот*) кепте стилистикалык орток мааниде келет, бул учурда көбүнчө *илимий жана иш кагаздар стилдеринде* керектелет. Ал эми адабий тилдин башка стилдеринде кептик жагдайга ылайык пайдалануу масштабы кең.

Буйрук ыңгай стилдик жактан аны уюштуруучу каражаттар 1-жактын көптүк түрүнүн мүчөсү-**алы**, экинчи жактын жекелик түрүнүн мүчөлөрү - **гын**, - **гының**, - **ыңыз** жана көптүк санынын-**гыла**, үчүнчү жактын-**сын** мүчөсү. Бул формалар менен уюшулган этиш сөздөр, I жактын II, III жакка буйрук берүү маанисин туюнтат. Буйрук ыңгай жогорудагы морфологиялык каражаттар менен гана уюшулбастан, лексикалык формада, экинчи жактын жекелик саны уңгу түрүндө (*кел, тур, бар*) да болот. Кээде II жактын жак мүчөсүз этишке -**чы** мүчөсү жалгануу менен (*келчи, барчы*) кескин модалдуулук да күчөтүлөт. Бирок жогорудагы формалардын стилистикалык керектелүү масштабы бирдей эмес. Экинчи жактын жекелик санын уюштуруучу мүчөлөрү (-**гын**, -**гының**, - **ыңыз**), көптүк саны (-**гыла**), I жактын (-**алы**) мүчөлөрү уюштурган буйрук ыңгай этиштер сүйлөшүү стилинин белгилерине ээ болуп, (**баргын**, **баргының**) көбүнчө көркөм стилге мүнөздүү.

Үчүнчү жактын –**сын** мүчөсү аркылуу уюшулган буйрук ыңгай китеп жана сүйлөшүү стилдерине бирдей мүнөздүү. Расмий-иштиктүү стилдин эң негизги өзгөчөлүгү болгон императивдүүлүктү камсыз кылуу – буйрук ыңгайдын –**сын** мүчөсүнө таандык. Мындай буйрук жеке адам тарабынан эмес, бүтүндөй бир уюмдун же мамлекет тарабынан иштелген буйрук, указ, токтом, көрсөтмөлөр сыяктуу иш кагаздарында пайдаланылат. Бул мүчө негизи ойду туюнтуучу сөздүн курамында, туюк мамиленин мүчөсү менен кабаттала келиши шарт. Ошондуктан иш кагаздарына мүнөздүү: *...бошотулсун, ... жарыялансын, ... дайындалсын, табылсын*, ж.б. канцеляризмдерин түзөт: *Колу жука үй-бүлөлөргө айыл өкмөтү тарабынан жардамдар көрсөтүлсүн; Эл өкүлдөр палатасы токтом кылат*: Үчүнчү жактын - **сын** мүчөсү кептик жагдайда сүйлөшүү боёгун алып, (*... ишенесиңби?*) божомол, күмөн маанилерине ыктайт [25]. Бул учурда сүйлөшүү стилине мүнөздүү болот. Демек, буйрук ыңгайдын –**сын** мүчөсүнүн кептик жагдайын ар тараптуу кароо буйрук ыңгайдын стилистикалык маанисинин масштабдуулугун шарттайт.

Ниет ыңгайдын –мак мүчөсү уюштуруп (кээде -макчы түрүндө), кепте сүйлөшүү стилинетаандык. Ошентсе да айрым эркин формада даярдалуучу иш кагаздарында (арыздын түрлөрүндө, доо арызда) пайдаланылат.

Шарттуу ыңгайдын көрсөткүчү -са. Башка ыңгайларга салыштырганда стилдик боёктуулугунун өнүккөндүгү менен айырмаланат. Бул айырмачылыгы шарттуу ыңгайдын грамматикалык маанилери менен да тыгыз байланышып, мезгилдик, орун, өлчөм, салыштыруу, карама-каршы жана себеп шарттуулук маанилерде келип, китеп стилинин боёктуулугу басымдуулук кылат. Сүйлөшүү стилинде кеңири колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Каалоо, сурануу, өкүнүү (*ошондой болсо гана*) маанилеринде келип, көркөм стилге таандык болсо, шарттуу ыңгайдын тике маанисинде (*жыйынтык 50% жогору болсо*) илимий жана иш кагаздар стилине ыктайт, бирок сейрек кононулат: *Акчаны өз убагында кайтарып бере албасам, кечиккен күнүмө 10 пайыздан кошуп беремин. (түшүнүк каттан).*

Этиштин жак категориясы функционалдык стилдердин бардыгында кеңири керектелип, ойду берүүдө аракеттин кайсы жак тарабынан аткарылганын аныктап көрсөтөт. Иш кагаздар стилинде этиштин 3-жагынын мүчөсү активдүү. 1-жактын таандык мүчөсү арызда, билдирүүдө (суранам, билдирем, суранабыз) керектелет. Этиштин 3-жагы күмөн, же божомол маанилеринде келген -сын формалары (... *угуп калбасын*), тилек жана ниет ыңгай этиштер (-гай +эле, -мак, -макчы) иш кагаздарында дээрлик колдонулбайт.

Иш кагаздар стилинде 1-жак этиштердин жекелик жана көптүк сандарда толук жакталышына жол коюлат. 2-жак этиштин сылык формасы (сиз, сиздер) жана 3-жак этиштер активдүү колдонулат. Этиштин жактарынын кыскарган формалары (*келгем, баратасың*) жак мүчөлөрдүн синонимдери антонимдик катышта келген татаал этиштер (келди - келбеди), эки башка семантикага ээ болгон этиш сөздөрдүн бир бүтүндүккө, мисалы, баяндоочко бириктирилген формасы (... *барамын дедим барамын*), баяндоочтун курамындагы этиштин кош

сөз түрүндө кайталанышы (... *бийлегени - бийлеген*) кыргыз тилинин иш кагаздар стилине мүнөздүү эмес.

Иш кагаздар стилинде этиштин туунду формаларынын колдонулушу да бир кылка эмес. Мисалы, **-ып** мүчөлүү чакчыл, атоочтуктун, баяндоочтун курамында келиши же анын баяндоочтук милдет аткарышы иш кагаздарында калыптанып бүткөн. Мисалы: ***Конференцияга катышып, алган маалыматтарыма ынандым. (Билдирүүдөн)*** Ал эми кыймыл атоочтор чакчыл жана атоочтуктарга салыштырмалуу иш кагаздарында сейрек колдонулганы менен айырмаланат [24, 51-б.].

Чак категориясы - этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалаган негизги категориялардын бири. Кыймыл-аракеттин аткарылуу мезгилин, учурун жана убакыттын кыскалыгын же созулушун көрсөткөн негизги категория. Сүйлөшүү, көркөм стилдерде баяндоонун оптималдуу ыкмаларын жаратып, стилистикада этиштин чактарынын синонимдештигин пайда кылат, чактык маанилерди кеңейтет. Адабий тилдин функционалдык стилдеринде кептик талапка ылайык орток мааниде колдонула берет.

Этиштин чактары маанисине карай үчкө бөлүнүп, ар бири өз алдынча лексикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөргө ээ. Ар бир чактын мезгилдик жана мейкиндик өзгөчөлүктөрү териштирилип, алар кептик жагдайга жараша ылганып пайдаланылат.

Учур чак этиштер кыймыл-аракет сүйлөп жаткан учурда болуп жатканын жана ал кыймыл-аракеттин канчага созуларын, жалпы мүнөзүн да кошо туюнтат, бирок иш кагаздар стилинде этиштин учур чагы бир топ пассивдүү. Мындай өзгөчөлүккө капыскы жана адат өткөн чактар, келер чактын бардык түрлөрү мүнөздүү.

Учур чактын **-ууда** формасы кыймыл-аракеттин бир топ убакыттан бери аткарылып жатканын жана узакка чейин аткарылуу мүмкүндүгү бар экендигин билдирет. Китеп стилине, көбүнчө анын жазма түрүнө мүнөздүү болот: ***Жаңы кармалган балыктын жаш этинен беш бармак жасоо эл ичинде көптөн***

бери болуп келүүдө. Ош облустук стоматология бирикмесинде жасалма тиш салуунун жаңы ыкмалары колдонулууда. (Билдирүүдөн).

Ал эми **-ууда** мүчөсүнүн стилистикалык мүмкүнчүлүгү **–ып келет** формасы менен синонимдешип, ал сүйлөшүү стилинин маанисине ыктайт: *Ошондон бери бул жер Көк-Дөбө аталып келет (калат). (уламыштан).* Бул формадагы этиштик чак маанилер айрым адабияттарда учур-келер чак этиштер деп да белгиленет.

Дагы бир китептик кептин белгилерине, б.а., орток мааниге ээ болгон учур чак этишти уюштуруучу мүчө **–ты**. Бул мүчөнүн кызматына окшош өзгөчөлүк жак мүчөлөрдүн чакчылдын **- а** мүчөсү менен биримдикте келишинин натыйжасында жасалган учур чак этиштерде да сакталат.

Тилибиздеги **жатат** жардамчы этиши да учур чакты уюштуруп, кыймыл-аракеттин бир канча убакытка созуларын билдирет. Бул көмөкчү этиш чакчылдын **– а, - ып** мүчөлөрү менен катар келет.

Үч тутумдан турган (**- а, жат, ат**) учур чак этиштин экинчи бөлүгү **жат** сүйлөшүү стилинде көбүнчө түшүрүлүп айтылат (*келатат, баратат*). Бул татаал компоненттин толук түрү (*келе жатат, бара жатат*) илимий жана иш кагаздар стилинде, б.а., кеби кыска, тили так өзгөчөлүктөрдү талап кылган тилдин стилдеринде пайдаланылат. Ал эми татаал компоненттердин кыска түрү синтаксистик синонимияда чоң орунга ээ. Стилистикада кептик жагдайга ыlgанып пайдаланылат да, лексикалык жактан маанилик айырмачылык болбойт (*келатат – келе жатат*), иш кагаздар, илимий стилде тандалып, (*баратат эмес, бара жатат*) колдонулат.

Өткөн чак этишти уюштуруучу грамматикалык каражаттар **–ды, -ган, -чу, -ыптыр** мүчөлөрү. Бул мүчөлөр өткөн чак этишти лексика-морфологиялык жактан жиктеп, өз ара төрткө бөлүп кароого туура келет.

1. Айкын өткөн чак этиштер грамматикалык маанилери боюнча, негизинен, кепте орток мааниде колдонулат, мүчөсү **–ды**. Функционалдык стилдердин баарында кеңири керектелет. Илимий, иш кагаздар, публицистикалык стилдерде тактык маанинин талабына ылайык өткөн кыймыл-аракеттин жылы-

айы, зарыл болсо күнү менен такталат: “*Өткөн жылы күз айларында Ош шаарынын 3021 жылдык мааракеси өткөрүлдү*” деген сүйлөмгө караганда “*2021-жылдын 3-5-октябрында Ош шаарынын 3021 жылдык мааракеси өткөрүлдү*” деген сүйлөм, биринчиден, китептик боёктуулукка ээ болсо, экинчиден, окуянын өткөнүн айкын, так, ишенимдүү көрсөтүп, стилдик ачыктыкты пайда кылат, сүйлөшүү жана көркөм стилден кескин айырмалап турат.

Тилибиздеги байыркы өткөн чак этиштерди – **ды** мүчөсүнө эле, экен жардамчы сөздөрү катар келип жасалып, сүйлөшүү стилине гана мүнөздүү. Анткени мындай этиштерде кыймыл-аракетке карата ар түрдүү субъективдүү маанилер камтылып, ишенимдүүлүк күчүрттөнөт. Мисалы: ***Барын кечип шаарга кетип калсамбы дедим эле.***

Өткөн чак этиштин байыркы түрү субъективдүү (болжолдуу) маанилерди камтыгандыктан көбүнчө сүйлөшүү жана көркөм стилге ыктайт. Бул стилдерде эле, экен жардамчы этиштери эркин керектелип, (кээде – **ды** мүчөсү менен катар, айрым учурларда жардамчы сөздөр өз алдынча), түрдүү субъективдүү маанини жаратат. Ошондуктан мындай субъективдүү маанилер иш кагаздар стилинин боёгуна жооп бербей, тескерисинче, стилистикалык жактан маанини бошоңдотот. Мисалы, ***планда көрсөтүлгөн иш-чаралар 93% га аткарылды. Планды көрсөтүлгөн иш-чаралар 93% га аткарылды эле.*** Бул сүйлөмдүн маанисинен көрүнүп тургандай, биринчи сүйлөмдө ой ишенимдүү, биринчи жактын, көз карашы ишенимдүү айтылды. Экинчи сүйлөмдө эле жардамчы этиши сүйлөмдөгү стилистикалык маанини бошоңдотуп, автор өзүнө ишенбөөчүлүк мамилесин билдирип, күмөндүүлүк жаратат.

Ойду арсар, бошоң билдиргендиктен эле, экен жардамчы этиштери так, кыска, далилдүү ойду талап кылган илимий жана иш кагаздар стилинде көп керектелбейт. Мисалдар көрсөткөндөй, бул жардамчы этиштер өткөн чакты уюштурууда активдүү кызмат аткарганы менен стилистикалык жактан субъективдүү маани басымдуулук кылып, көркөм, сүйлөшүү жана публицистикалык стилдерде көп пайдаланылат. Ошондой эле экен, эле

жардамчы этиштери өткөн чактын башка түрлөрүн уюштурууда да (*болчу эле, болуптур экен*) активдүү керектелип, стилистикалык маанини кеңейтет.

Демек, иш кагаздарында көбүнчө айкын өткөн чактын негизги мүчөсү – **ды** көп керектелет. Бирок **эле, экен** жардамчы этиштери такыр колдонулбайт деп кескин айтуу да болбойт, анткени эркин түрдө жазылуучу арыздын түрлөрүндө, пикир, тергөө иштеринде жазылуучу түшүнүк каттарда ж.б. бейрасмий иш кагаздарында керектелишине чек жок: *Көрсөтмө берилген эле (арыздан). Келишимдин негизинде 10 тонна буудай тапшырылган экен (доо арыздан). Жабырлануучу биздин үйгө тез-тез барып турчу эле (тергөөнүн түшүнүк катынан) ж. б.*

Ал эми расмий иш кагаздарында айкын өткөн чактын – **ды** мүчөсү гана окуянын айкындыгын аныктап, жардамчы сөздөр дээрлик колдонулбайт.

Айкын өткөн чактын функциясы көбүнчө көркөм стилде стилистикалык кеңири мүмкүнчүлүктө берилет. Себеби көркөм жана сүйлөшүү стили кептин бай сырларын түрдүү жагдайда говор, диалектилер менен бирдикте ачуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Иш кагаздар жана илимий стилдин тили калыпка салынган супсак тил болгондуктан, мындай мүмкүнчүлүктөн пайдалана албайт.

1. Жалпы өткөн чак этиштин жөнөкөй формалары (*болгон*) кепте орток мааниде колдонулат. Ал эми татаал формалары кыймыл-аракетке ар кандай (*болжол, шектүүлүк- туулган экен, барган эле*) маанилерин туюндуруп, көркөм жана сүйлөшүү стилдерине ыктайт.

1. Капыскы жана адат өткөн чак этиштер модалдык маанилерде болгондуктан, кепте дээрлик сүйлөшүү стилине тиешелүү деп мүнөздөлөт. Жалпы жана айкын өткөн чак формасындагы этиштер көбүнчө токтоодо, справкада, тил кат, өмүр баянда кездешет: ... *иштеп кеткендиги анык (справка), ... туулган, ... бүткөн (өмүр баян), ... күбө болгонмун (түшүнүк кат), ... алдым (тил кат) ж.б.*

Келер чак этиштер кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин болорун билдирип, маанисине карай экиге бөлүнөт.

Айкын келер чакта кыймыл-аракеттин аткарылышы шексиз, айкын болот да, эч кандай кошумча модалдуулук керектелбейт. Кыймыл-аракеттин аткарылышын анык көрсөткөндүктөн стилистикалык орток мааниде болот.

Айкын келер чакты чакчылдын - **а**, - **й**, - **е** мүчөлөрү менен жак мүчөлөр уюштурат: *2021-жылдын 12-13-майында спорт сарайында “Аралаш” куудулдар театрынын концерти болот (рекламадан)* [30].

I жак II жак мүчөлөрүнө караганда III жактын жак мүчөсү айкын өткөн чакты уюштурууда активдүү колдонулат да, иш кагаздар стилинде көп кездешет. Иштиктүү стилде этиштин чактарынын ичинен айкын келер чак басымдуу колдонулуп, көпчүлүк тексттерде мазмун жагынан алдыда боло турган кыймыл-аракетти гана эмес, болуп жаткан кыймыл аракетти да сөзсүз ошондой болуу, буйруу элементи менен бирдикте туюнтат жана учур келер чактык мааниде колдонулат: *Эл депутаттарынын Кеңеши туруктуу комиссияларды шайлайт, аткаруучу жана тескөөчү, ошондой эле өздөрүнө отчёт берүүчү башка органдарды түзөт.* (Кыргыз Республикасынын Конституциясы).

Арсар келер чак этиште кыймыл-аракеттин келечекте болорун же болбосун күмөн билдирип, айтылуучу ойго модалдуулук киргизет. Ошондуктан көркөм, публицистикалык, сүйлөшүү стилинин боёктуулугуна ээ. Иштиктүү стилдин мүнөзүнө такыр жакындашпайт. Кепте этиштин чактарынын синонимдештиги кеңири кездешип, сүйлөшүү жана көркөм стилдеринде колдонулат.

Ошондуктан этиштин ыңгай жана чак категориялары тилибиздеги бардык стилдерде көп колдонулары талашсыз [20]. Тилдин коомдук кызматынан этиштин ыңгай, чак категорияларынын иш кагаздар стилинде белгилүү бир форманы чектүү, так, кыска берүүнүн ыгын шарттаган ыңгайлуу түрүн таап, аны иш кагаздарында шайкеш колдонуу –иштиктүү стилдин талабы. Ал иш кагаздарынын тилин тактыгын, тазалыгын жөнгө салат.

Тилдик категориялардын формалары коомдук зарылчылыктан улам жиктелип, анын стиль түзүүчү мүмкүнчүлүгү кептин кайсы бир жагдайында

стилистикалык кызматына жараша аныкталат. Этиштин ыңгай, чак категориялары тилде коммуникативдик байланыштын түрдүү шартын, кыймыл-аракеттин жагдайын кабарлоодо кеңири мүмкүнчүлүккө ээ болсо, б.а., түрдүү субъективдүү боёктуулукта келип, эмоционалдуу, экспрессивдүү маанилерди кошо туюнтууга жөндөмдүү болсо, ушулардын ичинен иштиктүү стилге мүнөздүү түрүн аныктоо биздин негизги максат болду.

Ыңгай, чак категорияларынын объективдүү маанилерин жана аны уюштуруучу тил каражаттарынын иш кагаздарында шайкеш керектелерин карап, иштиктүү стилде жогорку категориялардын лексика-грамматикалык жана семантика-стилистикалык маанилерине көңүл бурууга болот. Ошентип, этиштин чактары өздөрүнүн көп маанилүүлүгү жана синонимдештиги боюнча бири-биринен кескин айырмаланат. Иштиктүү стилде этиштин учур чагы, өткөн чактын жалпы жана айкын түрлөрү, келер чактын айкын келер чагы басымдуулук кылат.

Ал эми ыңгай категориясынын баяндагыч, буйрук түрү активдүү, шартуу, ниет ыңгай түрү бир топ пассивдүү пайдаланылары байкалат.

Жогорудагыдай, негизги максатыбыздын иш жүзүнө ашырылышы мугалимдин түздөн-түз милдети болуп саналат. Мектепте, кыргыз тили сабагында, стилдердин жалпылыгын жана айырмачылыгын ажыратып кароо менен тил каражаттарынын өз ара байланышкан комплекстүү сапаттарын адистик деңгээлинен ачып көрсөтүү өзгөчөлүгүн мугалимдин коммуникативдик ишмердүүлүгү ишке ашырат. Кыргыз тил мугалимдеринин коммуникативдик потенциалдары алардын интеллектуалдуулугун, ички жана тышкы рухий дүйнөсүн, терең эрудициясын, маданиятын жана предметтик компетентүүлүгүн, мыкты прогрессчил тажрыйбасын чагылдырат. Булар аркылуу билим берүү окуучулардын таанып-билүүсү жана кептик ишмердүүлүгү (окуу, угуу, сүйлөө, жазуу) башкарылып, коммуникативдик билимдери, практикалык билгичтиктери коррекцияланат. Мугалимдин лингвистикалык, коммуникативдик жана методикалык компетенциялары,

мамиле түзүүнүн педагогикалык стилдери, мотивациясы органикалык байланыштуулукта ишкердүүлүк менен жүзөгө ашырылат.

Мектеп окуучуларына интеграцияланган билим маалыматты башка предметтер менен байланыштыра билишине жардам берет. Кеп стилдерин окутууда, биринчиден, сөздөрдүн стилдик маанисин, сүйлөмдөрдүн стилистикалык жактан туура түзүлүшүн үйрөтүү кеп маданиятынын түптөлүшүнө салымын кошот. Экинчиден, балдардын ой-чабыты, аң-сезими жогорулайт, сөздүн маанисин, айтылуу жагдайын ылгап, кептин маани-маңызын терең баамдап, сөздөгү интонация, басым, тонго да маани берип, руханий маданияты калыптанат. Демек, орто мектепте тилди үйрөтүүнүн максаты тилди интеграциялап окутууну аркылуу ойлоосун өнүктүрүүнүн, тилди калыптоону усулдук чеберчилик менен өнүктүрүүгө чакыруу болот.

Ошентип, коммуникациялык потенциалдардын милдеттерин так аткаруу менен мугалимдин теориялык, адистик чеберчилигинин деңгээли аныкталат. Материалдын мазмунун жиктеп, мисалдар менен жеткиликтүү бере алуусу – бул мугалимдин усулдук ички даярдыгынын ишенимдүү акыбети. Сөзүнүн таасирдүүлүгү, тилдик мүмкүнчүлүктүн окуучулар тарабынан колдоого алынышы жогорку жетишкендиктерди камсыз кылат.

БИРИНЧИ БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Диссертациянын биринчи бабы **“Орто мектепте кыргыз тилинин стилдерин окутуунун жалпы маселелери”**, анын 1-бөлүмү **“*Стиль*” жана “*стилистика*” түшүнүктөрү жөнүндө жалпы маалымат**” деп аталып, «стиль» жана «стилистика» түшүнүгүнүн пайда болушу, илим катары калыптанышындагы окумуштуулар ортосундагы тыянактуу пикирлер салыштырылып каралды. Лингвистикалык эмгектерде, тил сөздүктөрүндө **“стиль”** сөзүнүн түшүнүгү **“таякча”, “жазуу иштеринде колдонулуучу шайман”** деген алгачкы маанисине ылайык жумшак нерселерде жазылган жазууларды оңдоодо колдонулгандыгы, мезгилдин өтүшү менен жазууну оңдоонун башка каражаттары, башка жолдору табылса дагы салт катары **“стиль”** деп аталып калганы окумуштуулардын көз карашы менен далилденди. Демек, **“стиль”** –

жазуу кебин жөнгө салуучу, кептин жеткиликтүүлүгүн жана таасирдүүлүгүн арттырууга кызмат кылган кептик ыкма. Мындан улам окумуштуулардын “стиль” кептин түзүлүшүндө тил каражаттарын ыктуу колдонуу менен кеп процессин жүргүзүүгө, аны жакшыртууга өзгөчө кызмат кылган лингвистикалык тармак деген ою анык экенин көрсөттү.

Азыркы учурда “стиль” сөзүнүн түшүнүгү түрдүү маанилерде кеңири колдонулуп, архитектурада, башкарууда, кийим кийүүнүн жана белгилүү бир жазуучунун, художниктин стили, чарба жүргүзүүнүн стили болуп коомчулукта тармакташып кеткенин, “Кыргыз тилинин сөздүгүнүн” (Бишкек, 2010) берген маалыматтары берилди. Биз өзүбүздүн изилдөөбүздүн максатына ылайык “стиль” түшүнүгүнүн колдонулган маанилеринин бардыгына токтолбостон, лингвистикалык эмгектерде берилген түшүндүрмөлөргө, аныктамаларга гана токтолодук. Аталган маселе боюнча тилчи-окумуштуу, стиль түшүнүгү боюнча алгачкы, алгылыктуу пикир айткан С. А. Давлетов: “Азыркы мезгилде тил илиминде стиль жөнүндө бирдиктүү аныктама жок. Бирок көпчүлүк окумуштуулар тарабынан колдоого алынган аныктамалар бири акад. В. В. Виноградовдун калемине таандык” – деп белгилейт.

Орус тилинин стилистикасы боюнча ондогон окумуштуулар изилдөө жүргүзүп, айрым өзгөчөлүктөрүн эске албаганда окшош тыянактарды чыгарышкан. Алардын ичинен орус тилинин стилистикасы боюнча илимий чөйрөдө кеңири тарап, өтө көп колдонулган эмгек катары белгилүү окумуштуу-тилчи Маргарита Николаевна Кожинанын “Стилистика русского языка” (М. 1983) аттуу фундаменталдуу китебин эсептейбиз. Бул окумуштуунун стиль жөнүндөгү аныктамасы алда канча кыска, так жана түшүнүктүү. Ошону менен бирге эле стилдин табиятын түшүнүүгө негиз болот деп билебиз. Окумуштуу “стиль” түшүнүгүн, биринчиден, стилди тил менен кептин биргелешкен касиети катары караса, экинчиден, стилди баарлашуунун (сүйлөшүүнүн) милдеттер менен шартталган көрүнүшү катары стиль сүйлөшүүгө, кеп ишмердүүлүгүнө байланыштуу каралып, түшүндүрүлө турган маселе

экендигине ынанабыз. Демек, стиль – кеп ишмердүүлүгүнүн максаттары, тилдин коомдогу функциялары (кызматтары) менен шартталат.

Биринчи бапта кыргыз тилинин мектептин базистик планында алган орду аныкталды. Функционалдык стилдер боюнча темалардын берилиши окуу программасы менен аныкталгандыктан, программадагы темалар ирети менен такталып чыгып, функционалдык стилдерге программада каралган сааттар белгиленди.

“Кыргыз тилинин стилдеринин илимий жактан иликтениши” аттуу биринчи баптын 2-бөлүмүндө стилдердин илимий-теориялык изилдениши, окутууда методикалык иш-аракеттердин башталышы изилдөөгө алынды.

Кыргыз тилинин тарыхында сабатсыздыкты жоюунун негизги куралы катары иш кагаздарынын айрым түрлөрүн окутуудан башталып, 1929-жылы С. Наматовдун «Сабатсыздык жоюлсун», 1935-жылы И. Арабаевдин чоңдорго арналган «Алиппеси», И. Арабаевдин Х. Карасаев менен бирдикте түзгөн «Жаңылыгы» иш кагаздарынын айрым үлгүлөрүн (кат жазуу, ишеним кат, арыз, токтом) камтыган. С. Наматовдун китеби кыргыз тилинин сабатсыздыгын жоюуда, кыргыз тилинин жазуу формасын, анын ичинде иш кагаздарынын калыптанып өнүгүшүндө да зор роль ойногон.

1966-жылдын 10-ноябрындагы КПСС Борбордук Комитетинин жана СССР Министрлер Советинин «Жалпыга орто билим берүүчү мектептердин иштерин андан ары жакшыртуунун чаралары жөнүндөгү» токтомуна ылайык кыргыз тилинин программасында «Сөз маданияты жана стилистика» бөлүмү 9-класста киргизилип, аны окутууга 13 саат каралат. Ушул программага ылайык 1968-жылы IX-X класстары үчүн окуу китеби Э. Абдулдаев, Б. Орузбаева жана А. Жапаров тарабынан иштелип чыгат. Сөз маданияты жана стилистика бөлүмү А. Жапаров тарабынан жазылып, аларга бир кыйла орун берилген [12].

Акыркы он жылдыкта гана стилистика маселесине кыргыз тил илиминде жетишээрлик көңүл бурулуп, кыргыз тил илиминдеги бул зарылдык кеч болсо да колго алынды. Ошондуктан биз алдыдагы теориялык жана методикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы кыргыз тилин окутууну, изилдөөнү жаңы багытка

бурат жана кыргыз тилинде стилистика маселесинин жогорку деңгээлде өнүгүшүн шарттайт деген ишенимдебиз.

Демек, стилистика маселеси дүйнөлүк тил илиминде, анын ичинде кыргыз тилинде да азыркы учурдагы эң актуалдуу маселелердин биринен жана өзүнчө изилдөөнү талап кылып турат.

“Кыргыз тилинин стилдерин окутуунун методикалык жактан иштелиши” деген 3-бөлүмүндө стилистика жана кеп маданиятын окутуунун зарылчылыгы, анын тилди үйрөтүүдөгү жыйынтыктоочу этап экендигин белгилөө менен мектепте функционалдык стилдерди окутуунун уюштурулушу, формалары, технологиялары жана методдору сүрөттөлдү.

Мисал катары мектепте зат атоочту жана этишти стилистикага ыктап окутуу технологиясы, методдору, ыкма, материалдары сунушталды.

Тилдин коомдогу негизги кызматы – пикир алмашуу, кабарлоо жана таасир этүү. Сүйлөшүү стилинин күнүмдүк жашоону тейлөө кызматы, орду, функционалдык стилдер, алардын түрлөрү, мааниси түшүндүрүлөт.

Биринчиден, функционалдык стилдер окуучулардын сүйлөө жөндөмүн калыптайт, кеп маданиятын өстүрөт. Окуучулар расмий жазуу жүзүндө баарлашууну, ишкердик баарлашууну, тилди ар кандай коммуникативдик кырдаалдарда колдонууну үйрөнүшөт. Бул аларга ишенимдүү, компетенттүү болууга мүмкүндүк берет, инсандык касиеттерин калыптайт.

Экинчиден, функционалдык стилдер окуучуларга тил коомчулугунун маданий түшүнүгүн өнүктүрүүгө жардам берет. Функционалдык стилдерди изилдөө менен окуучулар тилдин формалдуулук, сылыктык, социалдык ролдор жана жүрүм-турум нормалары сыяктуу социалдык-маданий аспектилери жөнүндө билишет.

Үчүнчүдөн, функционалдык стилдер окуучуларга ар кандай стилдеги тексттерди түзүү жана талдоо жөндөмдөрүн өрчүтүүгө жардам берет.

Жалпысынан, функционалдык стилдер тилди окутуунун ажырагыс бөлүгү, анткени алар окуучуларга баарлашуу көндүмдөрүн өркүндөтүүгө, баарлашуунун ар кандай кырдаалдарына ылайыкташууга, кеп

ишмердүүлүгүнүн түрлөрүн (окуу, жазуу, сүйлөө, угуу) бирдей өнүктүрүп, компетенттүүлүктүн пайдубалын калыптоого жардам берет.

Демек, стилистика сүйлөшүү процессинде тилдик каражаттар аркылуу информацияны жөн эле туюндуруу эмес, информацияны ар тараптан шаймашай, түшүнүктүү, таасирдүү, орундуу, жеткиликтүү тилдик каражаттардын эң ийкемдүүсүн орду менен колдонуп, маанилик жактан терең, угумдуу, стилдик нормаларга ылайык туюндура билүүнү үйрөтөт. Бул теориялык билимди практикалык стилистика ишке ашырат.

ЭКИНЧИ БАП. СТИЛДЕРДИ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Стилдерди окутуунун методикасы боюнча изилдөөнүн материалдары

«Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун предметтик стандартында» **кыргыз тилин эне тил катары мектептерде окутуунун максаты** бул - «окуучуларды кыргыз тилинин лексикалык-грамматикалык байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү колдоно билүүгө, кеп ишмердүүлүктөрүнүн бардык түрлөрүндөгү компетенттүүлүктөрүнө ээ болууга, кеп маданиятынын эрежелерин кебинде туура сактоого үйрөтүү» – деп көрсөтүлгөн.

Дал ошол 5-9-класстарда окутулган кыргыз тилин эне тили катары мектепте окутуу процесси, окуучуларга функционалдык стилдерди окутуу биздин изилдөөнүн материалдары болуп эсептелет.

Изилдөөнүн объектиси - жалпы билим берүүчү орто мектептердин ортоңку, 5-9-класстарындагы, кыргыз тили предметин окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети – орто мектептердин ортоңку класстарында кыргыз тили предметиндеги функционалдык стилдерди окутуу ишмердүүлүктөрү болгондуктан, мына ушул 5-9-класстардын кыргыз тили предметиндеги окутулган функционалдык стилдер (алар 5: сүйлөшүү стили, илимий стиль, көркөм адабият стили, публицистикалык стиль, иш кагаздар стили) илимий изилдөөбүздүн **негизги материалдары** болуп саналат.

Изилдөө ишибиздин негизги материалдары алардан тышкары: «Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамы [70] мектеп программасында «Кыргыз тили» предмети боюнча мамлекеттик стандарты [71].

«Кыргыз тили» предмети боюнча окуу программалары жана анын музмундук курамы, окуу китептери, методикалык колдонмолор, стилдер боюнча окумуштуулардын талдоолору, мугалимдердин иш тажрыйбалары, окуу-нормативдик документтер, окуучулардын жазуу иштери.

Орто мектеп үчүн жазылган окуу китептериндеги материалдар кыргыз

тили боюнча билим берүүнүн предметтик стандартынын жана окуу программасынын негизинде берилет [72].

«Кыргыз тили» предмети боюнча окуу жүктөмүнүн көлөмүн жогоруда мурунку бапта берип кеттик. Ошол жүктөмгө жараша окуу программалары түзүлүп, анын негизинде окуу китептери иштелип чыгат.

2015-жылы басылып чыккан «Кыргыз тили» 7-класс (авторлор: С. Үсөналиев, В. Мусаева) окуу куралын талдап көрсөк, китепти ачканда эле, «Эне тилим» деген А. Токтомушевдин ыры менен башталып, кыргыз адабий тили тууралуу түшүнүк берилет, “Байланыштуу кеп” деген бапта тексттин маанилик бүтүндүгү, тексттин байланыштуулугу, тексттеги сүйлөмдөрдү байланыштыруучу тышкы тил каражаттары жөнүндө сөз болот.

Ал эми 2-бапта толугу менен 29-41-беттерде кептин стилдерине арналган, мында көркөм стилге мүнөздүү тил каражаттары, илимий стиль, анын мүнөздүү белгилери, публицистикалык стиль тууралуу жалпы маалыматтар, расмий эмес иш кагаздары тууралуу түшүнүк берилип, алардын жанрлары мисалга келтирилет: өмүр баян, мүнөздөмө, аннотация, түшүнүк кат.

2016-жылы басылып чыккан «Кыргыз тили» 8-класс (авторлор: А. Иманов, А. Кайбылдаев, А. Сапарбаев, Б. Усубалиев) окуу куралына талдоо жасасак, мында да окуу китеби “Байланыштуу кеп” деген 1-баптан башталып, тексттеги абзац жана микротеманын колдонулушу, тексттеги орундуу жана орунсуз кайталоо, сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору жана сүйлөмдөрдү байланыштыруунун каражаттары деген темалар камтылат [58].

Ал эми 2-бапта “Кептин стилдери” деп аталып, толугу менен 28-44-беттерде кептин стилдерине арналган, мында илимий стилге мүнөздүү тилдик каражаттар, публицистикалык стиль, публицистикалык стилге мүнөздүү тилдик каражаттар, иш кагаздары аттуу темалар камтылган. Жогоруда аталган стилдердин жанрларына мисалдар келтирилет жана аларды бекемдөө максатында көнүгүүлөр берилет.

7-класстын окуу китебине салыштырмалуу 8-класстын китебинде тексттер менен иштөө кеңирирээк жүргүзүлөт. Тексттер жалаң эле кара сөз менен

берилбестен иллюстрациялар жана таблицалар менен коштолуп, балдарда кызыгууну арттырат.

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектеп. 9-класс (А. Иманов, А. Кайбылдаев, А. Сапарбаев, Б. Усубалиев. 3-бас. , - Б.: “Аркус басмасы”, 2016. - 272 б.) үчүн окуу китептин 20-бетинде Расмий-иштиктүү стилдин материалдары берилген. Мында расмий-иштиктүү стилде жүргүзүлүүчү документтерди эки түргө бөлүүгө болот:

1. Расмий документтер: келишим, коммюнике, конвенция, указ, буйрук, мыйзам, устав, меморандум, нота, билдирүү, католог, токтом, программа, декрет, жобо, ж.б.

2. Канцелярдык иш кагазы: маалымат кат, справка, күбөлүк, акт, ишеним кат, арыз, билдирүү, түшүнүк кат, өмүр баян, рапорт, кулактандыруу, мүнөздөмө, отчет, буйрук, ж.б. деп бөлүнүп каралат. Андан ары канцелярдык иш кагаздарын **мекеме тарабынан жүргүзүлгөн иш кагаздары:** (справка, мүнөздөмө, ведомость, токтом, табель, квитанция, буйрук, көрсөтмө, ж.б.), **жеке адамдар тарабынан жүргүзүлгөн иш кагаздары:** (өмүр баян, арыз, ишеним кат, түшүнүк кат, келишим, отчет, докладдык кат, ж.б.) деп дагы экиге бөлүп карайт. Ушуга катар Расмий-иштиктүү стилдин тили – лексикалык, (адамдын ысмы, атасынын аты, жер-суу, мекеме-ишканалардын аттарынын жазылышы) морфологиялык, синтаксистик каражаттары мисалдары менен, иш кагаздарынын аныктамасы, үлгүлөрү 21-27- беттерде сунушталган [61].

Расмий эмес иш кагазына- өтүнүч, мүнөздөмө, расмий иш кагаздарына – мыйзам, буйрук, указдын үлгүлөрүнөн кийин, илимий стилде аткарылуучу иштер деген подтемада **доклад** тууралуу маалымат бар. Аягында Кеп стилдери боюнча машыгуу иштери деген темага бир канча тексттер берилип, кептин түрлөрүнө өтүп кеткен.

Китепке карата практик мугалимдердин пикири:

1. Расмий-иштиктүү стилди “Иш кагаздар стили” деп бирдей атоого келишсек.
2. Стандарттуу программада иш кагаздар, публицистикалык, илимий

стилдер 2-чейректе синтаксистик татаал формалар, 3-чейректе татаал сүйлөмдөр менен кеп маданиятын байланышта окутулат деп сунушталган, а стилдер китептин башында байланыштуу кеп менен катар берилген бойдон кийин берилбеген. Бул жагынан китеп менен программа дал келбей калгандай. Программа менен дал келтире өтүү мугалимдин милдети, бирок бул милдетти бардык эле мугалимдер аткарышына толук ишенүүгө болбойт.

Кыргыз тили система катары өзүнө кептин функционалдык стилдерин ичине камтыйт жана алар системанын бирдиктери катары бири-бири менен тыгыз байланышта, карым-катышта болот. Кеп ар бирибизге көз каранды. Мисалы, тил үйрөнүүдө адамдын кеп маданияты анын адебине, тарбиясына, маданиятына, сөз байлыгына, кругозоруна, билимине ылайык аныкталат [19].

Тил – бул мүмкүнчүлүктөрдүн системасы, ал эми кеп – ошол мүмкүнчүлүктөрдүн конкреттүү кырдаалда ишке, амалга ашырылышы. Тилде белгилүү сандагы тыбыш, мүчө, сөз, сүйлөм түрлөрү камтылса, кепте бирдиктерден белгилүү көлөмдөгү, мазмундагы, максаттагы тексттер түзүлөт.

Кепти түзгөн **категориялар**: маани → маңыз → мазмун

Текстти түзгөн категориялар боюнча **талдоонун кадамдары**:

1. Ар бир абзацтагы ойду аныктап, тема коюу;
2. Абзацтардагы бири-бирине байланышкан окуялар тексттин маңызын түзөрүн далилдөө;
3. Текстке тема коюп, аны бүткөн чыгарма катары кароого болор же болбосун аныктоо.
4. Текст кайсы стилде жазылганын аныктоо.

Кептин стилдеринин **мүнөздүү белгилери**:

Көркөм стилге көркөм сүрөттөө, образдуулук, экспрессивдүүлүк, илимий стилге далил, ой жүгүртүү жана тактык, публицистикалык стилге аргумент, факт, көркөмдүүлүк, иш кагаздар стилине тактык, кыскалык жана белгилүү форма (стандарт) мүнөздүү. Мисалы: Текст көркөм стилде жазылган болсо, текстте көркөм образдуу сөздөр, экспрессивдүү каражаттар, метафора, метонимиялар камтылат. Текст илимий стилде жазылган болсо, текстте илимий

так, статистикалык маалыматтар, цифралар, терминдер, фактылар, далилдер, аныктамалар, формулалар керектелет. Илимий стилдин табияты көркөмдүүлүк менен образдуулукту, эмоционалдык-экспрессивдүү сөздөрдү колдонууга жол бербейт. Ал эми публицистикалык стилде текст гезиттик жанрдагы: очерк, буклет, афиша, жаңылык, ж.б. тиешелүү сөздөр камтылат. Ал коомдук-саясий лексиканын, (синтаксистик структуралар: ак халакчандар, өмүр сакчылары, медицина кызматкерлери) эмоционалдуулуктун, логикалуулуктун, сындоо-баалоонун, факт-аргументтүүлүктүн, үндөө-чакырыктын болушу менен мүнөздөлөт. Иш кагаздар стилинде тексттин кыскалыгы, ойдун тыгыздыгы (компакттуулугу), тактыгы, логикалуулугу жана тилдик каражаттарды үнөмдүү пайдалануу; материалдын стандарттуу жайгашуусу, маалым даректердин, форманын дайыма милдеттүүлүгү (инсандык күбөлүк, ар кандай дипломдор, туулгандыгы жана нике күбөлүктөрү, акча документтери ж.б.) менен айырмаланып, стилге мүнөздүү стандартты колдонуу талап кылынат.

Официалдуу-иштиктүү стиль ар башка өлкөлөрдүн, мамлекеттердин, мекеме-уюмдардын, ошондой эле мамлекет, мекеме-уюм менен жеке адамдардын ортосундагы карым-катышты, өз ара мамиле-байланышты тейлегендиктен, укук аң-сезими менен ажырагыс түрдө байланышат жана ага көз каранды болот. Укук–мамлекеттик бийликтин закондорунда жана токтомдорунда айтылган жана ошол коомдо үстөмдүк кылган таптын кызыкчылыгы үчүн коомдук мамилелерди жөнгө салуучу нормалардын, жүрүш-туруш эрежелеринин жыйындысы [109].

Официалдуу-иштиктүү стилди натыйжалуу үйрөтүүдө, биринчи, мугалим стилистиканын тил илиминен алган ордун, башка стилдерден болгон негизги өзгөчөлүгүн так өздөштүрүп, дээрин билимге толтуруусу зарыл.

Биринчиден, стилистика тил илиминин башка тармактары (фонетика, лексикология, фразеология, морфология, синтаксис) сыяктуу белгилүү бир баскычтагы тил каражаттарын, алардын түзүлүшүн изилдебейт. Алар түрдүү баскычтагы тил каражаттарынын тандалышын жана кырдаалга карай

уюштурулушун, формасын жана мазмунун изилдейт (окутат) [14]. Демек, стилистиканы бир баскычтагы каражаттар менен чектеп окутуу мүмкүн эмес.

Экинчиден, функционалдык стилдер тилдин бир эле баскычтагы каражаттарынын тандалышынан пайда болбойт. Стилдер коомдук ишкердүүлүк чөйрөлөрүндөгү максат-милдеттердин, шарттардын, аң-сезим формаларынын өзгөчөлүктөрүнө ылайык түрдүү баскычтагы тил каражаттардын тандалышынан, аларды типтүү колдонуудан, уюшулушунан пайда болот. Ошондуктан ар бир стилдин табиятын, тилдин башка тармактарынан болгон айырмачылыктарын аздыр-көптүр толугураак билүү (билгизүү) үчүн баарынан мурда алардын кайсы чөйрөдө, кандай максатта колдонуларын, анда кандай каражаттардын типтүү пайдаланыла тургандыгын улам жаңы өтүлгөн материалдар менен мүмкүн болушунча байланыштырып, толуктап отуруу зарыл. Ошондо гана тил каражаттарынын стилистикалык боёкчолорун, ар бир стилдин структуралык бөтөнчөлүктөрүн окуучулардын сезимталдык менен өздөштүрүшүнө камкордук жасаган болобуз [41].

Үчүнчүдөн, жогорудагыдай шарттар стилистикалык маалыматтарды бир гана класска арналган материалдар менен чектеп коюуга мүмкүн эмес экенин аныктайт, андыктан ар бир стилдин подстилдерин кыргыз тили сабагында кайсы темалары менен байланыштырып, кайсы класстарда кандай өзгөчөлүк менен өтүүгө боло тургандыгын аныктоо талапка ылайык. Бул милдет так чечилбесе, стилистикалык маалыматтар ырааттуу окутулбай, тил каражаттары өз ордун таппай, максатсыз аракеттенип каларыбыз бышык.

Төртүнчүдөн, функционалдык стилдердин ар биринин табияты ар түрдүү, ал үчүн стилистиканын мүнөздүү өзгөчөлүгүн дыкаттык менен аныктап, спецификалык бөтөнчөлүгүн туура түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Аны лексика, сөз жасоо грамматикасы, грамматика менен чаташтырып, кийинкилерге жутултуп (синдирип) жиберүү коркунучунан мугалимди куткарат, анткени толугураак маалыматтар гана стилистиканын жеке өзүнө тиешелүү болгон (башка тармактарда окулбай турган) тил каражаттары жок, тескерисинче,

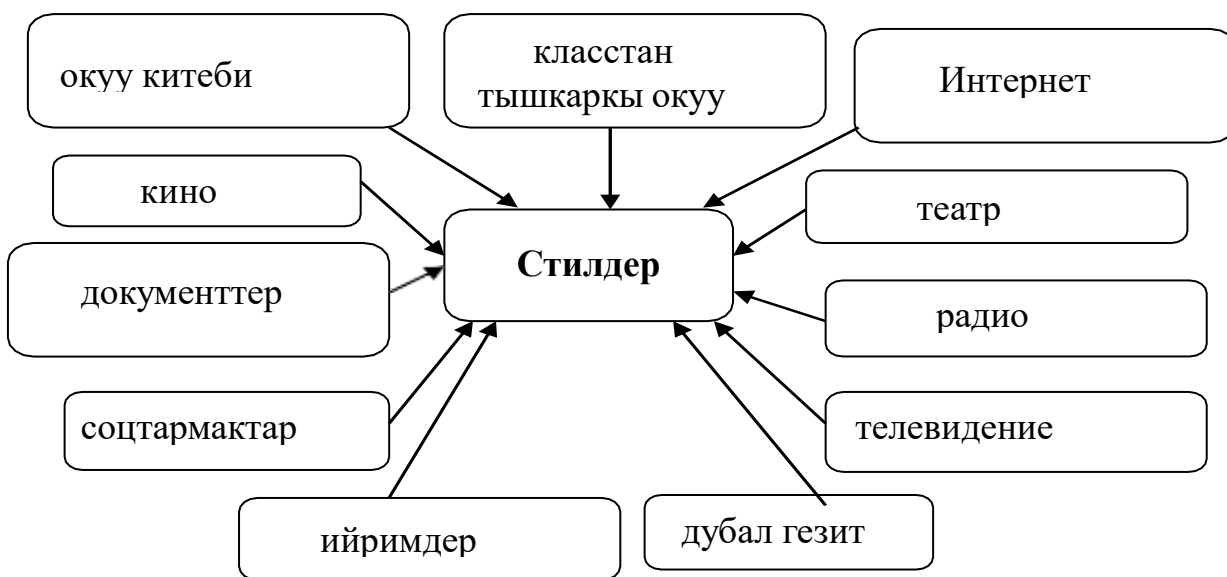
башка тармактарда окутула турган каражаттар стилистикада өзгөчө көз караш менен үйрөтүлөрүн туура түшүнүүгө негиз болот [34].

Бешинчиден, стилистиканы тил илиминин башка тармактары менен байланыштырууга, предметтер аралык байланышты, интеграциялап окутууну, жүзөгө ашырууга көмөгүн тийгизет.

Мугалим тарабынан ушундай кырдаалдар билгичтик менен эске алынып окутулса, окуучулардын бул же тигил стиль жөнүндөгү интуициясы улам өнүгүп, жаңы билим менен коштолуп отурат. Мектеп курсундагы стилистика да ушуну талап кылат, анткени анын милдети стилдерди үйрөтүү аркылуу жаш муундардын тилдик интуициясын, ойлоосун өнүктүрүү болуп саналат.

Кыргыз тилинин грамматикасында ушул өзгөчөлүктөр эске алынып, стилдерди окутууда бир гана класстын материалдары менен чектелген эмес.

Сүрөт 2.1. Функционалдык стилдерди мектепте окутууда колдонулган каражаттардын системасы.



Жогорудагы каражаттар функционалдык стилдерди үйрөтүүдө мектеп окуучуларына буларга байланышкан темалардын иреттүүлүгүн, системалуулугун эске алуу маанилүү. Мисалы, публицистикалык стилиди телевидение, радио, соцтармактар, дубал газеталардагы маалыматтарды жыйноодон баштап, текст кимдерге арналган, кандай чөйрөгө, эмне максат менен керектелди, коомдо кайсы кызматты аткарып жатат, тексттин аягы

кандай мүнөздө аяктады деген фактыларды аныктап, андан кийин тил каражаттарындагы өзгөчөлүктөрдү тандоого маани берилгени иштин иреттүүлүгүн жөнгө салат. Тексттен саясий лексиканы, логикалуу компонентти бөлүп алып, лексикалык маанисин, морфологиялык курамын, текстке берген семантикалык мазмунун тактап окутуу сабактын эффекттин арттырат. Өз учурундагы зарыл нерсени үйрөнүү окуучудан дагы активдүүлүктү талап кылат, байланыштуу кеби өсүп, кеп ишмердүүлүгүнүн практикаланышы билимдин жугумдуулугун арттырат. Иш кагаздарынын кайсы түрү кайсы класстарда окутулбасын, адегенде, коомдогу кызматын (качан, кантип, кимге, эмне максатта жазылып, кандай мамилени тейлейт), кайсы реквизиттердин (маалым даректин) негизинде, кандай стандарта жазылат (үлгүсүн, реквизиттерин, тил каражаттарын), ким тарабынан кимге жазылат (талапты так коё билүү, жооп берүүчү тараптар, коюлуучу виза, кызматтардын максаттары), иш кагазы качан күчүнө кирет, жооп алуу мөөнөтү жана качанга чейин жарактуу, иш кагаздын кайсы түрүнө кирерин жеткире үйрөтүү талапка ылайык.

Орто мектептердин ортоңку жана жогорку класстарында биринчи чейрек байланыштуу кеп менен башталат. Адегенде класс көлөмүнө жараша тилдин чыгышы, өнүгүшү, адабий тил жөнүндө сөз болуп, андан ары текст, анын мүнөздүү белгилери жана кеп стилдери үйрөтүлүп келген.

Мисалы, 1996-1998-жылдагы кыргыз тилинин программаларында 5-класста иш кагаздарынан кулактандыруу, арыз, рапорт, чакыруу билетин окутуу талап кылынган. Ошондон бери бул программа сунушталган иш кагаздарынын үлгүлөрү орто мектептерде милдеттүү түрдө окутулуп келди, биздин пикирибиз боюнча, жакшы натыйжасын бере албагандай.

Кыргыз тилинин 1996-жылкы программасында 5-класста байланыштуу кепке 31 саат берилген. Анда кеп менен тилдин карым-катышы, текст, анын мүнөздүү белгилеринен кийин кеп стилдери өтүлөт. Адегенде оозеки жана жазуу стили, алардын мүнөздүү белгилери, айырмачылыктары, колдонулуш чөйрөсү жана тил каражаттары аныкталат [76].

Көркөм стиль жөнүндө жалпы маалымат, официалдуу-иштиктүү стиль, анын түрлөрү (официалдуу жана официалдуу эмес) тууралуу маалыматтан кийин, өзүнчө официалдуу эмес иш кагаздары, анын үлгүлөрү – кулактандыруу, арыз, рапорт, чакыруу билетин окутуу сунушталган. Мектепте байланыштуу кепке бөлүнгөн 31 сааттын ичинен иш кагаздарын окутууга бөлүштүрүп алуу мугалимдин өз эркине берилген, бирок практика көрсөткөндөй, иш кагаздарын окутууга эң көбү 3-4 саат гана бөлүнүп келген.

Чындыгында, 5-класстын окуучусу үчүн кулактандыруу, чакыруу билетин, арыздын кызматын аздыр-көптүр жеткире алганыбыз менен, рапорт жөнүндө окуучуда эч кандай кызыгуу, зарылчылык, муктаждык сыяктуу аракеттер байкалбайт. Себеби алардын күндөлүк турмушунда (мектепке кабыл алынганда) арыз, (күндөлүк жашоосунда) чакыруу билетинин расмий эмес түрлөрүн, (мектепте) кулактандыруунун оозеки жана жазуу үлгүлөрүн сейрек болсо дагы кезиктиришет, ал эми рапорттун теориялык маалыматы окутулганы менен алар үчүн түшүнүксүз, же керексиздей сезилет.

Эми 6-класста, киришүү сабагын кошпогондо, байланыштуу кепке 27 саат бөлүнгөн. Мында текст, анын мүнөздүү белгилери, тексттин маанилик бүтүндүгү берилип, жаңы түшүнүктөр – тексттеги сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору, тексттин планы жөнүндө сөз болот. Кийинки сабак кептин стили, көркөм стиль, илимий стиль боюнча тереңдетилген билим берилип, мындан официалдуу эмес иш кагаздары – справка (аныктама), тил кат жана ишеним кат үйрөтүлөт [135].

Бул курактагы окуучуларга жогорудагы иш кагаздарынын күндөлүк жашоосунда керектелип, үйрөнүүнүн зарылчылыгы пайда болгон учуру болот. Аларга бул иш кагаздарынын стандарттык үлгүсүн, тил каражаттарын, кызматын, иш кагаздарындагы стандартка айланган сөздөрдү (канцеляризм) тактап берүү класс көлөмүнүн талабына жооп берет. Такталган үлгү боюнча иш кагаздарынын кызматын байланыштыра жеткиликтүү үйрөтүү–мезгил талабы, б. а., 6-класка сунушталган бул иш кагаздары окуучулардын жаш курагына ылайык деген тыянакка келүүгө болот. Учурдун талабына ылайык мектеп

которгондо, же үй-бүлө курамы жөнүндөгү маалымкат алган, мектеп турмушунда алыш-бериш мамилелерине кезиккен окуучу справка менен тил каттын жашоодогу маанисин, кызматын, жазылуу тартибин, тил каражаттарын практикалаштыруусу бир кыйла жеңил.

7-класста байланыштуу кепке 23 саат бөлүнгөн. Текст жөнүндө кайталоолордон кийин «Кайталоо, анын түрлөрү» (орундуу жана орунсуз кайталоо), орунсуз кайталоону түзөтүү жолдору үйрөтүлгөндөн кийин, кеп стилдери: көркөм, илимий стилдер туурасындагы билим системалаштырылат. Жаңы түшүнүк катары публицистикалык стиль жөнүндө маалымат берилет. Андан соң официалдуу эмес иш кагаздары, анын үлгүлөрүн – өмүр баян, мүнөздөмө, аннотация, түшүнүк катты үйрөтүүгө адаттагыдай эле 2-3 саат берилген да, кептин түрлөрү башталат [136].

Мында 7-класстын окуучусунун аң-сезимине өсүү, мүнөзүнө өзгөрүү, сынчыл көз караштар, кебинде мазмундуулук калыптана баштаган учурга туура келет. Ошондуктан аларга иш кагаздары жөнүндө кабар берүүдө бир кыйла жеңилдик пайда болот. Анткени окуучу өзүн турмуштун кайсы бир жактарына даярдап, умтулуу, изденүү учурларына туш келип, курактык өзгөчөлүк да баланы жогорку иш кагаздарын үйрөнүүгө даярдап коёт. Натыйжада, билим жугумдуу, практика тыянактуу болору талашсыз. 13-14 жаштагы окуучу аз болсо дагы өзүнүн өмүр баянын, жакын адамына мүнөздөмө, окуган китебине учкай болсо дагы сын-пикир жана өзүнүн учурдагы жагдайын айткан түшүнүк кат жазууга жетише алат. Айрым жетишпес баш аламандыктарды сабак учурунда жөнгө салып, иш кагаздарынын үлгүлөрүндөгү (маалым дарек) стандартын, тил каражаттарын, тактоочу айрым элементтерин үйрөтүү жөнгө салынат, көнүктүрүлөт. Иш кагаздарынын турмуштагы зарылчылыгына жараша кызматын жогорулатат.

8-класста байланыштуу кепке 22 саат берилет. Мында да тексттин бардык өзгөчөлүктөрү тереңдетилип, көнүгүүлөр менен бышыкталат [58]. Илимий, публицистикалык стилдер жөнүндөгү билимдерин системалаштырышат. Иш кагаздарынан токтоп, отчет, иш план үлгүлөрү үйрөтүлөт.

8-класста сунушталган токтом, отчет, иш план окуучуга да, мугалимге да кыйынчылык туудурат, анткени окуучунун күндөлүк жашоосунда бул иш кагаздарынын зарылчылыгы жок, мугалимдин аракети текке кетип, өтүлгөн сабак натыйжасын бербей, окуучу жаттоо менен чектелип калышы толук мүмкүн. Үйрөтүлгөн сабак практикаланбаса, күнүмдүк турмуштук зарылчылыгын туюнта албаса, окуучуда эске сактоо, үйрөнүү жөндөмү төмөндөйт. Ошол себептен бул иш кагаздарынын кызматы, максаты, тили, стандарт үлгүсү такталып окутулса да, теориялык билим менен чектелип калышы иштин эффективдүүлүгүнө көлөкө түшүрөт.

Ошондой болсо да бул иш кагаздарынын сунушталышы туура эмес деп четке кагуу болбойт, анткени ар кандай эле тема, материал жаш куракка, класстын билим деңгээлине да байланыштуу болот. Ал эми атайын даярдалган эксперименталдык класстар үчүн иш кагаздарынын бардык түрлөрүн окутуу-үйрөтүү көптүк кылбайт, бул көрүнүш жеке практикадан өткөн. Мында, орточо билим деңгээлин алганда, окуучунун окууга болгон кызыгуусу жогорулайт, ар кандай кырдаал түзүү менен иш кагаздарын талапка ылайыктап окутуу натыйжалуу тыянакка жетиштирүүгө болот.

Иш кагаздарынын жөнөкөй түрлөрүнөн баштап, официалдуу иш кагаздарына чейин жеткиликтүү билим берип баруу – жогорку жетишкендик. Ал үчүн мектеп турмушунда сейрек кездешүүчү, бардык иш кагаздарын окутуу атайын эксперименталдык класстар үчүн сунушталып, программанын өзгөчө бөлүгүндө берилүүсү зарыл деп эсептейбиз. Бул эксперимент – өз практикадан алынган ынанымдуу тажрыйба. Ансыз бул маселе чечилбей, көйгөй боюнча калуусу шексиз, анткени кээ бир иш кагаздарын окутуу ойдогудай натыйжа бербей калышы практикадан байкалган.

Ошентип, ортоңку класстарда официалдуу эмес иш кагаздарынан рапорт, кулактандыруу, арыз, чакыруу билетти (5-класс), справка, тил кат, ишеним кат (6-класс), өмүр баян, мүнөздөмө, аннотация, түшүнүк кат (7-класс), токтом, отчет, иш план (8-класс) окутулат.

Чындыгында, орто мектептердин ортоңку класстары үчүн орточо билим деңгээлин эске алганда, арыз, түшүнүк кат, ишеним кат, кулактандыруу, тил кат – негизги, справка, өмүр баян, мүнөздөмө, аннотация кошумча билим берүү үчүн сунушталса, жетиштүү натыйжа берет деген ойду сунуштайбыз.

Көңүл буруучу маселе аннотация (лат.- “замечание” эскертүү, резюме, макала) т.а. китептин же кол жазманын кыскача мазмуну деген маанини туюнтуп, [46] илимий стилдин подстили катары каралганына карабастан, иш кагаздары менен бирге окуу китебинде бейрасмий иш кагазы катары үйрөтүүгө сунушталган. Аннотация – пикир, китептин, макаланын кыскача мазмунун, кимдерге арналганын, максатын кыскача баяндалганын эске алып, китепте тактоону талап кылган маселе экенине маани берилсе.

2000-жылкы кыргыз тилинин программасында 5-класста стиль жөнүндө сөз болбойт. Стиль жөнүндөгү алгачкы түшүнүк 6-класстан башталып, оозеки жана китеп, көркөм, илимий, иш кагаздар стилдери жөнүндө түшүнүк берилет. [88] Официалдуу эмес иш кагаздарынан справка, тил кат, ишеним кат сунушталган. Биздин оюбузча, тил кат, ишеним кат, арыз деп бергени туура болмок, анткени бул 3 иш кагазы жеке адам тарабынан жазылып, өздүк иш кагазы катары адамдар ортосундагы, адамдар менен мекеме-ишкана ортосундагы мамилени тейлейт, ал эми справка жөнүндө түшүнүк гана берилүүсү зарыл демекпиз, себеби справка мекеме тарабынан берилип, даяр үлгүдө болот, жеке адам тарабынан жазылган справканы талапка ылайык окутулуп жатканы менен окуучуга ынанымдуу болбой калары - турган иш.

Окуу китебинде кеп стилдери текст жумуштарынан кийин берилип, кептин түрлөрү менен байланышат, бул – талашсыз жагдай. Кеп өстүрүү, тексттеги ойдун ыраатуулугу, сүйлөмдүн курулушу, өз ара маанилик байланышынан кийин оозеки жана жазма стилдердин өзгөчөлүгүн, жазуу стилиндеги сүйлөмдөрдүн түзүлүшү, ойду ырааттуу берилишинин маанилүүлүгүн айтып келип, иш кагаздарынын үлгүлөрүнө киришүү окуучуну алдын ала даярдоонун бир ыкмасы болот. Алардын байланыштуу кебин жөнгө салып, калыптанууга багыт алган учурда иш кагаздарынын тили, стандарты, максат-милдети да

окуучулардын билим алуудагы жоопкерчилигин тактайт, бир нукка салууга негиз болот. Байланыштуу кебин өстүрүү аркылуу стилдердин айырмачылыгы эске алынып, кеп түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

7-класста дагы байланыштуу кеп, тексттик жумуштардан кийин илимий, публицистикалык стилдер окутулуп, иш кагаздарынан өмүр баян, мүнөздөмө, аннотация, түшүнүк кат үйрөтүлөт. Мында 6-класстагы тексттик жумуштарга орундуу жана орунсуз кайталоолор кошулат. Кайталоонун бул түрлөрү да иш кагаздарына аздыр-көптүр байланышы бар. Себеби иш кагаздары көбүнчө тактыкты талап кылгандыктан, орундуу кайталоо көп колдонулат, ал эми жогоруда айтып өткөндөй, бул класска сунуш кылынган иш кагаздары класстын көлөмүнө ылайыктуу. Ушул 2000-жылкы программада 8-класста эч кайсы стиль жөнүндө окутуу сунуш кылынбаган [81].

Ортоңку класстарга тиешелүү иш кагаздарын окутууда, биринчиден, аткарган функциясына, максатына, экинчиден, стандартка салынган үлгүсүнө көңүл бурулса, эң негизги билгичтикке коюлган талап, иш кагаздарынын тил каражатына коюлат. Тил каражатынан жеткиликтүү билим берүү үчүн тилдин лексикасы, грамматикасы жана стилистикасы менен бирдикте кароо зарылчылыгы келип чыгат, стилистикалык жактан теориялык билимге жогорку талап коюлат. Стилистиканы бир гана баскычтагы (тармактагы) каражаттар менен чектеп коюу жана стилистикалык маалыматтарды бир гана класста өтүлүүчү материалдар менен жеткирүү мүмкүн эмес. Ар бир класста өтүлгөн иш кагазына тиешелүү өзгөчөлүк, учурдун талабы менен толуктап туруу зарыл. Мисалы, 5-класста арыз үйрөтүлсө, адегенде, эмне үчүн, качан, кимге, ким тарабынан жазылат (мында жөнөкөй түрү үйрөтүлөт).

Экинчиден, үлгүсү (барактын оң тарабынын жарымынан, жогору жагы-2 см, оң жагынан –1см, текст абзац менен башталып, сол жагынан – 3 см. аралык коюлуп жазылып, бош жерине жетекчинин визасы (макулдугу же каршылыгы) жазылып, колу коюлары) так түшүндүрүлөт, арыздын аягындагы дата (жылы, күнү, айы жазылары) такталып, арыз ээсинин колу коюлары айтылат. Үчүнчүдөн, тилдин тактыгы, мазмундун сыйымдуулугу, ойдун логикалуу,

кыскалыгы, көндүмгө айланган (канцеляризм - байланыштуу, суранамын) сөздөр, иш кагаздар стилинин тилдик каражаттары иликтенип үйрөтүлөт. Башка иш кагаздары да ушул сыяктуу системалуулук менен окутулат.

Иш кагаздар стилин орто мектепте окутуунун зарылчылыгы, эне тилдин кадыр-баркын көтөрүүгө, тилдин коомдук милдетин туура түшүнүүгө жана документ ишинде тил каражаттардын стилдик өзгөчөлүгүн ылгап пайдалана билүү менен укуктук жана милдеттик актылар менен кабардар кылууга мүмкүнчүлүк берет. Бул стиль адамдын күндөлүк иш-аракеттери менен тыгыз байланышкан, өз ара мамилени тейлөөчү укуктук негиздеги документтер түрлөрүн класс көлөмүнө жараша бөлүштүрүп, окуучуларга үйрөтүү аларды турмушка даярдоо, аң-сезимдүүлүк менен турмушту аңдоого багыт берүү болуп эсептелет. Билим берүү – мугалимден терең теориялык билимди, тынбаган изденүүчүлүк аракетти, заманбап усул-ыкмаларды, интерактивдүү жаңыланууну талап кылган чоң эмгек.

Мугалим, биринчиден, стилдердин, анын ичинен иш кагаздар стилинин башка стилдерден айырмачылыгын, мүнөздүү белгилерин, иш кагазынын стандарт үлгүлөрүн үйрөтүүнү максат кылып, окутуунун эффективдүүлүгүнө жетишүүнүн метод-ыкмаларын аныктап, орундуу пайдаланууга милдеттүү.

Тилекке каршы, бизде официалдуу-иштиктүү стиль теориялык планда эми гана атайын изилдөөгө алынып, иш кагаздарын окутуунун усулдары, реквизити, стандарты, канцеляризмдери жиктелип, мугалимге усулдук жардам болсо, прогаммада, окуу китебинде класстарга ылайыкталып сунушталууда. Бул маселе боюнча 2022-жылы “Иш кагаздарын окутуу” аттуу усулдук колдонмо практик мугалимдерге жардам болду, областтык мугалимдерге семинар өтөрүлүп, колдонмону жандуу апробациялоого да жетиштик.

Чындыгында, бул стилдин түпкү маанисин аныктасак, кыргыз тилиндеги “официалдуу” деген терминдин маанилерин орус тилиндеги “официальный” термининин маанилери сыяктуу төмөнкүдөй түшүнүүгө болот.

Өкмөт, администрация, кызмат адамы тарабынан белгиленген жана даярдалган өкмөттүк иш кагаздар. Бардык эрежелери жана формалдуулуктары

сакталган иш кагаздары [40]. Бул терминдин маанилерин тагыраак түшүндүрүү официалдуу-иштиктүү стилдин табиятын, аткарган функциясын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн билүүгө бир канча өбөлгө түзөт. Официалдуу–иштиктүү стиль – административдик-башкаруу иштерине, кызматка, укуктук мамилелерге тиешелүү документтердин даярдалышында колдонула турган стиль. Бул стилде нукура мыйзам маанисиндеги указ, устав, граждандык жана кылмыш актылары, буйруктар, ж.б. административдик-концелярдык (акт, буйрук, өмүр баян, ишеним кат, тил кат, арыз, мүнөздөмө, ж.б.) дипломатиялык мамилелерге тиешелүү документтер (коммюнике, конвенция, келишим, меморандум, нота, ж.б.) жазылат. Бул документтер кат жүзүндө даярдалгандыктан, иш кагаздары жазуу формасында гана ишке ашат. Ал эми жыйналыш, съезд жана башкаларда чыгып сүйлөгөн сөздөр, докладдар, кызмат иштерине, сот өндүрүшүнө байланышкан диалогдор бул стилдин оозеки формалары болуп саналат. Бирок бул оозеки процедуралар кагаз бетине түшүп, катталмайынча, укуктук күчкө ээ болбойт жана документ деп саналбайт.

Официалдуу-иштиктүү стилдин негизги максаты – кызыкчылыгы бар тараптардын (мамлекеттердин, мекемелердин, бийлик органдарынын, жеке адамдардын ж.б.) иш-аракеттерине, укуктарына байланышкан маселелерин жөнгө салуу, алардын өз ара макулдашууларын, уюшкандыгын, биримдигин ыраатуулукка келтирүү, укугун коргоо.

Функционалдык стилдердин ар биринин өзүнө тиешелүү негизги өзгөчөлүктөрү болот. Мисалы, көркөм стиль таасир берүүчү маанини камтып, тилдеги лексикалык корду эркин пайдалана алат, образдуулук, эмоционалдуулукту берген боёктуу сөздөр чектелбейт, бирок орду менен пайдаланууну талап кылат, окурманга турмуштук тажырыйбаны, моралдык этиканы, гумандуулук идеяларды ачып, атуулдук психологизмди жаратат. Ал эми официалдуу-иштиктүү стилдин өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү катары анын тактыгы, стандартталгандыгы, жаксыздыгы (жалпылангандыгы), императивдүүлүгү (латынча- *imperatibis* – буйрук берүү, буйруу маанисин билгизгендиги) эсептелет. Так, кыска, таамайлык, ойду ар башкача түшүнүүгө

жол бербестик официалдуу-иштиктүү стилде негизги орунда турат. Бул стилде зарыл каражаттарды өз учурунда кайталап колдоно билүү сөз маданиятынын жогорку деңгээлге көтөрүлүшүнө көмөкчү болот. Андай каражаттар туюндурулуучу түшүнүктүн маанилүүлүгүн баса белгилөөдөгү тактыкты, кептин монументалдуу салтанаттуулукка жетишүүсүн камсыз кылуу муктаждыгы менен байланышат. Тактыкты сактоо максатында колдонулуучу каражаттардын катарын, документтин жазылыш мезгилин, ордун, катышкан адамдардын фамилияларын, атасынын аттары, аткарган кызматтарын билдирген сөздөр күн тартибинде каралуучу маселелердин катар тартибин, ырааттуулугун туюндурган катар цифралар, абзацтар ж.б. пайдаланылат. Материалдык баалуулукту туюндурган цифралардан кийин кашаанын ичине алардын сөз аркылуу жазылышы да тактыктын бир көрүнүшү болот.

Официалдуу-иштиктүү стилде бир документ өзүнө окшош, бир типтеги башка документтер менен бир үлгүдө жазыла берет. Тил каражаттарынын тандалышы, алардын өз ара айкалыштары (биз, төмөндө кол коюп, акт түзүүчүлөр), алган орундары, жалпы композициясы, баяндоонун ыкмалары стандарттык үлгүлөрү болуп эсептелет. Көпчүлүк документтер трафереттик бланкаларда стандарттуу кайталануучу текст жазылып, жекече мазмунду толуктоо үчүн бош (актай) саптар калтырылат. Трафереттүү бланкалар типографиялык ыкма менен даярдалып, бош саптар кол жазма менен толтурулат. Мындай иш кагаздар канцелярдык жумушту бир кыйла жеңилдетет жана убакытты үнөмдөйт.

Официалдуу–иштиктүү стиль мамлекеттердин, мекеме-уюмдардын, ошондой эле мамлекет, мекеме-уюмдар менен адамдардын ортосундагы карым-катышты, өз ара байланышты тейлегендиктен, укук аң-сезими менен ажырагыс байланышат жана ага көз каранды болот. Тексттер мүмкүн болушунча объективдүү болуп, ар кандай эмоционалдуу (сезимге таасир этүүчү) маанидеги субъективдүү каражаттар колдонулбайт. Ошондуктан “куркак же сумсак” стиль катары каралып, көркөм жана публицистикалык стилге каршы коюлат [43].

Дегинкиси, официалдуу-иштиктүү стилдин керектүү үлгүлөрү, алардын өзгөчөлүктөрү орто мектептин ортоңку класстарында үйрөтүлүшү талашсыз маселелерден. Анткени мамлекет, мекеме-ишкана менен жеке адамдардын же адамдар ортосундагы мамилени тейлөөчү иш кагаздарынын түрлөрүн, коомдук функциясын, жазылуу ыкма-стандартын үйрөнүү ар бир окуучу үчүн турмуштук зарылчылык болуп эсептелет.

Эми акыркы жылдарда кандай өзгөрүүлөр болгонун карап көрөлү.

2017-жылдагы программада 5-класска байланыштуу кепке 15 саат бөлүнүп, официалдуу-иштиктүү стилге 5 саат – Расмий-иштиктүү стиль, анын түрлөрү (расмий жана расмий эмес иш кагаздары) – 1саат, Расмий эмес иш кагаздары: кулактандыруу, арыз, чакыруу билетти, тактама (справка) -3 саат, Расмий эмес иш кагаздары боюнча машыгуу иштери-1саат берилген.

6-класска байланыштуу кепке жалпы 18 саат бөлүнүп, кеп стилдерине 2саат: Расмий эмес иш кагаздары: тил кат, ишеним кат – 1саат, Дарек (адрес), телеграммага – 1 саат бөлүнгөн. 7-класска жалпы байланыштуу кепке 18 саат, анын ичинен иш кагаздар стилине – Расмий эмес иш кагаздары: өмүр баян, мүнөздөмө – 2 саат, Аннотация, түшүнүк кат – 1 саат, жалпы 3 саат бөлүнөт. 8-класска байланыштуу кепке 20 саат бөлүнүп, Расмий эмес иш кагаздары: токтом, отчет, иш план – 2 саат, текст боюнча машыгуу иштерине – 2 саат, жалпы 4 саат, 9-класска байланыштуу кепке жалпы 8 саат берилип, Расмий иштиктүү стилдин мүнөздүү белгилери: колдонулуш милдеттери, кептин берилиш өзгөчөлүктөрү, колдонулуш тил каражаттары – 1 саат, Расмий иш кагаздары боюнча өтүлгөндөрдү тереңдетип жана алардын татаал түрлөрүн (мүнөздөмө, токтом, отчет) өздөштүрүү – 1 саат, жалпы 2 саат чегерилген [85].

2018-2019-жылдардагы кыргыз тилинин программасында 5-класс, байланыштуу кепке 25 саат бөлүнүп, Расмий-иштиктүү стиль, анын түрлөрү жөнүндө жалпы маалымат – 2 саат, Расмий эмес иш кагаздары, анын мүнөздүү белгилери (кулактандыруу, арыз, чакыруу билетти, тактама (справка)) -2 саат, Өз алдынча берилген үлгүнүн негизинде кулактандыруу, арыз, чакыруу билетин жазууга көнүктүрүү – 2 саат, жалпы 6 саат. Мында жогорудагы иш

кагаздарынан кабар берилип, тереңдетилип окутулбастан, үлгүлөрүнө карап жазып үйрөнүүгө гана багыт берилет. 6-класста байланыштуу кепке 22 саат бөлүнүп, Расмий эмес иш кагаздары-1 саат, Тил кат -1 саат, Ишеним кат- 1 саат, Дарек (адрес)-1 саат, Телеграмма – 1 саат, жалпы 5 саат, б.а. 2017-жылдагы программа менен бирдей.

Ал эми 7-класска байланыштуу кепке 17 саат (жат жазуу, көнүгүү иштөөнү кошпогондо) бөлүнүп, функционалдык стилдерге үстүртөн, б.а. Илимий стилге -2саат, Көркөм стилге – 1 саат, Публицистикалык стилге - 1саат, Расмий эмес иш кагаздары тууралуу түшүнүк -1 саат, жалпы 5 саат арналган.

С. Үсөналиев, В. И. Мусаева түзгөн “Кыргыз тили” 7-класс. Бишкек-2015, окуу китебинин оңдолуп, толукталып, 3-басылышында, кеп стилдери 29-41-беттеринде берилген [136].

&8. Көркөм стилге мүнөздүү тил каражаттары (29-бет), &9. Илимий стиль, анын мүнөздүү белгилери (31-бет), &10. Илимий стилге мүнөздүү тил каражаттар (32-35-бет), &11. Публицистикалык стиль тууралуу жалпы маалымат (36-37-бет), &12. Расмий эмес иш кагаздары тууралуу түшүнүк (37-41-бет), Өмүр баян, Мүнөздөмө, Аннотация, Түшүнүк катка аныктама берилип, үлгүлөр көрсөтүлгөн. Бул кеп стилдердин берилиши 2018-жылдагы программага дал келет, мында стилдерди окутууга 11 саат бөлүнгөн.

2022-жылдан кийинки программада тууранды сөздөрдүн колдонулушуна 1 саат, кызматчы сөздөрдүн кеп стилдеринде колдонулушу - Кызматчы сөз түркүмдөрү жана кеп маданияты (22 саат) бөлүмүндө берилет [88]. Бул мугалимдин чеберчилигин, жоопкерчилигин талап кылат. Аларга басым жасабаса, тааныштырып коюу жетишсиз. Иш кагаздарынын ар бирин жетишерлик үйрөтүү үчүн саат кененирээк берилсе, окуучу толук маалымат алып, практикалык көнүгүүлөр менен иш алып барылса, жеткилең билим алат деген ойдобуз.

8-класста байланыштуу кепке 11саат (көнүгүү иштөө, өз алдынча иштөө, жат жазуу, каталар үстүндө иштөөнү кошпогондо) бөлүнүп, илимий, публицистикалык стилдер киргизилген, көркөм стиль жөнүндө сөз жок, иш

кагаздары деген темага – 1 саат берилген. 9-класка байланыштуу кепке жалпы 9 саат бөлүнүп, мында функционалдык стилдерден – Публицистикалык стилдин мүнөздүү белгилери – 1 саат, Расмий –иштиктүү стиль. Расмий-иштиктүү стилге мүнөздүү тил каражаттар – 1 саат, Расмий эмес иш кагаздар. Расмий иш кагаздар -1саат берилет. Калганы мугалимдин тандоосуна калгандай. Ошондой болсо дагы иш кагаздарынын кайсы подстилдери, аларга мүнөздүү талаптары, максаты, реквизити, канцеляризм, тили жуурулушуп бирге окутулса, жалпылыктан алыстап, конкреттүү, системалуу билимдин көрөңгөсү калыптанмак.

Ал эми 2021-жылдагы календардык планында 5-класста байланыштуу кепке киришүү сабагын кошпогондо жалпы 14 саат бөлүнүп, анын 10 сааты 1-чейректе, 4-сааты 2-чейрекке бөлүштүрүлгөн. 1-чейректе Расмий-иштиктүү стиль, анын түрлөрү жөнүндө жалпы маалымат (расмий жана расмий эмес иш кагаздары) – 1саат, Расмий эмес иш кагаздары, анын мүнөздүү белгилери (кулактандыруу, арыз, чакыруу билети, тактама (справка)) -1 саат, Өз алдынча берилген үлгүнүн негизинде кулактандыруу, арыз, чакыруу билетин жазууга көнүктүрүү – 1 саат, Практикалык иш – 3 саат берилген.

А.К. Койлубаева, А.К. Койлубаева, Б. С. Орузбаева. Кыргыз тили. 5-класс. Бишкек-2020. 2-басылышында Расмий-иштиктүү стиль, анын түрлөрү жөнүндө жалпы маалымат (расмий жана расмий эмес иш кагаздары) (28-33-беттерде) кулактандыруу, арыз, чакыруу билети, тактама (справка) боюнча класс көлөмүнө ылайык, жөнөкөйлөштүрүлүп берилген маалыматтар, үлгүлөр берилген. Айтайын деген ой, программада бөлүнгөн саат өлчөмүнө ылайык тема менен окуу китебиндеги материалдын көлөмү, мазмуну дал келип, так берилсе, окуу процессиндеги тыгыз (компакттуу) иш-аракеттер натыйжалуу жүрүшүнө өбөлгө түзүлөрүн аныктоо болду. Бул – бир гана класстын программасы менен окуу куралын салыштыргандагы пикир.

6-класс 2019-жылдагы программада өзгөрүүсүз. 7-класста байланыштуу кепке 26 саат бөлүнүп, текст, кептин түрлөрүнө 1-чейректе 12 саат, 2-чейректе кептин түрлөрү боюнча 2 саат, 3-чейректе кеп стилдерине – көркөм стилге – 1

саат, илимий стилге-1 саат, публицистикалык стилге-1 саат, жалпы 3 саат, 4-чейректе Расмий иш кагаздары. Өмүр баян – 1 саат, Мүнөздөмө, Түшүнүк кат – 1 саат, Аннотация – 1 саат, жалпы 3 саат берилген. Мындагы айырма иш кагаздар стилине 4-чейректе, аз саат менен чектелгендигинде.

2019-жылдагы программада 6-7-класстарга иш кагаздар стилине саат аз, Иш кагаздары–документ. Бул – стиль адам турмушунун маңызын ээлеп, дээрлик жашоосун коштогон стиль. Ошондуктан тилдин стилдерине караганда да терең үйрөтүлүп, баланы коомго, жоопкерчиликтүү сергек жашоого багыт берүүгө ынандырып, даярдап чыгаруу – учурдун талабы.

8-класстын 2-чейрегинде Кептин түрлөрүнө – 3 саат, 3-чейректе Кеп стилдери: илимий стилге мүнөздүү тил каражаттары –1 саат, Публицисти-калык стилде аткарылуучу практикалык иштер. Макала – 2саат. 4-чейректе Расмий иш кагаздары. Токтом (жыйналыш) – 1 саат, отчет, иш план – 1 саат. 9-класста 3-чейректе Расмий иштиктүү стиль, анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш милдеттери, кептин берилиш өзгөчөлүктөрү, колдонулган тил каражаттары -1 саат, Расмий иш кагаздары: мыйзам, указ, буйрук – 1 саат. Публицистикалык стилдин башка стилдерден өзгөчөлүгү (тереңдетип, кеңейтип кайталоо) – 1 саат, Расмий эмес иш кагаздары боюнча өтүлгөндөрдү тереңдетүү жана алардын татаал түрлөрүн (мүнөздөмө, токтом, отчет) өздөштүрүү – 1 саат, Кептин стилдери жана машыгуу иштери – 1 саат. 4-чейректе Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге мүнөздөмө. Доклад. Тезис – 2саат берилип, жалпы стилдер боюнча бир класстын жүктөмү жыйынтыкталат [82].

8-класстагы пландоо окутуу процессинде бир кыйла чаржайыттыкты жаратып, жалпыланып кеткендей, ушундан улам, стандарттуу программада, адегенде, байланыштуу кепти, функционалдык стилдерди, анын ичинен иш кагаздар стилинин подстилдери ар бир класска жаш курагына ылайык системалуу бөлүштүрүп берилсе, билим алуу, үйрөнүү дагы бир калыпка түшүп, алгылыктуу натыйжа берет деп ишенебиз.

Кыргыз тили мугалими тил үйрөтүүдө өз алдына, биринчиден, өтүлүүчү материал окуучуга эмне үчүн керек, турмушунда кантип, качан пайдаланат, аны

кайсы мисалдар менен түшүндүрүп, кантип машыктырам, сабакта баланын сезимине жеткирип үйрөтүүдө эмнеден баштап, эмне менен бышыктап, жыйынтыктайм деген максатты коюп, ошого жараша алдын ала теориялык, практикалык даярдыгы болгондо гана сабак максатына жетет. Ага ылайык материалды жеткирүүдө усулду тандап алуу – мугалимдин өзүнө таандык процесс.

Кыргыз адабий тилинин иш кагаздар стили кыргыз жергесине совет бийлигинин орношу менен бирге жаралган. Революциянын жеңиши, совет бийлигинин орношу менен жергебизде ар кандай коомдук мекемелер иш жүргүзүп, окуу жайлар ачылган. Мамлекет менен элдин ортосундагы ар түрдүү карым-катыш, байланыштар документтештирилип, элдин сабатсыздыгы жоюлуп, канцелярдык иш кагаздарынан баштап мамлекеттик мааниси бар иш кагаздарынын татаал формаларына чейин системага түшүрүлүп, алардын ар кандай үлгүлөрү өнүгүп, калыптанып, эл арасына тарай баштаган. Ошондон бүгүнкү күнгө чейинки тарыхый мезгилдерде бирде өнүгүп, бирде солгундап отуруп бизге жеткен. Андыктан 20-30-жылдардагы арыз менен азыркы арызды салыштырып окутуп бекемдесек да болот [16]. “Мугалим окуучуну билимдин тамчысы менен сугарышы үчүн, деңиздей билимге ээ болушу керек”

Иш кагаздарынын колдонуу чөйрөсү өтө кеңири, б.а. коомдо адам ишмердүүлүк аракеттеринин бардык түрүн тейлөөчү иш кагаздар стили болуп саналат. Бул стиль дээрлик жазуу формада аткарылат, айрым подстилдери оозеки, сүйлөө формасында (мисалы, чогулуштун жүрүшү, кызмат каттары) ишке ашканы менен алар протоколдоштурулганда гана толук документ болуп саналып, катталгандан кийин укуктук күчкө ээ болот. Эл турмушун тейлөөдө иш кагаздарынын коомдук жана укуктук арналышы, мазмундук түрлөрү өтө көп, алар тейлөө ишмердүүлүгүндө калыптанып бүткөн.

Иш кагаздарынын стандарттуулугу мамлекеттик деңгээлде каралат, текстине ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу, кыскалык, тактык, түшүнүктүүлүк талаптары коюлат. Текстти окуган тарап бат, туура түшүнүүсүн шарттаган тактык шартталат. Эмоционалдуу, образдуу сөздөр дээрлик

колдонулбастан, сөздөрдүн тике мааниси, терминдер, орток маанилүү сөздөр иш кагаздарына образ берип турат [18].

2. 2. Изилдөөнүн теориялык методдору

Педагогикалык-методикалык изилдөөлөрдө колдонулган илимий методдордун чөйрөсү абдан кеңири. Биздин изилдөөбүздүн материалдарына, объект жана предметине ылайыктуу биз теориялык жана эмпирикалык методдорду ыңгайлаштырып колдондук.

Теориялык метод катары биз моделдөө методун алдык. Бул метод негизги мектептин окуучуларына стилдерди окутуунун моделин куруу менен байланышта болду. Моделдештирүү түздөн-түз кабыл алуу мүмкүн болбогон объектилерди жана процесстерди элестетүүгө жардам берет.

Орто мектептеги окуучуларга стилдерди окутуунун моделин түзүүдөгү башкы максатыбыз, биздин оюбузча, ар түрдүү методдордун биримдигин жана бүтүндүгүн пайдалануу менен моделди ийкемдүү жана ар дайым өзгөрүлүп турган шарттарга ылайыктуу болушун камсыз кылдык. Биз сунуш кылган моделдин компоненттери негизги мектептин окуучуларынын окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү процессинин ички уюштурулушун – максатын, милдеттерин, негизги идеялардын мазмунун, уюштуруу формаларын жана методдорун ачып берет, ушул процесстин элементтеринин ортосундагы өз ара аракеттенүүсүнүн туруктуу кайра жаралуусуна жооп берет.

Биз орто мектептеги окуучуларга стилдерди окутуунун модели деп окутуу процессинин бирдиктүү системасын түшүнөбүз, анда окутуу мамилелеринин топтому стилдерди айырмалоо, туура пайдалануу көндүмдөрүнүн калыптануусуна, ошондой эле окуучулардын инсандык сапаттарын өнүктүрүүгө багытталган.

Орто мектептеги окуучуларга стилдерди окутуунун моделин (2-чийме) иштеп чыгууда биз системалык мамиленин позициясынан карап, м о д е л д и белгилүү бүтүн системаны түзгөн закон ченемдүү, функционалдуу байланышкан компоненттердин жыйындысы катары алдык. Моделдин компоненттерин блокторго бөлүк, бул орто мектептеги

окуучуларга стилдерди окутуунун максаттуу процессин так көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

Бул модель өз ара байланышкан 3 блоктору айкалыштырат: максаттык, мазмундук-процессуалдык, баалоочулук-натыйжалык.

Моделдин максаттык блогунда мектеп окуучуларын стилдерди колдонууга үйрөтүүнүн максат жана милдеттери, принциптери сүрөттөлөт.

Моделдин максаты – мектеп окуучуларына стилдерди окутуу. Моделди ишке ашыруунун алкагында мугалим менен окуучунун өз ара ишмердүүлүгүн уюштурууда таянган принциптерге түшүндүрмө берилет.

Системалуулук принциби –логикалык байланыштуулук негизги орунда турат. Окутууда эч убакта баш аламандыкка жол берилбөөгө тийиш, ошондо гана окуучу жаңы материалды жакшы түшүнүп өздөштүрүү үчүн өзүнүн буга чейинки билгендерин таяныч катары пайдаланышына ыңгайлуу. Бул талаптардын аткарылышын камсыз кылуу үчүн мугалим предметтердин ички жана предметтер аралык тышкы байланыштарды эске алуу менен ишке ашырышы зарыл.

Окутуунун турмуш менен байланыштуулук принциби – үйрөнүлүүчү жаңы материалды мүмкүн болушунча окуучулардын турмуштук тажрыйбасынан, аларды курчап турган айлана-чөйрөдөгү кубулуштардан алынган мисалдар менен конкреттештирүүнү, практикалык маселелерди чыгарууну талап кылат. Турмуштук суроолорду бүткүл окуучулардын сабакка кызыгууларын жандандыруу үчүн пайдалануу талапка ылайык.

Окуучулардын окууга кызыгуусун стимулдаштыруу принциби. Бул принципке ылайык окуучуларды сабакка кызыктыруу үчүн окуу материалынын окуучулар үчүн кызыктуу моменттерин, материалга байланышкан далилдүү, так, таасирдүү мисалдарды, окуучулардын өз турмушунан жана алардын субъекттик тажрыйбасынан далилдерди пайдалануу талап кылынат.

Маданиятка шайкештик принциби – негизги мектеп окуучуларынын жалпы эле мектепке болгон мамилесин, окуу маданиятын калыптандыруу

баалуулуктарына таянуу маанилүү.

Маданиятка шайкештик принциби маданияттын жалпы адамзаттык баалуулуктарынын үстөмдүгүн, баланы тарбиялоодо жана өнүктүрүүдө улуттук жана жалпы адамзат маданиятынын баалуулуктары менен ченемдеринин милдеттүү түрдө эсепке алынышын болжолдойт.

Педагогикалык колдоо принциби – окуучунун жекече дараметин ача турган педагогикалык процессти, системаны куруу. Бул принциптин өзөгүн мектеп окуучуларында кездешкен инсандык, психологиялык, социалдык кыйынчылыктарды жеңүүдө мугалимдин фасилитатор (К. Роджерстин аныктамасы) болуусу түзөт. Окуп-үйрөнүү процессинде мугалим-фасилитатор өспүрүм окуучуларынын окуу көндүмдөрүнүн өнүгүүсүндө төмөнкүдөй чөйрө түзүүгө көңүлүн бурат: а) тандоо эркиндиги; б) окуучу үчүн ишмердүүлүктүн максаттуулугу жана маанилүүлүгү; в) демилгени көрсөтүүсү; г) позитивдүү баалуулуктарга багыт алуусу.

Мазмундук-процессуалдык блок - негизги мектептеги окуучулардын функционалдык стилдерди туура пайдалануу көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн этаптарын, педагогикалык шарттарды, окуу ишмердүүлүгүндө, сабактарда, башка класстан тышкары ишмердүүлүктөрдө коомчулук, соцтармактар менен болгон байланыштарды камтыйт.

Негизги мектептеги окуучулардын функционалдык стилдерди колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн төмөнкү педагогикалык шарттар түзүлсө, натыйжа жогорку деңгээлде болот:

1) Окутуу процессинде окуучунун маалыматты кабыл алуусунун типтерин эске алуу.

2) Интернет, соцтармактар менен иштөөнү оптималдаштыруу.

3) Ар түрдүү деңгээлдеги тапшырмаларды аткартуу.

Окуу ишмердүүлүгүндө, сабактарда жана башка класстан тышкары ишмердүүлүктөрдө коомчулук, соцтармактар менен болгон байланыштарды түзүүдө мугалимдер окуучулар менен иштөө кадамдарын тактоосу окутуунун натыйжалуулугун камсыздайт. Биз изилдөөбүздө төмөнкү этаптарды

сунуштайбыз:

1-этап. Диагностика. Негизги мектеп окуучуларынын окуу муктаждыктарын, кызыкчылыктарын, маалыматты кабыл алуу типтерин, т.а. деңгээлин аныктоо. Диагностиканын жыйынтыгы мугалим үчүн да, окуучу үчүн да ачык-айкын болушу маанилүү, себеби алар кийинки ишмердүүлүгүн пландаштырууда негиз катары кызмат кылат.

2-этап. Даярдык. Окуучунун конкреттүү бир стилди колдонуу көндүмүн, мүмкүнчүлүктөрүн эске алган окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүн жана иш-чаралардын негизги түрлөрүн аныктоодон турат.

3-этап. Мазмундук ишмердүүлүк. Белгиленген убакыт жана мөөнөт боюнча, конкреттүү аткаруучулар менен иш-чараларды иреттүү ишке ашыруу, функционалдык стилдерди колдонууну көндүмүнүн калыптануу чен-өлчөмдөрү менен жыйынтыкты салыштыруу жана ченөөсү жүрөт.

4-этап. Рефлексия (ой жүгүртүү). Негизги мектептин окуучуларынын функционалдык стилдерди колдонуу көндүмүнүн өнүгүү деңгээлинде пайда болгон өзгөрүүлөр талданат, процесстин натыйжалуулугуна баа берилет.

Баалоочулук-натыйжалык блок негизги мектеп окуучуларынын функционалдык стилдерди колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн түзүмүн түзгөн 3 чен-өлчөмдү камтыйт. Ушул чен-өлчөмдөргө ылайык, стилдерди туура колдонуу көндүмдөрүн өнүгүүсүнүн деңгээлине баа берүүгө болот. Изилдөө ишибиздин контекстинде окуучулардын стилдерди туура пайдалануу көндүмүнүн өнүгүүсүнүн белгилүү деңгээлин аныктоого мектепте окуп-үйрөнүү процессин ишке ашырууда окуучулардын негизги компетенттүүлүктөрүнүн: маалыматтык, социалдык-коммуникативдик, өзүн-өзү таануу жана көйгөйлөрдү чечүү компетенттүүлүктөрүнүн калыптануусуна дагы байкоо жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ошентип, мамлекеттик стандарттын негизинде биз моделде негизги мектептин окуучуларынын стилдерди туура пайдалануу көндүмүнүн өнүгүүсүнүн үч деңгээлин сунуштайбыз: репродуктивдүү (төмөнкү), продуктивдүү (орто), чыгармачылык (жогорку).

Таблица 2.2.1

| Репродуктивдү (төмөнкү деңгээл) | Продуктивдүү (ортоңку деңгээл) | Чыгармачыл (жогорку деңгээл) |
|--|--|--|
| Окуучулардын үлгүлөр боюнча окшош кырдаалда тапшырмаларды аткаруусу; | Ишмердүүлүктүн өздөштүрүлгөн алгоритмин башка кырдаалдарда колдоно алуусу; | Өз алдынча, чыгармачылык менен татаал курамдагы ишмердүүлүктү аткара алат; |
| -стилдерди айырмалайт; -керектүү маалыматты таба алат; -стилдерди туура колдонуунун ролун жана маанисин түшүнөт; -практикалык аракеттерди чечүү үчүн алган билимдерин жана билгичтиктерин колдоно алат. | -негизги түшүнүктөрдүн мыйзамдардын, теориялардын мазмунун түшүнөт жана аларды белгилүү кырдаалдарда колдоно алат; -өз ара байланышты көрсөтө алат; -өзгөрүүлөр жана айлана-чөйрөнүн шарттары ортосундагы себеп-натыйжа байланыштарын түзө алат; -татаал эмес эксперименттерди өз алдынча жүргүзө алат. | -акыл ишмердүүлүгүнүн логикалык ыкмаларына ээ (талдоо, топтоштуруу, жалпылоо, салыштыруу); -жаңы мааламыттарга багыт ала алат жана ылайыктуу түшүнүктөрдү формулировкалоо үчүн бул маалыматтын зарылдыгын аныктай алат; -изилдөөнү пландаштырып жана жүргүзгөнгө, жазып, жыйынтыгын талдоого жана жалпылоого жөндөмдүү; -илимий маалыматты баалай алат жана аны көйгөйлөрдү чечүүдө колдонот. |

2.2.1. сүрөт. Негизги мектептин окуучуларына функционалдык стилдерди окутуунун модели



Педагогикалык объектини изилдөө процессинде логикалык конструкцияларды жана илимий абстракцияларды курууну айкалыштырууга мүмкүндүк берген биз сунуштаган модель негизги мектеп окуучуларына функционалдык стилдерди окутууда жардам берет жана окуу-тарбия процессин уюштурууга таасир этет.

Моделдөө методу менен катар теориялык методдордон адабияттарды талдоо же илимий булактарды үйрөнүү методун колдондук. Мында биз колдонулган адабияттын тизмесинде белгиленген педагогикалык, психологиялык жана методикалык илимий эмгектерди окуп-талдоонун үстүндө иш жүргүздүк.

Функционалдык стилдерди мектеп окуучуларына окутуу боюнча орус, кыргыз жана чет өлкөлүк методисттердин эмгектери стилдерди окутуу, сабактарда ар кандай стилдеги тексттерди талдоо технологияларын көрсөттү.

Изилдөө методдорун тандоодо изилдөөчүлөр Т.П. Сальникова [113, 8-б.] белгилеген тандоо эрежелерине жана принциптерине таянышат:

- изилдөө методдорунун комплексин кароо;
- алардын изилденип жаткан кубулуштун маңызына жана изилдөөнүн жыйынтыктарына, изилдөөчүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө шайкеш келиши;
- субъекттерге зыян келтириши мүмкүн болгон моралдык нормаларга каршы келген эксперименттерге тыюу салуу жана изилдөө методдорун колдонуу [114].

Ал эми изилдөөбүздө колдонгон эмпирикалык методдор азыркы мектеп практикасында стилдерди окутуунун абалын сүрөттөөгө жардам берди жана теориялык жоболорду эксперимент аркылуу текшерүүгө шарт түздү.

Биз төмөндөгүдөй эмпирикалык методдордун комплексин колдондук.

Аңгемелешүү методу – бул изилдөөчүнүн эксперименттин катышуучулары менен аңгемелешүү учурунда маалымат алуу методу. Бул метод кызыкдар адамдар менен сүйлөшүүдө чынчыл жоопторду алуу. Аңгемелешүү өзгөчө ийкемдүүлүктү жана сезимталдыкты, уга билүү жана эмоционалдык абалын түшүнүү билгичтигин талап кылат.

Аңгемелешүү жеке, топтук же коллективдик деп бөлүнөт. Аңгемелешүүгө

даярдануу керек: анын максатын тактоо, сүйлөшүүнүн темасын аныктоо, планын, суроолорун түзүү, көйгөйлүү кырдаалдарды, талкууланып жаткан көйгөй боюнча карама-каршы көз караштарды тандап, алдын ала даярдык көрүү. Аңгемелешүүнүн максаты изилдөө иштин милдеттери менен гана чектелбестен, окуучулар үчүн бул таанып-билүүчүлүк мүнөзгө ээ болушу керек.

Аңгемелешүү өз ара маалымат алмашуу мүнөзүнө ээ.

Аңгемелешүү методу менен төмөнкүдөй маселелерди аныктап алдык:

- топтор менен жана индивидуалдуу алганда окуучулардын кайсы стилдерди оор же оңой окуп-үйрөнүшө тургандыгы;
- мугалимдердин стилдерди окуучуларга жеткире түшүндүрө алуусу;
- функционалдык стилдерди окутуунун натыйжалуулугун арттыруу үчүн мугалимдерге кандай методикалык, адабий-теориялык ж.б. жардамдардын зарылдыгын анализдөө.

Анкета алуу методу – изилдөөнүн проблемасы боюнча суроолорго жазуу түрүндө жооп алуу. Анкета алуу методу каалаган сандагы окуучуларды, мугалимдерди ж.б. камтыйт, анкетада алынган маалыматтарды иштеп чыгып, талдоо оңой. Анкеталар формасы боюнча *ачык* жана *жабык* болуп бөлүнөт. Ачык анкетада суроолорго жооп жазуу керек, ал эми жабык анкетанын суроолоруна жооптордун варианттары даяр берилет, керектүүсүн тандап белгилөө керек.

Изилдөө ишибизде 6 мектептин 8-класстарына төмөнкүдөй суроолор жазылган анкеталарды бердик.

1. Кыргыз тилинде канча функционалдык стиль бар?
2. Көркөм стилдин кандай жанрларын атап бере аласың?
3. Тексттерди талдоодо кайсыл функционалдык стилди аныктоо кыйынга турат?
4. Стилдерди айырмалай билүү эмнеге зарыл?
5. Тил кат, арыз, токтом кайсы стилге кирет?
6. Илимий стилдин подстилдери кайсылар?
7. Стилдерди туура пайдалануу эмнени жогорулатат? (1-тиркеме)

Анкета алуу методун биз окуучулар менен жүргүздүк, бул метод алардын функционалдык стилдерди билгендигинин жалпы абалын аныктоого констатациялык экспериментте чоң жардам берди (анкетанын жыйынтыгы педагогикалык экспериментти чагылдырган 3-баптын биринчи бөлүмүндө берилген).

Байкоо жүргүзүү методу. Байкоо жүргүзүүнүн максаттары менен милдеттери маанилүү, текшерилип, көзөмөлгө алууга мүмкүн болгон процесстерди, кубулуштарды, кырдаалдарды, фактыларды багыттуу, тутумдуу, тикеден-тике кабыл алууга, каттоого негизделген баштапкы маалыматты топтоо куралы. Байкоо жүргүзүү методу окуучулардын функционалдык стилдерди аныктоо көндүмдөрүнүн деңгээлин жогорулатууда ишмердүүлүктөрүн иликтөө үчүн пайдаланылды.

Байкоо жүргүзүү методун колдонууда биз төмөнкү талаптарды, мүмкүн болушунча, толугураак сактоого аракет кылдык.

Мектеп документациясын талдоо (мектептин стратегиялык пландарын, педсоветтин протоколдорун, отчетторду, журналдарды ж.б.) менен изилдөө ишибизге маанилүү болгон ар түрдүү документтерди карап чыктык. Алынган маалыматтар аркылуу мектеп окуучуларынын функционалдык стилдерди туура колдонуу көндүмдөрүнүн деңгээлин жогорулатууга багытталган максаттуу иш-чаралардын аткарылышын талдадык, окуучуларда иш кагаздарынын стилин бекемдөөгө көңүл бурдук.

Педагогикалык эксперимент методу. 2013-2022-жылдардын аралыгында педагогикалык эксперимент үч этапта өткөрүлүп, максатына, милдетине ылайык илимий методдор колдонулду. Педагогикалык эксперименттин констатациялоочу этабынын (2013-2015-жж.) максаты – негизги мектеп окуучуларынын стилдерди туура пайдалануу көндүмдөрүнүн калыптануусунун алгачкы деңгээлин аныктоо. Констатациялоочу этаптын максатын ишке ашырууда диагностикалык методдор колдонулду, себеби баланын бардык көйгөйүн чечүү көйгөйлөрдү диагностикалоодон башталат, ал өзүнө милдеттүү түрдө маалымат топтоо, талдоо жүргүзүү жана системага

келтирүү баскычтарынан турат, ал эми айтылгандарга таянып, биз корутунду чыгарууга мүмкүндүк алдык. Изилдөөбүздө бул ишмердүүлүктү жүргүзүүдө диагностикалык методдордон: байкоо жүргүзүү; анкеталык сурамжылоо; тестирлөөнү колдондук.

Андан соң калыптандыруучу этапта (2016-2018-жж.) түзүлгөн «Негизги мектептин окуучуларына функционалдык стилдерди окутуунун моделин» практикага киргизүү, педагогикалык шарттардын натыйжалуулугун аныктоо жүргүзүлдү.

Педагогикалык эксперименттин контролдук этабында (2019-2022-жж.) педагогикалык экспериментте коюлган милдеттердин аткарылышын текшерүү, колдонулган методдордун натыйжалуулугун аныктоо, жыйынтыктарды чыгаруу, практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болду.

Ошондой эле изилдөө методу катары биз сандык көрсөткүчтөрдү аныктоо максатында математикалык методдорду колдондук.

Математикалык талдоо методдору педагогикалык эксперименттин констатациялоочу жана контролдук этабындагы сандык көрсөткүчтөрдү аныктоодо пайдаландык. Ошентип, педагогикалык документтерди жана материалдарды изилдөө, булактарды талдоо бизге кээ бир жалпы корутундуну чыгарууга мүмкүндүк берет.

Милдеттерди чечүү үчүн төмөнкү илимий методдор колдонулду:

- 1) теориялык (изилдөө темасы боюнча ченемдик документтерди, методикалык, педагогикалык, психологиялык, лингвистикалык адабияттарды изилдөө жана талдоо);
- 2) практикалык (изилдөө темасы боюнча материалдарды тандоо, мектеп окуучуларын тестирлөө, окуу процессине байкоо жүргүзүү);
- 3) эксперименталдык (педагогикалык эксперимент жүргүзүү) статистикалык (педагогикалык эксперименттин констатациялоочу, калыптандыруучу, контролдук этаптарында алынган натыйжаларын талдоо, жыйынтык чыгаруу).

Негизги мектеп окуучуларынын стилдерди туура пайдалануу көндүмдөрүн өнүктүрүү жолдорун аныктаган илимий методдор, окуучуларга

стилдерди окутуунун заманбап модели теориялык жактан негизделип, иштелип чыкты. Изилдөөнүн предмети аныкталган карама- каршылыктарды жоюуга багытталып, изилдөөдө коюлган милдеттерди чечүү илимий, практикалык методдордун комплексин тандап алууга негиз болду. Биздин диссертациялык изилдөөбүздүн алкагында «Негизги мектептин окуучуларына функционалдык стилдерди окутуунун модели» мектептик практикага сунушталган.

2. 3. Педагогикалык эксперименттин жүрүшү жана жыйынтыгы

Педагогикалык эксперименттин максаты – функционалдык стилдерди окутууга ылайык иштелген моделди мектеп окуучуларынын окуу-тарбия процессине киргизүү; тандалган педагогикалык жагдайларды тажрыйбалоонун жолун аныктоо; өндүрүшкө сунуш кылынган методиканын эффективдүүлүгүн текшерүү.

Максатка жетүүнүн мындай милдеттери белгиленди:

1. Эксперименттин аныктоочу этабында мектеп мугалимдеринин функционалдык стилдерди окутуу боюнча иш-тажрыйбаларын изилдөөгө алуу, диагностикалоо.
2. Педагогикалык эксперименттин калыптандыруучу этабында окуучуларга функционалдык стилдерди үйрөтүүгө ылайык иштелип чыккан моделди мектептин окуу-тарбия процессинде апробациялоо үчүн зарыл болгон тажрыйбалоонун программасын иштеп чыгуу, тажрыйбадан өткөрүү.
3. Жүргүзүлгөн эксперименттин көрсөткүчтөрүнүн негизинде тажрыйбалоочу жана текшерүүчү топтордун натыйжаларын салыштырмалуу анализдөө.

Максатка ылайык педагогикалык тажрыйба 3 этапта өткөрүлдү.

Биринчи – констатациялык этабы (2013-2015-жж.)

Жалпы орто билим берүүчү уюмдардын тажрыйбасында изилденип жаткан маселенин абалын аныктоо үчүн мугалимдерден, окуучулардан алынган анкеталык сурамжылоого, жоопторго анализ жүргүзүлдү; эксперименттин

аныктоочу этабынын программасы даярдалды; констатациялоочу этапта мектеп окуучуларынын функционалдык стилдерди өздөштүрүүсү, аны колдоно билүү деңгээлин диагностикалоо максатында текшерүүчү топ (ТТ) жана эксперименттик топтор (ЭТ) түзүлдү [10, 118-б.].

Экинчи – калыптандыруучу этабы (2016-2019-жж.)

Мектеп окуучуларынын функционалдык стилдер боюнча теориялык билимин, стилдерди колдонуусуна зарыл болгон педагогикалык кырдаалдарды, иштелип чыккан методиканы сыноо үчүн тажрыйбалоо иши жүргүзүлдү.

Үчүнчү – текшерүүчү этабы (2020-2022-жж.)

Эксперименттин жыйынтыгынан алынган маалыматтар анализденди, натыйжалар кайра иштелип чыкты, изилдөөнүн тыянактары салыштырмалуу жалпыланып, систематизацияланды. Изилдөө теориялык жактан тастыкталып, жыйынтыктары формулировкаланып, диссертациянын тексти жазылды.

Эксперимент өткөрүлгөн база болуп төмөнкү мектептер болду: Ош облусунун Чоң-Алай районуна караштуу Алайчы уулу Саид атындагы инновациялык мектеби, Жалал-Абад облусуна караштуу Ала-Бука районундагы Төрөгелди Балтагулов атындагы №1 жалпы орто билим берүүчү мектеби, Ош облусунун Кара-Суу районундагы №46 Саит Маматов атындагы орто мектеби, Ош шаарындагы №17 Ю. Гагарин, №38 Б. Алыкулов атындагы мектеп-гимназиялары. Педагогикалык эксперимент Ош шаарындагы №18 А. Навои атындагы мектеп-лицейинде жүргүзүлдү.

Эксперимент үчүн мектептерди тандоого негиз болгон факторлор:

- а) материалдык-техникалык базасынын бирдейлиги;
- б) мугалимдердин инновациялык методдорду апробациялашы;
- в) параллелдүү класстардын жетишкендиктери бирдей.

Педагогикалык тажрыйбалоонун констатациялык (2013-2015-жж.) этабында экспериментке катышкан мектептерди шарттуу түрдө «А», «Б», «В» мектеби деп белгилеп, окуучуларды эксперименттик жана текшерүүчү топторго бөлүштүрдүк [10,117-б.].

| №18 А.Навои мектеп- лицейи | | №38 Б.Алыкулов мектеп- гимназиясы | | №17 Ю. Гагарин мектеп- гимназиясы | | Чоң-Алай Районунун инновац. мектеби | | Ош обл. Кара-Суу району. №46 мек. | | Жалал- Абад обл. №1 жалпы бил. берүү | |
|-------------------------------------|----|--|-----|--|-----|--|-----|--|----|---|----|
| КТ | ЭТ | КТ | ЭТ | КТ | ЭТ | КТ | ЭТ | КТ | ЭТ | КТ | ЭТ |
| 7 А | 7Б | 7 А | 7 Б | 7А | 7 Б | 7А | 7 Б | 7А | 7Б | 7 А | 7Б |
| 8 А | 8Б | 8 А | 8 Б | 8А | 8 Б | 8А | 8 Б | 8А | 8Б | 8 А | 8Б |
| 9А | 9Б | 9А | 9Б | 9А | 9Б | 9А | 9Б | 9А | 9Б | 9А | 9Б |
| 81 | 85 | 80 | 81 | 81 | 85 | 60 | 60 | 60 | 60 | 60 | 60 |

Окуучулардан тышкары тажрыйба жүргүзүлүп жаткан мектептердин кыргыз тилчи мугалимдери жана алты усулдук бирикме жетекчиси, жалпысынан 41 мугалим катышты.

Тажрыйбалоонун бул этабында 2 окуу жылынын ичинде функционалдык стилдерди окутуу программасынын негизинде эксперименттик топтордогу (7-9-класстар) окуучулар, мугалимдер даярдыктан өтүштү. Кеп стилдерин окутуу боюнча тажрыйбалоочу программанын иш-чараларына текшерүүчү тобундагы окуучулар катыштырылган жок. Программанын негизинде даярдыктар аяктагандан кийин ошол эле методикалар боюнча эки (ЭТ), (КТ) топтун окуучулары кайталанган сыноодон өткөрүлдү. Эксперименттен кийинки тажрыйбалоодон алынган сандык, сапаттык маалыматтар талданып, фактылардын түшүндүрмөсү аныкталды, натыйжалар жыйынтыкталды [10,118-б.].

Эксперименттин констатациялык же аныктоочу этабында теориялык жана эмпирикалык методдордун комплексинен турган изилдөөнүн илимий методикасын иштеп чыгып, изилдөөбүздүн теориялык жоболорун иш жүзүндө апробациядан өткөрдүк. Комплекстүү методдордун айкалышы тажрыйбанын көйгөйүн, аспектилери менен параметрлерин ар тарабынан ишенимдүү изилдөөгө ыңгайлуулук жаратты.

Аныктоочу же констатациялык экспериментте биз негизинен анкета жүргүзүү жана байкоо методдорун колдондук.

Аныктоочу эксперименттин өзөгүн мектепте функционалдык стилдер жөнүндө окуучулардын билимин калыптандырууда мугалимдердин методикалык иш-аракеттерине, окуучулардын кабыл алуусуна байкоо, окуучулардан (175 окуучу) анкета алуу жүргүзүлдү.

Педагогикалык эксперименттин констатациялык же аныктоочу этабында окуучулар арасында жүргүзүлгөн анкетанын жыйынтыгы төмөндөгүдөй болду:

1-суроого 175 респонденттин ичинен кыргыз тилинде 5 функционалдык стиль бар деп туура жоопту 83 гана окуучу жооп беришти. Бул 47,4 % түзөт.

2-суроо көркөм стилдин жанрларын атоо боюнча берилген, бул суроого окуучулардын 67,5 % туура жооп беришкен, мындан биз мугалимдер мектепте көркөм адабияттын жанрларына бир аз көбүрөөк көңүл бурарын белгилей кетсек болот.

3-суроо боюнча жыйынтыкка кайрылсак, *тексттерди талдоодо кайсыл функционалдык стилди аныктоо кыйынга турат?* деген суроого балдар жакшы түшүнбөй калгандай, анткени бул суроого эч кандай негизсиз эле ар кайсы стилди атап кое беришкен. Мындан тыянак чыгарсак, мугалимдер негизги мектепке стилдерди окутууда тексттер менен көбүрөөк иштөө зарылдыгы келип чыгууда.

4-суроо: *Стилдерди айырмалай билүү эмнеге зарыл?* деп белгиленген. Буга окуучулар так жооп бере алышкан эмес. Негизинен, функционалдык стилдерди үйрөнүү белгилүү бир чөйрөгө же кырдаалга ылайык туура сүйлөөнү, жазууну өздөштүрүүгө, жеткиликтүү коммуникациялык байланыш түзүүгө жардам берерин, адамдын социалдык абалын, маданият деңгээлин чагылдырарын, ошондой эле стилдерди билүү окурмандарга жана изилдөөчүлөргө адабий чыгармаларды жакшыраак түшүнүүгө жана талдоого жардам берерин айткандын ордуна балдар кыргыз тилин билиш үчүн, билимдүү болуш үчүн, ж.б.у.с. жалпы жоопторду беришкен.

Расписка, арыз, токтом кайсы стилге кирет? деген анкеталык 5-суроого окуучулардын 48 пайызы туура, теңинен көбү ката жоопту айтышкан. Бул балдардын иш кагаздар стили боюнча билими тайкы экенин көрсөттү.

Илимий стилдин подстилдерин аныктагыла? деген 6-суроого катышуучулардын 43 пайызы туура, ал эми калгандары туура эмес же болбосо таптакыр жооп берген эмес. Илимий стилдин үстүнөн көбүрөөк иштөө зарылдыгы келип чыккандыгына күбө болдук.

Акыркы 7-суроо Стилдерди туура пайдалануу эмнени жогорулатат? деген суроого окуучулар жооп бере алышкан жок, бир гана кыз жообунда маданият деген сөздү пайдаланган. Ал эми туура жооп кеп маданиятына байланыштуу болгон.

А. М. Исраилованын «Кыргыз кеп маданиятынын мааниси жана өзгөчөлүгү» деген эмгегинин киришүүсүндө «Кептин коммуникативдик сапаты – сөзүбүздүн, жазуубуздун тууралыгы, тактыгы-тазалыгы, байлыгы, ал эми коммуникативдик максаттуулугу – кеп-сөзүбүздүн конкреттүү жагдай-шарт, кырдаал-чөйрөнүн талабына ылайыктуулугу. Кеп тилдин жаралып-калыптанышын шарттайт жана өзү ошол тил аркылуу жашайт. Тил бир эле учурда кептин туундусу жана кептин казына-кенчи, кампасы» [62] – деп тилдин коммуникативдик сапатына менен максаттуулугуна, коомдогу кызматына туура баа берген. Чындыгында, стилдерди үйрөнүү – баарлашууда кепти туура пайдалануу, сүйлөөчүнүн кеп маданиятынын калыптуу көрсөткүчү.

Тилдин эрежелери: ар бир стилдин колдонуудагы өзгөчө эрежелери жана нормалары бар. Бул эрежелерди билүү сүйлөөчүлөргө ката кетирбөөгө жана тил этикасын сактоого жардам берет.

Таблица 3.1.1 Окуучулардын функционалдык стилдерди билүү деңгээли

| деңгээл топ | эксперимент убагы | жогорку | орто | Төмөнкү |
|----------------|----------------------|---------|------|---------|
| | | % | % | % |
| КТ | Башы | 12,5 | 45,2 | 42,3 |

| | | | | |
|------------|------|------|------|------|
| 422 окуучу | Аягы | 14,1 | 42,6 | 46,3 |
| ЭТ | Башы | 10,3 | 46,5 | 43,2 |
| 431 окуучу | Аягы | 20,6 | 45,1 | 34,3 |

Таблица көрсөткөндөй, педагогикалык эксперименттин башталышында окуучулардын функционалдык стилдер жөнүндө маалыматтарды билүү деңгээли контролдук топто төмөнкүдөй болду: жогорку деңгээл 12,5 пайыз, орто деңгээл 45,2 пайыз, төмөнкү деңгээл 42,3 пайыз болсо, ал эми эксперименталдык топто: жогорку деңгээл 10,3 пайыз, орто деңгээл 46,5 пайыз, төмөнкү деңгээл 43,2 пайыз болуп, маалыматтарды салыштырганда, эки топтун көрсөткүчтөрү дээрлик бирдей эл жыйынтык берди.

Мугалимдердин сабактарына катышып, талдоо жүргүзүүнүн жыйынтыгы дагы мектептерде кыргыз тилин окутууда функционалдык стилдерге жакшы көңүл бурулбай жаткандыгын тастыктады.

10-класста Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге түшүнүк. *Реферат. Конспект. Цитата.* Этиштин татаал формаларынын жасалышы боюнча өз ара салыштыруу аркылуу, алардын маанилик өзгөчөлүктөрүн аныктоо (1 саат) деп берилген [83]. Бул – мугалимдин чоң тажрыйбасын талап кылган иш. Биринчиден, *цитата* кепте керектелген тил каражаты, илимий стилдин подстили катары берилбеши керек. Экинчиден, *конспектни* окутууда кептик, мазмундук, сөздүк кыскартууларды, мазмунду жоготуп же өзгөртүп албоо жолдорун үйрөтүүнүн теориялык, практикалык иш-аракеттерин натыйжалуу ишке ашыруу. Эгерде студенттер мектептен даяр келсе, ЖОЖдо конспект, лекция жазууда кыйналмак эмес, буга учурдагы абал күбө. Үчүнчүдөн, конспектилөөнү жакшы өздөштүргөн бала логикасы, кабыл алуусу өсүп, сүйлөө, угуу, жазуу, окуу ишмердүүлүктөрү тең калыптанары бышык. Ушул көндүмдөргө кыска мөөнөттө жетиштире алабы, кеп ошондо. *Реферат* жазууга үйрөтүүгө бөлүнгөн саат өлчөмү, окутууда колдонулган усулдар, үйрөтүүнүн жоопкерчилиги, натыйжасы практик мугалимдерди тынчсыздандырып келет.

Констатациялык эксперимент учурунда кыргыз тили сабактарына катышуу, программаларды жана окуу китептерин, методикалык адабияттарды салыштырып иликтөө, мугалимдер жана окуучулар менен аңгемелешүү жумуштарынан кийин: мектепте кыргыз тилинин функционалдык стилдерин окутуунун бардык аспектилери методикалык планда иликтенбегендиктен мектеп окуучуларынын стилдер боюнча маалыматы тайкы; стилдерди үйрөтүүдө мугалим дидактиканын негизги талаптарын пайдаланбайт; кыргыз тилинин ар бир функционалдык стилин окутууда аларга салыштырууларды колдонбойт деген тыянакка келдик.

Эксперименттин экинчи, калыптандыруучу же окутуучу этабы (2016-2019-жж.)

Негизги мектептин окуучуларынын функционалдык стилдерди билүү жана колдонуусуна түрткү болгон педагогикалык шарттарды жана иштелип чыккан методиканы апробациялоо боюнча эксперименттик талап ишке ашырылды.

Жогоруда айтылгандарга байланыштуу, функционалдык стилдерди окутууда сабактын теориялык моделин иштеп чыгуунун объективдүү муктаждыгы жаралды, аларды практикалоодо мындай жоболорго таяндык:

- Функционалдык стилдердин табиятын жеткилең түшүнүү үчүн мектеп окуучулары кыргыз тили сабагында стилдер жөнүндө түптөлүүчү жана тереңдетилүүчү белгилүү теориялык билимге, билгичтикке ээ болуусу шарт.
- Мазмундук салыштыруу стилдерди окутуудагы негизги ыкмалардын бири болуусу зарыл.
- Мугалим стилдерди окутууда кеп стилдеринин подстилерин дыкат иликтеп, илимийлүүлүк принциби менен анализдөө усулун негиз кылуусу керек.
- Окутуунун инновациялык жана интерактивдүү методдорун пайдалануу талапка ылайык.

Кыргыз тили мугалими тил үйрөтүүдө өз алдына, биринчиден, өтүлүүчү материал окуучуга эмне үчүн керек, турмушунда кантип, качан пайдаланат, аны

кайсы мисалдар менен түшүндүрүп, кандай ыкмалар менен машыктырам, сабакта баланын сезимине жеткирип үйрөтүүдө эмнеден баштап, эмне менен бышыктап, жыйынтыктайм деген максатты коюп, ошого жараша алдын ала теориялык, практикалык даярдыгы болгондо гана сабак максатына жетет. Ага ылайык усулду тандап алуу – мугалимдин өзүнө таандык процесс.

Экспериментке катышкан мугалимдер менен биргеликте биз пландарды иштеп чыктык жана усулдарды тандап алдык.

Эксперименттин экинчи калыптандыруучу этабында эксперименталдык топтогу окуучуларга дифференциациялык усул менен иштелген сабактарды өттүк. Коомго аралаша элек, коомдогу стилдердин кызматын толук түшүнбөй, мамилени тейлөөдө, алака түзүүдө анча муктаждыгы жарала элек болгондуктан, турмушта иш кагаздарын кездештирген учурларында иш кагаздардын түрлөрү, алардын бири-биринен айырмасы тууралуу маалыматтарга маани бербей калышы толук мүмкүн. Кеп маданияты, сүйлөөгө коюлган талаптар, кептин түрлөрү, жазууда ойдун так, түшүнүктүү, логикалуу берилиши жана таза сүйлөө талаптарына эми гана көндүм жасап келе жаткан өспүрүм үчүн стилдерди, алардын түрлөрүн, иш кагаздарынын алгачкы үлгүлөрүн үйрөтүү мугалимден жогорку чеберчиликти талап кылат.

Окуучунун кызыгуусун арттыруу – функционалдык стилдердин, анын ичинен иш кагаздарынын коомдогу аткарган кызматы, тейлеген чөйрөсү, атуулдук укукту коргоодогу милдети. Иш кагаздарынын подстилдери, аларды үйрөнүүдөгү коюлган талаптар менен бирге тилдин грамматикасынын кайсы бир категориясынын иш кагаздын тил каражаттарында кездешиши, орфографиялык сабаттуулукта туура аткарууга үйрөтүү мугалимдин милдети болсо, теориялык билим менен практиканы айкалыштыра туура аткарып үйрөнүп алуу окуучунун милдети болуп саналат. Андыктан класс көлөмүнө ылайык грамматиканын иш кагаздарында кездешүүсүн иш кагаздын табиятын, кызмат-милдетин үйрөтүп жатып, текстте кандай грамматикалык, лексикалык каражаттар талап кылынары, аларды аткарууда орфографиялык сабаттуулуктардын зарылдыгына токтолуп, тегиз үйрөтүү өспүрүмдөр үчүн

жугумдуу билим болору бышык.

Илимийлүүлүк принциби менен жөнөкөйдөн татаалга карай коом менен турмуш чындыгын байланыштырып иш кагаздын (арыздын) жашоодогу кызматын көрсөтмөлүүлүк менен далилдөө (демонстрациялоо), түрдүү кырдаалда арыз жазууга муктаж болгон учурларын турмуштук фактылар менен ынанымдуу атап көрсөтүү, иш кагаздын дайыма жазуу түрүндө болуп, тиешелүү жетекчиликтин макулдугу (визасы) менен жүзөгө ашуучу документ катары катталарын жеткирет. Арыз жазуунун жолун үйрөтүп, андан соң эвристикалык усулда окуучу түшүнүгүн иш жүзүнө аткарууга багыттап, ынандыруу, мүмкүнчүлүк берүү, көндүм жасатуу – максатка жетүүнүн бирден-бир аракети [53].

Кыргыз адабий тилинин иш кагаздар стили кыргыз жергесине совет бийлигинин орношу менен бирге жаралган. Анткени революциянын жеңиши, совет бийлигинин орношу менен жергебизде ар кандай коомдук мекемелерде иш жүргүзүп, окуу жайлар ачылган. Мамлекет менен элдин ортосундагы ар түрдүү карым-катыш, коомдук байланыштар документтештирилип, элдин сабатсыздыгы жоюлуп, канцелярдык жөнөкөй иш кагаздарынан баштап мамлекеттик маанидеги негизги иш кагаздарынын татаал формаларына чейин системага түшүрүлүп, алардын ар кандай үлгүлөрү өнүгүп, калыптанып, эл арасына тарай баштаган. Ошондон бүгүнкү күнгө чейинки тарыхый мезгилдерде бирде өнүгүп, бирде солгундап отуруп бизге жеткен. Андыктан 20-30-жылдардагы арыз менен азыркы арызды салыштырып окутуу менен оюбузду бекемдесек да болот.

Иш кагаздарынын колдонуу чөйрөсү өтө кеңири, б.а. коомдо адамзаттын ишмердүүлүк аракеттеринин бардык түрүн тейлөөчү иш кагаздар стили болуп саналат. Бул стиль дээрлик жазуу формада аткарылат, айрым подстилдери оозеки, сүйлөө формасында (мисалы, чогулуштун жүрүшү, кызмат каттары) ишке ашканы менен алар протоколдоштурулганда гана толук документ болуп саналып, укуктук күчкө ээ болот. Эл турмушун тейлөөдө иш кагаздарынын

подстилдеринин коомдук жана укуктук арналышы, мазмундук түрлөрү өтө көп, алар тейлөө ишмердүүлүгүндө калыптанып бүткөн.

Иш кагаздарынын стандарттуулугу мамлекеттик деңгээлде каралат, текстине ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу, кыскалык, тактык, түшүнүктүүлүк талаптары коюлат. Текстти окуган тарап бат, туура түшүнүүсүн шарттаган тактык менен катар канцеляризмдери пайдаланылат. Эмоционалдуу, образдуу сөздөр дээрлик колдонулбастан, сөздөрдүн тике мааниси, терминдер, орток маанилүү сөздөр иш кагаздарына образ берип турат [24].

Эксперименттин үчүнчү, текшерүүчү этабы (2020-2022-жж.)

Бул этапта педагогикалык эксперименттен алынган маалыматтар талдоого алынды. Натыйжалар кайрадан иштелди, изилдөөнүн натыйжалары теориялык жактан иликтенип, педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары формулировкаланды, корутундулар аныкталып, диссертациянын тексти жазылып бүткөрүлдү.

Контролдук эксперименттин жыйынтыгында мектепте окуучулардын стилдер боюнча билимдери текст, ой толгоо, каалоо жаздыруу менен текшерилип, кеп стилдерин окутуунун абалы аныкталды. Шартка ыңгайлаштырып окутуунун методикалык усул-ыкма, каражаттарын сунуштадык. Педагогикалык экспериментте сунушталган методдордун оптималдуулугу тастыкталды. Функционалдык стилдер боюнча тест алынды.

Таблица 3.1.2 Окуучулардын тексттердин функционалдык стилдерин туура аныктоо деңгээли

| деңгээл топ | эксперимент убагы | жогорку | орто | төмөн |
|------------------|----------------------|---------|------|-------|
| | | % | % | % |
| КТ 422 окуучу | Башы | 12,3 | 42,4 | 45,3 |
| | Аягы | 14,1 | 42,6 | 46,3 |
| ЭТ 431 окуучу | Башы | 11,2 | 45,1 | 43,7 |
| | Аягы | 19,8 | 45,7 | 34,5 |

Педагогикалык эксперименттин башталышында текшерүүчү топтун жогорку деңгээли 12,3 пайыз, орто деңгээли 42,4 пайыз, төмөнкү деңгээли 45,3

пайыз болсо, эксперименттик топтун жогорку деңгээли 11,2 пайыз, орто деңгээли 45,1 пайыз, төмөнкү деңгээли 43,7 пайыз болуп, салыштырганда, эки топтун көрсөткүчтөрү негизинен бирдей болгон.

Жыйынтыктоодо тажрыйбалардын натыйжалары төмөнкүдөй болду.

Таблица 3.1.2. – Окуучулардын функционалдык стилдерди түшүнүү жана кабыл алуу деңгээлдери

| Деңгээлдер | эксперименталдык топ (% менен) 90 окуучу | | контролдук топ (% менен) 85 окуучу | |
|-------------------------------|---|---------------------------|---------------------------------------|---------------------------|
| | эксперимент- ке чейин | эксперимент- тен кийин | эксперимент- ке чейин | эксперимент- тен кийин |
| Жогору | 23% | 38% | 8% | 12% |
| Жеткиликтүү жогору | 29% | 39% | 32% | 38% |
| Орто | 29% | 16% | 35% | 37% |
| Төмөн | 14% | 10% | 25% | 15% |

Бул эксперименттин жыйынтыгында 90 окуучу катышкан. Тажрыйбага чейин эксперименталдык топто функционалдык стилдерди жогорку деңгээлде өздөштүргөндөр 23 пайыз болсо, тажрыйбадан кийин 38 пайызга көтөрүлгөн, өсүш – 15 пайыз, жеткиликтүү жогорку көрсөткүч 29 пайыздан 39 пайызга жогорулаган, өсүш 10 пайыз болгон, ал эми орто көрсөткүч 29 пайыздан 16 пайызга, төмөн көрсөткүч 14 пайыздан 10 пайызга чейин түшкөн.

Контролдук тобунда 85 окуучунун жогорку көрсөткүчү 8 пайыздан 12 пайызга гана өсүп (4%), тажрыйба тобу менен айрымасы 10 пайыз болгон; жеткиликтүү жогорку көрсөткүч 32ден 38 пайызга жогорулап, өсүш 6 пайызды көрсөткөн. Ал эми орто көрсөткүч 35тен 37 пайызга, төмөн көрсөткүч 25тен 15 пайызга чейин гана азайып, көрсөткүчтөр анчейин өзгөргөн эмес.

Жогорудагы таблицаларды салыштырганда окуучулардын функционалдык стилдерди өздөштүрүү деңгээли жогорулаганы байкалды. Сунушталган методдордун белгилүү ченде таасири тийгендигин айтууга болот.

ЭКИНЧИ БАПТЫН КОРУТУНДУСУ

«Стилдерди окутуунун методикасы боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору» деген биринчи бөлүмүндө изилдөөнүн

материалдарынын окуу процессиндеги мааниси салыштырылып, изилдөөбүзгө керектүүлөрү талдоого алынды.

Окуу программаларында окуу пландагы окуу жүктөмү кантип ишке ашырылгандыгы көрсөтүлгөн. V-VI класстардын окуу китептери 2018-жылдан баштап программага ылайык иштелип чыгып, окуу процессине киргизилген. Бул жаңы окуу китептеринде басым жасалган принцип коммуникативдик принцип болуп эсептелет, мында китептин материалы жана тилдик каражаттар реалдуу коммуникация кырдаалына жакындатууга аракет жасалган.

7-8-класстардын окуу куралдарын талдоонун натыйжасында 7-класстын окуу китебине салыштырмалуу 8-класстын китебинде тексттер менен иштөө кеңирээк жүргүзүлгөндүгүн байкадык. Тексттер жалаң эле кара сөз менен берилбестен иллюстрация, сүрөттөр жана таблицалар менен коштолуп, балдарда кызыгууну арттырарын белгиледик.

Экинчи баптын “*Изилдөөнүн методдору*” деп аталган экинчи бөлүмүндө диссертациялык ишибиздин предметине жана объектисине ылайыктуу теориялык жана эмпирикалык методдорду тандап алып, педагогикалык илимий изилдөөбүздүн натыйжалуу болушун көздөп колдондук.

Теориялык методдордон биз укуктук-ченемдик документтерди жана илимий адабияттарды талдоо методун жана моделдөө методун колдоно алдык. Адабияттарды талдоо методу каралып жаткан проблеманын учурдагы абалын аныктоого жардам берсе, моделдөө методу негизги мектептин окуучуларына функционалдык стилдерди окутуунун моделин түзүү реалдуу чагылдырууга мүмкүн болбогон процесстерди элестүү кабыл алууга ийкемдүү болгондуктан, анын натыйжалуулугун экспериментте текшерүү да жеңил болду.

Функционалдык стилдерди негизги мектепте окутуунун моделин түзүүдөгү башкы максаты – моделдин компоненттери окутуу процессин уюштуруунун идеялардын негизги мазмунун, уюштуруу иштеринин түрлөрүн, максат - милдеттерин жана усулдарын аныктап, процесстин элементтеринин ич ара аракеттенүүсүнүн туруктуулугун сакташында.

Диссертациялык изилдөөбүздө бири-бири менен тыгыз байланышкан компоненттерден турган «Функционалдык стилдерди окутуу моделин» өндүрүшкө сунуштадык. Бул моделдин компоненттерин схемасын бузбай, ирети менен колдонуу окутуунун натыйжалуулугун арттырат. Бул тууралуу окумуштуу Ж. М. Айдарованын: «Ар бир окутуу методдорунун ишке ашыруу схемасы бар жана анын кадамдарынын так аткарылышы окуу процессин натыйжалуу кылат. Кайсы бир кадам аткарылбай калса, түшүнүү деңгээли терең болбой калат жана окуучулардын окуу көндүмүнүн калыптануусу татаалдай баштайт» [10, 117-б.] – деген пикирин жүйөлүү деп эсептейбиз.

Экинчи бапта морфологиянын стилдер менен айкалыштыра үйрөтүү боюнча сабактардын иштелмелерин иштеп чыгып (3,4,5-тиркеме), практикада колдонуу үчүн эксперименттин материалдарын даярдадык.

Экинчи баптын үчүнчү бөлүмү «**Педагогикалык эксперименттин жүрүшү жана жыйынтыктары**» деп аталып, эксперименттин үч этабындагы теориялык ой-сунуштардын, эксперимент үчүн иштеп чыккан методика, жоболордун кандайча ишке ашырылгандыгы анализденди. Усулдардын кыргыз тили сабагында стилдерди окутууга ылайыктуулугу жана эффективдүүлүгүн жогорулатууга салым кошкону аныкталды.

Педагогикалык эксперимент функционалдык стилдерди окутууда иштелип чыккан моделди окуу-тарбия процессине киргизүүнү, аныкталган педагогикалык шарттарды түзүүнү жана сунушталган методиканын натыйжалуулугун текшерүүнү максат кылды.

Максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер белгиленди:

Биринчи милдет: орто мектептин мугалимдеринин функционалдык стилдерди окутуудагы адистик иш-аракеттерин аныктоо үчүн педагогикалык эксперименттин аныктоочу этабы өткөрүлдү.

Экинчи милдет: негизги мектептин окуучуларына функционалдык стилдерди окутуунун иштелип чыккан моделин окуу процессине киргизүүдө зарыл болгон педагогикалык мүмкүнчүлүктөрдү сыноо үчүн калыптандыруучу эксперименттин программасы иштелип, өндүрүштө практикаланды.

Үчүнчү милдет: педагогикалык тажрыйбалоо талапка ылайык 3 этапта өткөрүлүп, эксперименттик жана текшерүүчү топтордун көрсөткүчтөрү салыштырмалуу анализденди, ынанымдуу жыйынтыктары чыгарылды.

Экинчи баптын үчүнчү бөлүмү жүргүзүлгөн тажрыйбалардын жыйынтыктарын баяндайт. Биринчи, аныктоочу (2013-2015-жж.) этабында орто билим берүүчү мекемелердин мугалимдеринен, окуучуларынан анкеталык сурамжылоо алынып, изилденип жаткан маселенин абалына ылайык талдоо жүргүзүлдү; тажрыйбалоонун программасы иштелип чыкты; окуучулардын кеп стилдерин билүү жана аларды колдонуу деңгээлин тактоо максатында текшерүүчү топ (ТТ) жана эксперименттик топтор (ЭТ) түзүлдү [10, 118-б.].

Эксперименттин калыптандыруучу (2016-2019-жж.) этабында окуучулардын функционалдык стилдерди өздөштүрүүсү, аны өндүрүштө колдонуу шарттарды, экспериментке ылайык иштелип чыккан методиканы сыноо, тажрыйбалоо практикаланды. Сунушталган методика жана моделдер менен сабактын иштелмелери даярдалып, эксперименталдык топтордо апробацияланды [10, 118-б.].

Эксперименттин текшерүүчү (2020-2022-жж.) этабында тажрыйбалоонун жыйынтыгынан алынган маалыматтар анализденип, кайра иштелди, изилдөө натыйжалары жалпыланып, системага салынды.

ҮЧҮНЧҮ БАП. ОРТО МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ФУНКЦИОНАЛДЫК СТИЛДЕРИН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ

3.1. Стилдерди 5-9 класста окутуунун формалары, каражаттары, ык-жолдору

Мектептерде класстык сабак системасы далай муундарга билим берди, тарбия менен камсыз кылды, бул система азыр да милдетин жоготкон жок, болгону сабактын формасы, колдонулган каражаттар, усул-ыкмалар мезгил талабына ылайык жаңыланууну талап кылган учур. Заманбап сабакка мугалимдин компетенттүүлүгү, мүнөзү окутуу процессинде жагымдуу чөйрө жаратууда негизги орунда. Балдарга жүрөгү менен мээрим төгүп, жылуу кабыл

алуу баланы ар тараптан өнүктүрөт, мүнөзү ачылат, сырдашат, тарбиясына дагы өрнөк болот.

Заман талабына ылайык дифференцияланган окутуу Л.С. Выгодскийдин пикири боюнча, «билим берүүнүн жалпы максаты – өнүгүүнү жаратуу жана башкаруу, ал маданияттын интеграцияланышы жана социалдык мамилелер аркылуу социалдык окутуунун натыйжасы болуп саналат» [34,512-б.]. Окутуудагы жаңы технологиялар окуучулардын чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өстүрөт, интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн ачат, билим алуу, тарбиялануу жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырат. Тажрыйба көрсөткөндөй, сынчыл ойломду өстүрүүнүн стратегиялык методдору мугалим менен окуучунун ишмердүүлүгүн оптималдаштырат, окуучуларды жеке ойлонууга, топ ичинде тил табышып, биргелешип иштөө жөндөмдүүлүгүнө, маалымат алмашууда тактык, тыкандыкты калыптайт, өз оюн коргоого, өзгөртүүгө жетишет же өз көз карашын жаңылоого ыңгайланышат. Мындай дидактикалык, психологиялык окутуу методдору окуучунун коммуникативдик ишмердүүлүгүн өстүрүүгө жардам берет. Тилдик, коммуникативдик билгичтиктерди изденүү, түшүнүү, ой жүгүртүү менен пайдалануусун камсыз кылат, сөз байлыгын арттырууга өбөлгө түзөт, угуу, окуу сүйлөө, жазуу ишмердүүлүктөрү натыйжалуу өздөштүрүлөт. Мындай моделдик сабактын дидактикалык структуралары - чакыруу, түшүнүү, жана ой жүгүртүү этаптары менен ишке ашат.

Чакыруу – бүгүнкү өтүлө турган материал мурунку окутулган материалдын негизинде эске салынат, өтүлө турган тема боюнча чакырык жасалат, балдар жаңы темага ыңгайланышат, жаңы тема боюнча болжолот, алдын ала кабар берилет, табышмактантат, изденүүчү шыгын ойготот, кызыктырат. Материалдын мазмунуна ылайык «мээ чабуулу» (сөз куроо, сөздөн сөз чыгаруу (улак), оң-терс окулганда бирдей маани берген сөздөр (күчүк, керек), сөз муундарынан сөз табуу (бор-бор), ж.б.), «муз жаргыч» (тематикалык, проблемалык, логикалык суроолор), «чаташкан логикалык чынжыр» (аралашып кеткен сүйлөмдүн же тамгалардын структурасынан логиканы,

тапкычтыкты өстүрүүчү, алдын ала байкоо, баамчылдыкка багытталып, ой-чабытты багыттоо) сыяктуу дидактикалык оюндар ойнотулат.

Түшүнүү-окуучуларга жаңы тема боюнча маалымат берүү, түшүндүрүү. Мугалимдин тандап алган методу аркылуу окуучуну баштапкы түшүнүгү менен бүгүнкү темага байланыштыруусу, жеңил, ыңгайлуу ыкма (лайфхак) жолдор менен жаңы теманы оңой, тез жеткирүү жана көндүм жасатуу. Окуучу мурдагы сабакта билгенин, жаңы өздөштүргөнүн жана эмне билүү керек экендигин байкашына жетиштирүүсү. Мында сынчыл ойломду өстүрүү программасынын стратегиялары, замантап технологиялар, проблемалуу окутуунун каражаттары менен жабдылса, изденүү, оюн салыштыруу, бирин-бири түзөтүү, топ менен иштөө, бирге жыйынтык чыгаруу иш аракеттери калыптанат, социалдык чөйрө менен коммуникативдик байланышынын өсүшүнө өбөлгө түзөт.

Ойлонуу, ой жүгүртүү - бул этапта окуучулардын алган билимдери бышыкталат, тиешелүү маалыматтарга ээ болот, машыгат, өзүнө ишеним пайда болот. Билгендерин системалаштырууга, кеп маданиятын калыптоого, эл алдына чыгып сүйлөөгө, ойлоосун ар тараптан өркүндөтүүгө, түрдүү жагдайда презентациялоого жетишет [124].

Стилистика тил илиминин башка тармактары (фонетика, лексика, фразеология, ж.б.) сыяктуу белгилүү бир баскычтагы тил каражаттарын, алардын түзүлүшүн изилдебейт, ал тилдин ар түрдүү баскычтагы тил каражаттарынын тандалышын жана уюштурулушун изилдейт [42, 32-б.].

Эгер стилистика тилдин бир багыттагы катмарын изилдесе, анын башы жана аягы болмок. Функционалдык стилдер тилдин коомдогу ар кандай чөйрө-жагдайга ыңгайлашкан сөз менен кептин курамын изилдейт, ошондуктан стилдерди бир схема менен түшүндүрүүгө болбойт. Бир катар тилдерде кеп стилдери шарттуу түрдө бир нече типтерге бөлүштүрүлүп, жүрөт. Ар бир стилдин артыкчылыгы, өзүнө таандык өзгөчөлүгү бар. Функционалдык стилдер тилдин белгилүү бир коомдук ишмердүүлүк шарттарынын, ар башка

чөйрөлөрдөгү аң сезим формаларынын максаттарына ылайык уюштурулат. Аларга грамматика, лексика, морфология жана синтаксистин белгилүү бир категорияларын ылайыкташтырып алганы менен ошол категориялар дагы кырдаалга жараша өзгөрүп колдонулушу, стилистикалык өзгөчө маанини жаратышы стилдердин абстракттуу мүнөзүн аныктайт. Ошондуктан ар бир стилдин табыйгый өзгөчөлүгүн – алардын кайсы чөйрөдө, кандай максатта керектелип, кандай каражаттардын пайдаланылышын аныктап, грамматикалык материалдар менен байланыштырып, көндүм жасап отуруу стилдер жөнүндөгү билимин жогорулатат. Ар бир стилге тиешелүү тил каражаттарынын стилистикалык боёкчолору стилдердин структуралык бөтөнчөлүктөрүн өздөштүрүлүшүнө шарт түзөт. Бул деген ар бир сөздүн стилистикалык маанисин ылгап, кептеги ар кандай кырдаалга так багыттап, жагдайга жараша пайдалана билүүгө көндүрүү дегенге барабар.

Жогорудагы айтылган милдеттерди бир класстын материалдары менен окутуп жеткирүү мүмкүн эмес. Аны кыргыз тилинде уланмалуулук принциптин негизинде стилди кандай грамматикалык материалдарга байланыштырып, кайсы класстарда кандай ык-көндүмдөр менен окутууну аныктап алуу керек. Антпесе, стилистикалык маалыматтардын ырааттуугу сакталбай, тилдин коомдук функциясы курулай эле жаттоо менен чектелет, же убактылуу жасалма тил катары коомдогу орду жоголот, тилге болгон кызыгуу өчөт, тилдин коомдук кызматы өз ордун таппай калат. Функционалдык стилдердин ар биринин өзгөчөлүгү, мүнөздүү белгилери ар тараптан аныкталышы стилистиканын мүнөздүү өзгөчөлүгүн спецификалык бөтөнчөлүгүн туура түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Тилдин грамматикалык тармактары: фонетика – тилдин тыбыштык түзүлүшүн, морфология – сөздүн курамын, сөз түркүмдөрүн, алардын категорияларын, лексика – сөздүн түпкү маанисин окуткан сыяктуу ар бир бөлүм тилдин (сөздүн) белгилүү бир өзгөчөлүгүн окутат. Стилистиканын өзүнө тиешелүү тил каражаттары жок, ал жалпы кептин коомдук кызматын, сөздүн

өзгөрүлмөлүү касиетин изилдегендиктен, тил каражаттары, категориялар стилистикада өзгөчө көз караш менен үйрөтүлөт. Кеп стилдеринин артыкчылыгын тилдин башка бөлүмдөрү менен чаташтырбай, коомдогу өзгөрүлмөлүүлүгүн, мүнөздүү функциясынын сөздүн эмес, контекстин стилистикалык маанисинде туура аныктап окутууга багытталат. Лингвистиканын бардык бөлүмдөрү менен карым-атышта болуп, предмет аралык байланышты ишке ашырууга жардам берет. Алсак, илимий стилдин өзгөчөлүгү: бардык илимдердин багытын, мазмунун, максатын, артыкчылыгын аныктап, аныктама, цифра, схема, формулалар менен берилиши, тил каражаттары бир (тике) маанилүү, орток маанилүү сөздөр, терминдер, кесиптик сөздөр (*деп аталат, болуп саналат, эсептелет, аныкталган*) сыяктуу канцеляризмдер менен берилип, коомдук бардык илим тармагын камтып, эң көп предметтер аралык байланышты түзөт. Бул стилде берилген тексттер менен иштөө өзүнчө ар тараптуу ой чабытты өстүрүүнүн бийиктигине алып чыгат. Натыйжалуу сабак балдардын билим-тарбия, акыл-эсинин, ой чабыттынын негизин калыптайт. Программаларда илимий стилдин мүнөздүү белгилери менен катар *Доклад, Тезис, 10-класста Конспект. Реферат* берилген [82].

Докладды окутууда мугалим объектинин көрсөткүчтөрүн регистирлөө жана анын параметрлерин фиксациялоого таянып, *байкоо методу* менен окутууну ыңгайлаштыруу натыйжалуу. Адегенде Доклад качан, эмне үчүн, кандай жазылат, илимий стилдин подстили катары кимдерге арналат? деген суроолордун жообун табат. Андан кийин кандай ыкма менен балдарга тез, түшүнүктүү жеткирүүнүн жолун пландаштырат. Доклад *илимий, саясий* болуп эки түргө бөлүнөт. Окуу китебиндеги маалыматтарды иллюстрациялап, түрлөрүн көрсөтмөлүү айырмалап, текстти, тил каражаттарын талдоо менен үйрөтүү окуучунун кабыл алуусун жөнөкөйлөштүрөт. Стилдин ар бир подстили теориялык маалыматын так берип, практикалык жагын тажрыйбалоону талап кылат. Стилистиканы, анын чексиз табиятын үйрөтүү аркылуу жаш муундардын аң-сезимин, кеп байлыгын өстүрөт, адамдык асыл сапаттарын

калыптап, ойлоп табуу, эске тутуу жөндөмдүүлүктөрүн, баамын, кеп маданиятын өнүктүрүү болуп саналат.

Кептин илимий стилинин масштабы кең, темасы жана мазмуну олуттуу. Максаты – билим берүү, маалыматтуулук, кептин түрлөрүнөн ой жүгүртүү кеби басымдуулук кылат, мүнөздүү өзгөчөлүгү далил, факты, аргументтер, формула, аныктама менен жазылып, тилинде орток, бир маанилүү, тике маанидеги сөздөр керектелет, көркөм, образдуу, эмоционалдуу кепти талап кылбаган, сумсак стиль. Кептин функционалдык стилинин негизги кызматы – маалымат берүү, таасир этүү, анын чындыгын далилдөө. Илимий стиль – илимий маалыматтын стили, ал илимде гана колдонулат, авторлору – окумуштуулар, илимдин түрдүү тармагынын адистери. Илимий стилдин негизги максаты – мыйзам ченемдүүлүктөрдү, ачылыштарды аныктоо, далилдүү фактылар менен өндүрүшкө сунуштоо, үйрөтүү. Кептин илимий стилинин морфологиялык белгилери: зат атоочтун көптүк мааниде, кыймыл-аракет толук аткарылбаган формада, 3 чак, 3-жактын кеңири (аткарат, чечет) колдонулушу, кыймыл атоочтор, чакчыл, атоочтуктардын жыш пайдаланылышы, сын атоочтордун сапаттык түрү, жай даражасынын колдонулушу, баяндоо логикасын баса белгилеген тактоочтор, кириңди сөздөр (биринчиден, алдын ала жыйынтыкка караганда) кеңири колдонулат. Илимий стиль тактыгы, илимийлүүлүгү, далилдүүлүгү, аныктыгы, тыянактуулугу, ынанымдуулугу, тил каражаттарынын олуттуулугу менен башка стилдерден кескин айырмаланып, окутууда да олуттуулукту талап кылат.

Күндөлүк турмуш өз ара оозеки баарлашуудан, зарылчылык болгондо жазуу түрүнө келтирүү аркылуу ишке ашат. Бул адам жашоосунун карым-катышынын каражаты болгон негизги эки фактор ойлонуунун натыйжасында пайда болгондуктан, бири-бири менен тыгыз байланышат. Диалог, ойду шыр баяндоодо интонация, жест, ар кандай ымдоо-жаңсоо, колдун кыймылдары, үндүн өзгөрүшү (үндүн тону), көздүн кыймылдары, бет түзүлүшүндөгү ар түрдүү өзгөчө көрүнүш (мимика), поза, ж.б. көптөгөн экстралингвистикалык

факторлор ойдун тез, кенен, образдуу, ынанымдуу жетишин шарттайт. Кемчилиги – көпкө сакталбай, узакка жетпегендиги.

Ошол айтылган ойду башка бирөөгө жазуу түрүндө жеткирүү зарылчылыгынан жазуу стили пайда кылат [58, 33-б.]. Жазма стиль көпкө жашайт, узакка жетет, бирок ой сүйлөшүү стилиндегидей жеткиликтүү болбой калышы мүмкүн. Жазылган катты кабыл алуу ар кимдин мүнөзү, билим деңгээли, көз карашы аркылуу кабылданат. Автордун ою ачык, так, жеткиликтүү болуш үчүн мүнөздүү учкул сөздөрдү, синонимдерди, синтаксистик түрмөктөрдү кылдат тандап, чебер колдонуп, ойду чегине жеткире түшүндүрө алгыдай кылып кагазга түшүрүү – чоң өнөр, жетишкендик. Ушундай жетишкендикке жетүү оңой эмес экенин учурдагы тажрыйба тастыктайт, себеби телефон менен үн чыгарбай сүйлөшүп жүргөнгө көнүп калган балдар кебин таза, туура, түшүнүктүү, көркөм, маданияттуу сүйлөө өнөрүнөн же каймана, какшык, кыйытып, салыштырып айтуу өзгөчөлүктөрүнөн кур жалак калуу алдында турабыз. Тилдеги артыкбаш мите сөздөрдү (неме, ана болсо), таза сүйлөөнү (кароче, даже), көркөмдүктү (таасир этүүчү кепти), логикалуулукту, ойду таамай, тез жеткиликтүү айтуунун жолу катары сленг сөздөрдү (зыңк, кеп жок, окей сыяктуу терең сыр каткан кыска сөз), түшүнүктүү (сөздөрдү орундуу, туура колдонгон) сөздөрдү тилибизге киргизгенибиз менен адабий тилдин тазалыгын бузуп, эртеңки адабий тилдин нормасын сактаган маданияттуу кепти сактай албай баратабыз. Келечек бизден улуттун, мамлекеттин тилин сактап, урпактарга кемитпей, толуктап өткөрүп берүүнү милдеттендирет. Бул милдет, биринчиден, биз жашаган коомдун, экинчиден, кыргыз тилинин күйөрмандары болгон тилчи мугалимдердин парзы. Ошондой болгон соң, адегенде, балдардын кебин мектептен туура калыптандырууну, так сүйлөшүүнү, оюн кагазга туура түшүрүүнү, ошол ойду окуп түшүнүп, кабыл алуу деңгээлин анализдөөдөн баштоо туурадай көрүнөт. Демек, окуучуларды билгенин, көргөнүн кат түрүндө кыска баяндатуудан, ал баянды бири-бирине окутуп, кабыл алуусун текшерүүдөн баштасак. Катты

окуган окуучу мазмунун канчалык түшүнгөнүн кайра айттырып, каттагы ой туура баяндалганбы, катты туура түшүнгөнбү же түшүнүүдө көйгөй жаралдыбы, ашыкча орунсуз сөздөр каттын мазмунун буздубу, сүйлөмдө сөздөр маанилик жактан туура колдонулуп, сүйлөм туура түзүлгөнбү, стилдик каталар кетирилгенби, ошолорго маани берилүү зарыл. Бул ыкма сүйлөмдү оозеки жана жазуу түрүндө туура түзүүдөн башталат. Тексттеги ой туура сүйлөмдөр менен түзүлсө, тексттин мазмуну түшүнүктүү болот. Ошондо гана кеп маданиятынын үлгүлөрүн калыптоого, оюн жеткирүүдөгү артыкчылыкка, карым-катыш түзүүдөгү психологиялык абалдын иштешине шарт түзүлөт. Текстти башка бирөөнүн туура түшүнүшүнө ыңгайлатуу үчүн туура ойлонуп, так айтууга, тамганын элементтерин туура сактап, каллиграфияны жакшыртууга, грамматикалык сабаттуулукту арттырууга, ойлоону өстүрүүгө да жардам берет. Стилистикалык билим ошол иш-аракеттин сапаттуу аткарылышында турат.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери коомдук кызматынын түрү боюнча сүйлөшүү жана китеп стили деп шарттуу түрдө экиге бөлүнөт. Китеп стилдеринин илимий, иш кагаздар стили жазуу формасында гана ишке ашат, көркөм жана публицистикалык стилдер ыңгайына карай оозеки да, жазуу түрүндө да коомго кызмат кылат.

Функционалдык стилдердин жалпылыгы – пикир алышуудагы реализациялана алуу мүмкүнчүлүгү, жазуу жана оозеки формада аткарылышы. Адабий тилдин кеп стилдери коомдогу аткарган кызматы, тилдик, экстратилдик каражаттарынын пайдаланылышы боюнча айырмаланат, жалпысынан кыргыз тилинин тилдик бирдиктеринен куралат [9].

Сүйлөшүү стилинин артыкчылыгы - ойду тез, образдуу, жеткиликтүү берип, тилдеги экстралингвистикалык каражаттарды эркин колдонушунда. Иш кагаздарынын жана илимий стилдин текстине ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу, түшүнүктүүлүк, кыскалык, тактык талаптары коюлат. Ал эми публицистикалык стилдин расмий эмес подстилдерине образдуулук,

эмоционалдуу-экспрессивдүү көркөм сөз боёктору эркин пайдаланылып, маалымат берүү жана таасир этүү касиеттерине ээ болот.

Иш кагаздар стилинде морфологиянын сөз жасоо ыкмаларынын бардык моделдери, сөздөр түз мааниде, этиштин буйрук ыңгайынын 3-жагы, эсептик, иреттик сан атоочтор, сын атоочтун жай даражасы пайдаланылат. Стилдин басымдуу бөлүгүн орток маанилүү сөздөр, канцеляризмдер түзөт.

Иш кагаздарынын стилдик нормалары [9], анын өзгөрүлмөлүүлүгү – тилдик жана экстратилдик каражаттарынын доорго (мезгилге) жараша өркүндөтүлүп тургандыгында. Ошондуктан иш кагаздарынын үлгүлөрүн мезгилдер менен салыштырып кароо ылайык, себеби стилдик нормалары тарыхый мүнөзгө ээ.

Иш кагаздар стили кыргыз адабий тилинин лексика-семантикалык корун, жаңы сөздөрдүн жана тилдик бирдиктердин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн пайдалануу жагынан башка стилдерден кескин айырмаланат [9]. Кыргыз тилинин фонетикалык каражаттары иш кагаздар стилинде стилистикалык аспектиде маалыматты эмоциясыз берүү максатында гана керектелет.

Интонациянын элементтери иш кагаздар стилинде сүйлөмдү синтагмаларга ажыратуу, сүйлөмдөрдүн чегин: суроолуу интонация түзүү, логикалык паузаны жаратуу, кептин жай темпин ишке ашырууда жана ойду туюнтуудагы бейтарап тембрди жаратуу ниетинде керектелет.

Этиш башка сөз түркүмдөрүнөн табыйгый сапаты, б.а. экспрессивдүүлүк аркылуу айырмаланып, кепти стилдик жактан дифференциялайт. Сүйлөөчүнүн эмоциясын, оюн туюнтуунун натыйжалуу формаларын берүүдө стилистикалык процесс катары коммуникативдик [9], модалдуулук мүмкүнчүлүгү кенен. Этиш грамматикалык категориялары өнүккөн сөз түркүмү катары зат атоочтон кийинки орунду ээлейт. Сан жана сапат жагынан тилибиздеги функционалдык стилдердин баарында колдонулуу масштабы кенен. [9]. Этиш сөздөр адамдын психикалык туюмун жеткиликтүү чагылдырууда сүйлөмдө башка сөздөр менен стилдик жана стилистикалык байланышынын жогорулугу боюнча стилдердеги, деги эле коомдогу коммуникативдүү функциясынын активдүү сапатын

аныктайт, пикир алышууда, кепте тандалып пайдаланылышы этиш сөз түркүмүнүн стилистикалык бай мүмкүнчүлүгүнөн кабар берет. Грамматикалык каражаттар функционалдык стилдердин баарында тегиз колдонулбайт.

Публицистикалык стилдин бөтөнчөлүгү – оперативдүүлүгү, чабуулга дайым даяр турушунда. Коомдук турмушта жетишкендиктер менен кемчилдиктер бир жүрөт. Жетишкендиктердин ажарын ачып, ачык боёктор менен даңазалап, коомго үлгү катары кармап элдин алдына алып чыгуу үчүн көркөм сөз каражаттары да колдонулат [59].

Кемчиликтерге каршы күрөш уюштуруу, бул жолдон алыстап, оң жолго багыт алыш үчүн ураан-чакырыктар, үндөө максатында көпчүлүккө кайрылат. Публицистикалык стилдин мүнөзү – массага түшүнүктүү, сүйлөмдөрү кыска, жөнөкөй, орток тилде так болуп, терминдер, карапайым сөздөр пайдаланылып, фактылардын аргументтүү берилишинде.

Публицистикалык стиль субъективдүү-баалоочу аффикстерди стилдик зарылчылыкка жараша көп керектейт, алар ойду берүүдө логикалуу, көркөм болуп, тексттин уккулуктуулугу артылат. Анткени публицистикалык стиль – жалпы коомдун, карапайым элдин стили, күнүмдүк кабар, жаңылыктарды массага кечиктирбей жеткирип туруучу стиль. Жогорудагы публицистикалык стилдин кайсы бир подстилин окутууда өзгөчөлүгүнө ылайык ык-методдорду пайдалануу иштин ийгилигин арттырат.

Публицистикалык стилде аткарылуучу иштер: макала (**дубал газетага**), **газеттик жана журналдык кабарлар, жаңылыктарды** окутууда *проблемалык баяндоо методун* пайдалануу ыңгайлуу. Публицистикалык стилдин подстилеринин ар бирине жетиштүү сааттын бөлүнүп берилиши, бөлүнгөн сааттарды натыйжалуу пайдалануу – мугалимдин чеберчилиги. Анткени жогорудагы подстилдерди окутуп-үйрөтүү – татаал процесс. Алсак, макаланын киришүү бөлүгүн даярдоонун өзү дыкаттык менен изденип, теманы

тарых менен байланыштырып, учур менен салыштырып анализдеп, ойду иреттүү тизип, темада айтылуучу мазмунга чакыруу - чоң чеберчилик.

Ойду жоготпой, мазмунун факт, аргументтер менен ынандыра баяндап, кеп өңүтүн таап, тилин чебердеп, аудиторияны кепке тартып кызыктырып жеткирүүгө сөз кудуретин чебер пайдалып, кырдаалга жараша маселенин чечилишин аныктоо, коомдук кабарлардын жетишкендик менен кемчиликтерин, мазмунуна жараша ураан-чакырык, үгүттөө, коомго жайылтуу аракеттери, аны практикалап, репродуктивдүү деңгээлге алып чыгууда далай аракеттер сыналат (апробацияланат).

Мугалимдин машакаты окуучуга макаланын темасына ылайык илимий фактыларды көрсөтүүгө, аргументтер менен далилдүү баяндоого, көйгөйлөрдү чечүүдө үлгү болорлук багыттарды табууну, натыйжага жетүүгө далалат жасайт. Эмгегинин максаттуу аткарылышын күтөт, кайтарым байланыш түзөт, улам текшерет, багыт берет, оңдойт, кайра иштейт. Иллюстрациялап көрсөтөт, кайра-кайра кайталоо менен макала жазуунун нугуна түшөт. Бул көндүмгө класста 50% окуучу жетишсе, учурда чоң жетишкендик катары бааланса болот.

Макала канчалык деңгээлде актуалдуу көйгөйдү камтыбасын, куру маалымат макала жазуунун максатына жеткирбейт. Окуучу турмушундагы күбө болгон көйгөйдү, же жагдайды, өзү туш болгон аргументти, качан, кайда, кантип болгон фактыны, көрүнүштүн мазмунуна тиешелүү себептерди байкап, өз көз карашында ой жүгүртүп, анын чечилишинин себептерин изилдеп, жеке тыянагын чыгара алганда гана жетишет. Бул – окуучунун оозеки байкоосу, маалыматы. Оюндагыны туура баяндап жеткирүүгө жеке дарамети, билими, байланыштуу кеби, кеп маданияты, лексикалык кору, эрк, дил кудурети жетеби, грамматикалык сабаттуулугу жооп береби - бул өзүнчө маселе.

Издөнүү аңгемеси методу кыска мөөнөттө, талапка ылайык максатка жетиштирүү үчүн проблеманы толук чечүүнүн этаптарына окуучуларды

жигердүү катыштырып, аларга баарлашуу, кызматташуу, пикир алышуу, талкуу жүргүзүү ыкмасын пайдалануу практик мугалим үчүн ыңгайлуу.

Окуучу ката кетирүүгө, чала иштеп келүүгө укуктуу делет, демек, алардын тапшырманы туура эмес аткарышы – аракеттенип келгени. Текшерүү, катасын түзөө, багыт берүү – мугалимдин иши. Тема тууралуу түшүнүгү барбы, текст түзүүдө кайсы жеринен ката кетирген, өзү аткарганбы, тыянак чыгарууда ойлоно алганбы, кандай кеңеш берип, багытын түзөп, кантип максатка жетүү керек? – деген ойлордун жообун табуу керек.

Мугалим проблеманы чечүүдө, б. а. талаптагыдай макала жазууга жетиштирүүдө жогорудагы суроолордун жоопторун табуу үчүн **изилдөө методун** пайдаланууга муктаж. Бул метод мугалим өз алдынча кайтарым байланыш жасап, унчукпай текшерип, өзү ойлогондой түзөтүп коюуга жол бербейт. Максатка жетүү үчүн бала менен сухбатташып, көз карашын билип, окшош мүчүлүштүктөр болсо, класс менен талкуулап, алардын көз карашы менен эсептешип, чогуу тыянак чыгарууга мүмкүнчүлүк берет, интерактивдүүлүк күчөйт, бала интеллектуалдуулугун сезет, окуу процесс жандана баштайт. Талкуудан, биринчиден, айрым учурларда окуучулардан дагы заманбап, жашына, көз карашына ылайык олуттуу ойлор жаралат, экинчиден, балдар оюн эркин ортого салууну үйрөнүшөт, башкалардын ою менен макулдашууга же талаш-тартышуудан туура чечим чыгарууга жетишет, үчүнчүдөн, талкуу жүргүзүү маданиятына көнүгүшөт, талкуу учурунда айрым омоктуу ойлорду шилтеп алууга машыгат, дайыма үн катпай отуруудан уялап, өз алдынча изденүүгө да себепчи болот, төртүнчүдөн, мугалим менен окуучулардын жакын мамилеси түптөлөт, сый-урмат пайда болот. Эми макаланын маалыматы даяр, шыктанган окуучу өз алдынча текст түзүүгө дарамет топтой алат, ошол маалымат кагазга түшөт.

Көркөм стилге 2018-жылдагы программада 6-7-класстарда *Көркөм стилдин мүнөздүү белгилери, тил каражаттары* деген темалар, алардын ар бирине 1

сааттан бөлүнгөн, 2023-жылдагы программада 7-класстын 1-чейрегинде *Көркөм текст түзүүдө тууранды сөздөрдү ыктуу колдоно билүүгө үйрөтүү...* дагы ушундай бир канча талаптарды коюп, 1 саат бөлүнгөн, башка класстарда жок. Окуу китебинде (С. Үсөналиев, В. Мусаева «Кыргыз тили» 7-класс. Б.: -2015) 29-30-беттери берилип, элдик эпостордон, ырлардан, повесттерден алынган үзүндүлөрдүн тилине стилдик талдоо жүргүзүлгөн, бирок тууранды сөздөр боюнча мисалдар берилген эмес.

Көркөм стиль образдуу, жөнөкөй, түшүнүктүү келип, сүйлөшүү стилине жакын, күнүмдүк турмушта чектелбей керектелет. Бул стилге күндөлүк жашоодо мисалдар кеңири болгондуктанбы, материалдар аз берилип калган.

Көркөм стиль – көркөм адабияттын, чыгармалардын стили. Образдарды ачып берүү автордун чеберчилигине көз каранды, бирок ар бир автордун баяндоо ыгы, ойду жеткирүү методу ар башка. Ырда уйкаштык, инверсия (сүйлөмдө сөздөрдүн орун тартибинин бузулушу менен кептин стилистикалык мазмунун күчөтүү), көркөм сөз каражаттары образдык деталдарды чагылдыруу аркылуу берилген бир гана идея бар. Ошол идеяны ачып берүү үчүн сезимди козгоп, жеткирүүнү көздөгөн грамматикалык каражаттарды (тууранды, сырдык сөз), көркөм сөз боёкторду чектөөсүз ыгын таап колдонуу автордун чыгармачылыгынын мазмундук, көркөмдүк деңгээлин арттырат. Прозада автор ар бир каарманынын мүнөзүн баштан-аяк өзү айтып отурбастан каармандардын жандуу образдарын, т.а. кыял-жоругун, көз карашын, маданий деңгээлин, иштеген ишин, жаш курагын, кулк-мүнөзүн, адатын, адамдарга жасаган мамилелерин конкреттүү түрдө сүрөттөйт, натыйжада каарман ким экендигин өзү образынан көрсөтөт. (М: Ч. Айтматовдун «Кыямат» романындагы Базарбайды эч жамандабайт, анын аткарган иши, сөгүнүп сүйлөгөн сөзү, чөйрөсүнө, үй-бүлөсүнө жасаган мамилеси, ой-максаты, кыял-жоругу Базарбайга образ жаратат).

Ал конкреттүү сүрөттөө жөнөкөй, жеңил-желпи иштер эмес, таасир этүүчү тандалган деталдар болот. Образ жаратууда тил каражаттарынын, көркөм адабий тропторду пайдалануу ыкмаларынын тандалышы менен образдын

таасирдүүлүгү артат. Көркөм чыгарманын бүткүл образдык структурасын ошол образдуу идея жаратат. Ошондуктан жалаң салыштырмалуу, элестүү, экспрессивдүү маани берүүчү сөздөр: метафора, метанимия, идиома, эпитеттер, ар түрдүү макал-ылакаптар, фразеологиздер менен жазылган образдарсыз, идеясыз, образдуу ойсуз, тыянаксыз, ой чабытсыз чыгарма көркөм чыгарма боло албайт [105].

Көркөм стилди окутууда ушул деталдарга маани берип, тилдик талдоо жүргүзүп, окуучулардын турмушка болгон көз карашын, түшүнүгүн, салыштыруу, анализдөө мүмкүнчүлүгүнө таасир берсе, балдардын көркөм адабиятка кызыгуусу артат, аң-сезими өсөт, жашоого болгон көз карашы, түшүнүгү өзгөрүлөт, коммуникативдик ишмердүүлүгү калыптанат.

Адабий тилдин кеп стилдерин окутууда ыңгайлуу, өнүмдүү методдорду орду менен пайдалануу билим берүүнүн сапатын жогорулатат. Байыркы улутубуздун наркы: терең ойлонуп, так чечкен, кыска айтып, нарк сактаган муунду сактоого мүмкүнчүлүк болор беле.

Окутулуучу теманын мазмунуна жараша сабактын көздөгөн максаттары аныкталат. Мында жөнөкөйдөн татаалга карай үйрөтүү, теманы жеткирүү, окуучудан суроо-жооп, үлгү менен иштөө, кайра түзүп чыгуу, толуктоо, ордуна коюу сыяктуу түрдүү ыкманы колдонуу менен продуктивдүү процессти талап кылуу.

Иллюстрация методу б.а теманын мазмунун кыскартып, жөнөкөйлөштүрүп, даяр түрдө жеткирүү же түшүндүрүү. Бул усул 5-6-класстарды окутууда кызыктыруу, жетелөө, багыт берүү, чакыруу максатында колдонулса, шыгына карай аракеттин натыйжасы көрүнөт. Мисалы, 5-класска Чакыруу билетин окутууда, адегенде ар бир үйдөгү чакыруу открыткаларынан үлгү көрсөтүп, биринчиден, жасалгасын, формасына (түрүнө) көңүл буруп, экинчиден, кимдин аты жазылган, эмнеге (кимге, кандай тойго-кыз узатуу, үйлөнүү, жентек, ж.б.), качан (датасы, сааты), кайда (өтүлүүчү орду), ким

чакырган (той ээси)?- ушул маалыматын тактап, үчүнчүдөн, барыш керекпи же барбай койсо болобу, эмне үчүн чакырды?-деген суроолорго жооп издейбиз. Эгер чакыруу келбесе да таарынат, кат келип, тойго барбаса, той ээси таарынат. Бул – эч кандай укуктук күчү болбогон, бейрасмий иш кагазы болгону менен адамгерчилик, абийир жоопкерчилигине (сотуна) коюлган, менталитеттин мыйзамына баш ийген элдик мүнөз, салт. Демек, адамдар ортосундагы мамилени тейлеген иш кагаздары өздөрүнө тиешелүү жазылбаган мыйзамы менен карым-катышты тейлейт, салттык жиктөөгө алынат. Мындай чакыруу каттарды көп жолуктурганыбыз менен, аларды жазууга көңүл бурбасак керек. Өз алдынча жеке иштөөгө тапшырма беребиз:

1. 1-чакырылган адам, 2-тойдун түрү, 3-качан, канчада, 4-кайсы жерде, 5-чакырган адамдын аты жазылган чакыруу каттын текстин даярдагыла.
2. Ар бири даярдаган текст жупта алмаштырып текшерешет, баарлашат, талашып-тартышат, тыянак чыгарышат.
3. Топко бөлүнүп, мыкты деп табылган же кайра башка түзүлгөн текстин презентацияга алып чыгып, топтор өз иштерин коргойт, жактырышат. Жыйынтыгында окутуучу балдардын оюн түзөтөт, түшүнүгүн толуктайт, билгендерин жыйынтыктап, бул чакыруу билетти коомдо өтө көп учурайт, ар түрдүү жасалгаланат, той бүткөн соң жарамдуулугун жоготорун айтат. 5-класска чакыруу билеттердин түрлөрүн- маданий иштерге (юбилей, салтанатка), официалдуу чакыруулар (семинар, чогулуш, конференцияга) жөнүндө кабар берип гана коюу 5-класстын окуучулары үчүн жетиштүү. Бул аракеттер иллюстрациялап окутуу методу аркылуу ишке ашат.

Сабак учурундагы иш-аракеттер, эми тапшырма берүү менен алган билимди колдоно билүүсүн практикалоо негизги орунда турат. Андыктан көндүмдөрдү калыптандыруу үчүн классты 3 топко бөлүп: 1- топко – силердин үй-бүлө жакында үй той, 2-топко – агаңдын үйлөнүү тоюн, 3-топко – кыз узатуу тоюн өткөрүүнүн алдында турат. Ата-энең той камы менен алек, ата-энең силердин жардамыңар керек. Алар тойго чакырылуучу коноктордун тизмесин

тактап, чакыруу жазууну сага милдеттендирди, эми ата-эненин ишеничин кантип аткарасыңар? Жогорку негизги бөлүктөрдү эске алып, чакыруу кат даярдагыла-деген тапшырма берилет. Кийинки сабакка класстагы окуучулар тегиз жазууга аракеттенет, толук, кемчилиги менен жазып келишет.

Тапшырманын аткарылышы – алган билимдерин, көндүмдөрүн калыптандырууга болгон аракет. Сабактагы 3 жолку кайталоо: түшүндүрүү учурунда, көнүгүү иштөө мезгилиндеги жана тапшырма аткаруудагы ишмердүүлүк окуучуларды көндүмдөргө машыктырат. Калыптанган окуучу татаалдашкан тапшырмаларды да чыгармачылык изденүү менен кызыгып аткарылышын камсыз кылат. Мугалимдин үлгү катары аткарып көрсөткөндөрүнүн негизинде талап кылынуучу тапшырмалардын түзүмүн бир нече кайталап иштеп чыгып, (репродукциялап) зарыл болгон машыгуулар менен көндүмдөргө ээ болушат.

Окуу процессинде окутуунун методун аныктоодо, биринчиден, сабакка коюлган максат, экинчиден, мугалимдин багытталган ишмердүүлүгү, үчүнчүдөн, окуучунун ишмердүүлүгүнүн эмнеден турары негизги орунда турат. Демек, иш кагаздарын окутууда негизги иллюстрациялап түшүндүрүү жана репродуктивдүү методдорду пайдаланып, продуктивдүүлүккө жеткирүү максатка ылайык деп эсептөөгө болот.

Иш кагаздарынын стандарттуулугу мамлекеттик деңгээлде каралат, иш кагаздын стандарты анын маалым дареги (реквизиттери) менен жөнгө салынат. Тексттин хронологиялык, ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу, кыскалык, тактык, түшүнүктүүлүк талаптары коюлат. Текстти окуган тарап бат, туура түшүнүүсүн шарттаган тактык менен катар канцеляризмдери пайдаланылат. Эмоционалдуу, образдуу сөздөр дээрлик колдонулбастан, сөздөрдүн тике мааниси, терминдер, орток маанилүү сөздөр иш кагаздарына образ берип турат. Бул артыкчылыктарын стилдерди окутууда дыкаттык менен иликтеп, принциптерди, метод-ыкмаларды орундуу пайдалануу менен иш алып

барууну талап кылат. Ошентип, ар бир стиль боюнча жогоруда көрсөтүлгөндөй, сабактын иштелмелерин даярдап, окуучулар менен эксперименталдык сабактар өтүлдү. Эксперименттин калыптандыруучу этабы сабактарда интерактивдүү, активдүү усулдарды колдонуу менен теориялык моделдин принциптерин жана бардык компоненттерин практикалоо менен жүргүзүлдү, натыйжа берди.

3. 2. Иш кагаздарын окутуунун методикасы

Окутуу усулу—окуучуларга билим, билгичтик, көндүмдөрдү берүүгө, аларды тарбиялоого жана акыл-парасатын өстүрүп, өнүктүрүп чыгармачыл инсандыкка даярдоого багытталган мугалим менен окуучулардын арасындагы өз ара максаттуу биргелешип аракеттенүүлөрүнүн ыкмасы [158].

Окутуунун технологиясы – ХХ кылымдын 50-жылдарынын аягында педагогикалык илимде салыштырмалуу пайда болгон жаңы багыт [29, 279-б]. Технология – латын сөзүнөн “техне”-искусство, чеберчилик, “логос” – илим деген түшүнүк. “Искусство интуицияга, технология илимге негизделет. Эгер технология иштелип чыга элек болсо, интуициялары күчтүү, ийкемдүү адамдар жакшы жыйынтыкка жете алышат, б.а. жекече чеберчилик, өнөр алдыга чыгат”- дейт В. П. Беспалько [103].

Окутуу методу – окутуучунун түйшүктүү иш-аракетинен келип чыгуучу натыйжа. Мугалимдин окутууга жумшаган теориялык билими, усулдук ыкмалары ар кандай кырдаалга ылайык тандалып, окутуунун максатын туура аныктап, окуучунун көңүлүн таап, окуп үйрөнүү ыкмаларына көндүрүү, ынандыруу менен байланышат, ошону менен бирге окуучулардын окуп-үйрөнүүгө болгон иш-аракеттеринин мүнөзүн аныктоочу мугалимдин ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы болот. Окутуу эки тараптуу жараян (процесс) болгондуктан алардын бири иш-аракет үчүн ылайыксыздыгын көрсөтсө, окутуу процесси максатына жетпейт. Окутуучу балдардын билим деңгээлин, кабыл алуусун алдын ала тактап, диагностикалап, ошол деңгээлден баштап

окуучу менен бирдей, б.а., окуп үйрөнүү жана окутуу методдору карым-катышта аракеттенгенде гана окутуу натыйжасын берет.

Иш кагаздар стилин окутууда *изилдөөнүн теориялык методу* дайыма пайдаланылат. Теория – билим алуунун алгачкы этабы. Теориялык этабында стиль, анын коомдогу милдети, орду, подстилдери, алардын түрлөрү, укуктук күчү, жарамдуулук мөөнөтү, аткарылышы, тил каржаттары, ар бир подстилин түрлөрү, (м: маалымкаттын түрлөрү), реквизиттери, стандарты, башка функционалдык стилдерден айырмасы, же жакындыгы жөнүндө программада сунушталган түрүнө тиешелүү мүнөздөмөлөрдү жеткирүү ылайыктуу. Класстын жаш өзгөчөлүгүнө карай иш кагаздын кайсы түрү берилбесин (м: 7-класста - *Түшүнүк кат*), ошол иш кагаздын жогоруда көрсөтүлгөн мүнөздөмөсү толук жеткирилип, турмуш менен байланышта каралып, шарттуу түрдө кырдаалдар уюштурулуп, үлгүлөр жазылып, теориялык билим практикаланганда, бала күн алыс жазган түшүнүк каттын катасын көрөт, андан кийинки укуктук аракеттер эмне менен бүтөрүн билгенде, түшүнүк каттын жоопкерчилигин сезет, иш кагазды түшүнөт, жашоого олуттуу кароого мажбур болот. Ошол эле учурда жоопсуз жазылган түшүнүк каттар (түшүнүк кат жазылып, бирок жазасыз, жоопсуз калып, иш кагазынын баркын кетирген) мугалимди да ойлондурушу мүмкүн. Теорияны көндүмгө айландыра албаса, же чабал өздөштүрүп калтырса, иштин натыйжасына көлөкө түшөт.

Турмушта пайдаланууга жетишилгенде гана окуучунун кандай багытка кызыктар экенин ар тараптуу изилдөө жүргүзүүгө болот. Иш кагаздын (*Түшүнүк каттын*) жазылган үлгүлөрү, тексттин мазмуну, сүйлөмдүн курамы, айтылган ойдун ынанымдуулугу талдоого алынат, кетирилген каталар түзөтүлөт, себеби талкууланат, балдардын көз карашы, жообу эске алынып, кайтарым байланыш суммативдик формада бааланат.

Жазып, аткарып жүргөндөрүбүздүн канчалык деңгээлде туура экендигин бирге талдоо менен окуучулардын ойлорунун чындыкка жакындыгын *тажрыйбаларды талдоо методу* аркылуу турмуштук кырдаалдар менен

байланышта карап, милдет тагуу менен орундарга коюп, ошол кызматка же кырдаалга карата ар бир стилдин подстилдеринин кызматтык милдетин ынандыра жеткирүү. Жогорку мисалдан улам түшүнүк каттын түрлөрүн (*ар кандай программа, иш пландын башында берилген түшүнүк катты, ички иштер бөлүмүндө жазылуучу түшүнүк катты, биз окуп жаткан эмгек тартиби бузулганда жазылган түшүнүк катты*) айырмалап, эмгек тартиби бузулганда жазылган түшүнүк кат жетекчинин талабы менен жазылып, кызматчыга же окуучуга кандайдыр бир деңгээлде кедергиси тийип, жаза алып каларына себепчи болорун билишет, эмгек тартиби ушул сыяктуу иш кагаздары менен жөнгө салынышына ынанышат. Эмгек тартибине көңүл бурулбашына (себепсиз кечиксе, келбесе, ж.б. дагы түшүнүк кат жаздырбаса), эмгек кодекси жол бербешин түшүнүшөт [94].

Иш кагаздары – документ иши, адамзат жашоосун жөнгө салуучу ченемдик документтер болгондуктан, тарых менен байланышта каралат. Адам турмушунун калыптанышынан бери ченемдик документтер жүргүзүлүп, ич ара мамилени жөнгө салып келген. Буга XVIII кылымдагы шартнама, келишим, ж.б. сыяктуу иш кагаздары мисал. Алардын үлгүсү, милдеттери, жазылышы, тили салыштырылып, өткөн менен учурдагы айырмасын анализденип каралышы маалыматты көбөйтөт, билимди арттырат.

Өткөн менен учурдун шарттарын, талаптарын салыштырып карап, учурдагы маалымат булактарын, интернетти пайдалануу менен илимий ойлорду факты менен далилдүүлүгүн камсыздап, салыштырып үйрөтүү балдардын эски менен жаңыны айкалышта кабыл алуусуна, кругозорунун кеңейишине, тилге болгон кызыгуусунун артышына да таасир этет. Стилдердин өнүгүшүн тарыхый хронологиялык тартип менен түшүндүрүп, учурдагы кырдаал, талап менен аткарууда жана пайдаланууга жетиштирүүдө *илимий булактарды үйрөнүү методу* окутуунун негизги ыкмалары катары пайдаланылат.

Кыргыз тили сабагын интеграциялап окутууда мамлекеттик стандарттын негизинде сабакты дидактикалык талаптарды, принциптерди карманып, теория

менен практиканын байланышын бекемдеп, «практикадан – теорияга, теориядан – практикага» деген принцип жетекчиликке алынышы зарыл. Кыргыз тилин интеграциялап окутуу – кыргыз тилинде жандуу сүйлөшүү, эркин ой жүгүртүү, таанып-билүү аркылуу жеке көз карашына, пикирине, тыянагына ээ болуу, тил жана кеп маданиятына жетишүү [95].

Сабакты интеграциялап окутууда ар бир баланын өзгөчөлүгүн, таанып билүүсү менен практикасын байланыштыра алышы байкалат. Дилбаян, эссе, баяндама жазууда, сахналаштыруу, сюжет боюнча сүрөт тартуу, ыр-монологду көркөм айтууда, б.а. кандай темада болбосун материалдын мазмунуна ылайык баладагы шык-жөндөмдүн ачылышын таануу негизги орунда турат. Мындан репортаж, интервью, очерк, фельетон жазууга, же оюн кыска, толук, эркин, көркөм айтуу жөндөмдөрүн байкоого болот. Баланын билимин, жөндөм-шыгын байкоо, шыгына жараша мамиле жасоо, багыт берүү менен өзүнө болгон ишенимди арттырып, ишти максаттуу аткарууга шыктандыруу, жетелөө, жол көрсөтүү мугалимдин түйшүгүн жеңилдетет. Мугалим сабактын талабын билип, теманы мыкты өздөштүргөн, башкалардан айырмаланып турган окуучуну жардамчы шайлап, класстын билим көрөнгөсүн арттырууда кызматташса да болот. *Окуучулардын чыгармачылыгын үйрөнүү методу* мугалимге окуучуну жакындан таанып, жөндөмүнө жараша мамиле жасоого алып келсе, класстагы ар бир окуучунун өзгөчөлүгүн көрсөтүүгө, окуучунун шыгын ойготууга, өз багытын табууга, балдар бири-бирин жакындан таанышууга, алака-катыш түзүп, кызматташууга жардам берет. Кесип тандоого багыттайт.

Кыргыз тилин интеграциялап окутууда теория менен практиканын байланышы, жалпы дидактикалык, коммуникативдик, предметтик принциптер сакталып, окутуу, тарбиялоо жана өнүктүрүү максаттары толугу менен ишке ашырылат. Чогулушка чакырган кулактандыруу, катыша албай калганда жазылуучу түшүнүк кат, түшүнүк каттын натыйжасында алынуучу жазада кулактандырууга маани бербей калуу, баланы ишке көңүл бурууга үйрөтсө, түшүнүк кат жазуудан коргонуу-тартип сактоого, тартип бузганда берилүүчү

жаза жоопкерчиликке тарбиялайт. Бул турмуштук көрүнүш экени жашоо чындыгы көрсөтөт. Жашоонун уланма практикасы катар жүрөрүнө ынандырат.

Окуу процессинде аңгемелешүү – адамдын жан дүйнөсүнүн өзгөчөлүктөрүн так билип, ошол өзгөчөлүктөрдү окутууда, өз ара малмиле жасоо максатында пайдаланат. Педагогикада *аңгемелешүү методу* – окуучунун белгилүү бир теманын айланасындагы ой өрүшүнүн кенендигин, кабыл алуусун, эске тутуусун, түшүнүгүн, кеп байлыгын, маалыматтуулугун, фантазиясын, көз карашын аңдап, интеллектуалдык деңгээлин арттыруу, кызыгуусун андан ары пландаштырууга жетиштирүү. Бул метод менен мугалим баланын жөндөмүн, артыкчылыгын таанууда чексиз мүмкүнчүлүк ачылат, талант-жөндөмү, шыгы, мүмкүнчүлүктөрү, мүнөзүн ачуу менен ар тараптуу аракеттерине ылайыктап иш табыштап, балага жакындоонун, кызматташуунун шарты түзүлөт.

Функционалдык стилдерди окутууда окуучудагы артыкчылыктын түрдүүлүгүн эске алып тапшырма берүү, билим берүү процессинин натыйжалуулугун арттырат, окуучулардын сабакка, тилге болгон кызыгуусу күчөйт, атаандаштык жанданат, кеп байлыгы, фантазия, маалыматтуулук өсөт.

Жогорудагы методдорду колдонуунун натыйжасында өтүлүүчү теманы алдын ала болжолдоо, түшүндүрүп окуу, тексттин айланасында баарлашуу, окуучунун жеке кабылдоосуна жараша чыгармачылык менен аткарылуучу тапшырмалар ж.б. технологиялар, окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн: окуу, жазуу; сүйлөө; угуу; кайра айтып берүү (жөн гана айтып берүү, көркөмдөп айтып берүү); өз пикирин айтуу (жазуу); текстти иллюстрациялар менен салыштыруу; сөз менен сүрөт тартуу; сүрөт тартуу ж.б. окуу ишмердүүлүктөрүнүн түрлөрү оптималдуу экендигин [142, 132-б.] далилдейт.

Этиштин мамиле категориясын иш агаздарына ыктап окутуунун технологиясы

Орто мектептин 6-класстарында программанын негизинде этиштин мамиле категориясы жана анын түрлөрү окутулат. Мамиле категориясынын түрлөрүнүн морфологиялык каражатын мисалдар иштөө менен чектебестен, ар бир мамиленин морфологиялык каражатынын (мүчөсү) кыймыл-аракетке

маанилик жактан таасир этиши жиктелип, кептеги стилистикалык маанисин ачып, кеп стилдеринде, анын ичинен иш кагаздарындагы керектелишин, алардын текстке киргизген стилистикалык боёктуулугун көрсөтүп, үлгүлөр менен окутуу сабактын натыйжалуулугун арттырары бышык.

Этиш негизги сөз түркүмү катары турмушта, деги эле, адабий стилдердин барында кеңири пайдаланылганы белгилүү. Ошондой болсо да көркөм жана публицистикалык стилдерде колдонулушуна караганда, официалдуу-иштиктүү стилде этиш сөздөрдүн колдонулушу бирдей деңгээлде эмес. Этиштин семантикалык маанисинин өзгөчөлүгү адамдын психикалык ишмердигин, кабыл алууларын ар кандай эмоционалдык ал-абалдарын жана ой жүгүртүүлөрүн чагылдырууда кепте тикеден-тике колдонулат. Этиштин сүйлөмдө башка сөздөр менен байланышы да анын стилдик жана семантика-стилистикалык сапаты менен тике шартталган.

Этиштин башка сөз түркүмдөрүнөн негизги айырмасы - анын лексика-семантикалык жана семантика-стилистикалык жактан кеңири өнүккөндүгү. Этиштин бир категориядагы бирдей формадагы сөздөрү да стилдик сапаттары боюнча кепте бирдей көркөмдүккө же функционалдык мааниге ээ болбой, бири-биринен айырмаланып турат.

Этиш сөздөр табиятынан диалектикалык өзгөчөлүктөргө аз дуушар болуп (бараттар, [9] жүрүшөттөр), кепте кеңири керектелет, иш кагаздарында синонимдик катардагы доминанты ылганып колдонулат (*мисалы, баратат эмес –бара жатат, апкел эмес – алып кел*)

Мамиле категориясы – этиштин негизги категорияларынын бири. Сүйлөмдөгү субъект жана объектинин ортосундагы кыймыл-аракеттик мамилелерди тейлеп турган бул категориянын грамматикалык маанилери стилистикалык планда этиштин башка категорияларына салыштырмалуу функционалдык же экспрессивдик мамилелерге көп деле ээ эмес. Ошентип, кыргыз тилиндеги мамиле категориясынын көрсөткүчтөрү стилистикалык жактан инерттүү болот да, стилдик планда гана жиктелүү мүмкүнчүлүккө ээ.

Негизги мамиленин өзүнө мүнөздүү грамматикалык каражаты жок, ал башка мамилелердин уюшулушу үчүн негиз болот, башкача айтканда, тубаса сөз, түп уңгудагы этиштер болот [31].

Кош мамиленин өзүнө тиешелүү грамматикалык көрсөткүчү – **ыш** мүчөсү. Бул мамиле адабий тилдин бардык функционалдык стилдеринде кеңири пайдаланылат. Иш кагаздарында кош мамиле этиштер басымдуулук кылат: мисалы, ... **формулалардын жана иш кагаздарын жазуунун башка атрибуттарынын тексттерин аталган тилдерде даярдашсын.** (*Кыргыз ССРинин закону. 14-бет*).

Кээде биргелешүү мамилесин күчөтүү же көптүк маани менен биргелешүү маанисин бири-биринен ажыратуу үчүн –ыш мүчөсү этиштин уңгуга кабатталып жалганат: ... **көзөмөлдөшүшсүн, ... чогулушушту ж.б.**

Туюк мамиле этишти – ыл мүчөсү уюштурат. Этиштин бул мамилеси функционалдык стилдерде көп пайдаланылат. Иш кагаздарында (**мүнөздөмө, справка, рапорт, буйрук ж.б.**) көбүнчө жалпы жана айкын өткөн чактын жана буйрук ыңгайдын мүчөлөрү менен кабаттала келип, тилибиздин канцеляризмдерин уюштурат: ... **берилди, ... тапшырылды, ... өткөрүлөт, ... жүктөлсүн, ... бекитилсин ж.б.**

Ал эми туюк мамиле этиштин башка мамиле этиштер менен синонимдештиги көркөм, сүйлөшүү жана публицистикалык стилдерге мүнөздүү болот.

Өздүк мамилени уюштуруучу грамматикалык көрсөткүч **-ын.** Бул мамиле да адабий тилдин бардык стилдери үчүн орток мааниде колдонулат. Башка мамилелерге караганда, кепте бир топ пассивдүү болот. Себеби «өздүк мамиле маанисинин өзгөчөлүгүнө жараша ар кандай эле этиш сөздөрдөн жасала бербей, активдүү субъектиге байланыштуу этиштерден жасалат. Өздүк мамиле кыймыл-аракет субъектинин чөйрөсүнөн башка жакка таралбай, ага тике багытталгандыгын билдиргендиктен, субъектинин жандуу заттардан болушун талап кылат» [67, 215-б.].

Ошондуктан өздүк мамиленин субъектиси, же аныкталгычы көбүнчө активдүү заттардан болуп, анчалык өнүгө алган эмес: *Республикада мамлекеттик тилди, орус жана башка тилдерди сактоо жана коргоо Кыргыз ССРинин Жогорку Совети тарабынан, область, шаар жана башка калк жашаган жерлерде тийиштүү эл депутаттарынын Советтери тарабынан камсыз кылынат.* (Кыргыз ССРинин Мамлекеттик тили жөнүндө Кыргыз ССРинин закону) [143].

Өздүк мамиле этиш лексика-семантикалык табиятына жараша иш кагаздарына көбүрөөк ыктайт. Анткени иш кагаздарында кыймыл-аракет субъектиге тике багытталат.

Аркылуу мамиле этиштер бир канча кеңири өнүккөн жана адабий тилдин бардык стилдеринде активдүү колдонулгандыгы менен башка мамилелерден айырмаланат. Мындай өзгөчөлүгүнүн бир себеби, аркылуу мамилени уюштуруучу грамматикалык каражаттар кепте синонимдик да, вариантташ да абалда колдонула берет. Мисалы, **-кар** мүчөсү, биринчиден, -кыр, -кор, -кир, -гар ж.б. вариантташ мүчөлөргө, экинчиден, **-каз (жеткир - жеткиз)** синонимдеш мүчөсүнө ээ. Ошондуктан аркылуу мамиленин кептеги коммуникативдик аракеттенүү мейкиндиги кеңири.

Аркылуу мамиленин мүчөлөрү кош, туюк, өздүк мамилелердин, кээде аркылуу (өзүнүн) мамиле мүчөлөрү менен да кабатталып келип, ойду бир канча так берет. Аркылуу мамилени **-кар, -кыз, -ыр, -сат** мүчөлөр, грамматикалык каражаттар уюштурат. Иш кагаздар стилинин бардык подстилдеринде кеңири колдонулат, анын бул өзгөчөлүгү субъектинин жандуу жана жансыз экенине карабай талап кылгандыгы менен түшүндүрүлөт: *Кечени алып баруу (модераторлугу) 3. Акишевге милдеттендирилсин (протоколдон). ... мамлекеттик санариптештирүү түздөн-түз райондордо, айылдарда жана шаарларда жүргүзсүн (жарлыктан)* [26].

Биз мугалимдерге жардам катары **“Мамиле категориясынын иш кагаздарында колдонулушу”** деген темада жыйынтыктоо сабагынын

болжолдуу иштелмесин сунуш кылабыз. Жогорудагы мамиле категориясынын стилдик өзгөчөлүгү сунуш кылынган сабактын теориялык негизин түзөт.

Окуу китебинде этиштин мамиле категориясынын адабий тилдин стилдеринде пайдаланылышы, лингвистикалык өзгөчөлүгү мисалдар менен берилген. Мамиле категориясынын иш кагаздарында пайдаланылышын төмөнкү сабак иштелмеде көрсөтөбүз.

Сабактын максаты: Иш кагаздарында мамиле категориясынын колдонулуш чегин жана кызматын белгилөө.

Сабактын жүрүшүндө чакыруу иретинде ар бир балага каалаган мамиледеги бирден этиш сөз таптырып, алардын бешөөнө гана мындай сүйлөм түзөбүз:

1. *Көч узап кете элегинде жетип бар.*
2. *Максаттарын орундатууну көздөшүүдө.*
3. *Ток күчүнүн бирдиги катары 1 Вольт (W) кабыл алынды.*
4. *Коопсуздукту сактоо жетекчиликке жүктөлсүн.*
5. *Өзгөчө кырдаалдар министри кырсык болгон жерди иликтешүүдө.*

Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочуна морфологиялык талдоо жүргүзөбүз, ар бир Сүйлөмдүн стили такталат.

Үлгүсү: 2-сүйлөмдүн баяндоочу кездешүүдө – кош мамиле, учур чак, сүйлөшүү стили. (кез-уңгу, зат атооч, -ла - этишти жасоочу мүчө, -ыш – кош мамиленин мүчөсү, -уу – кыймыл атоочтун мүчөсү, -да – жатыш жөндөмө мүчөсү).

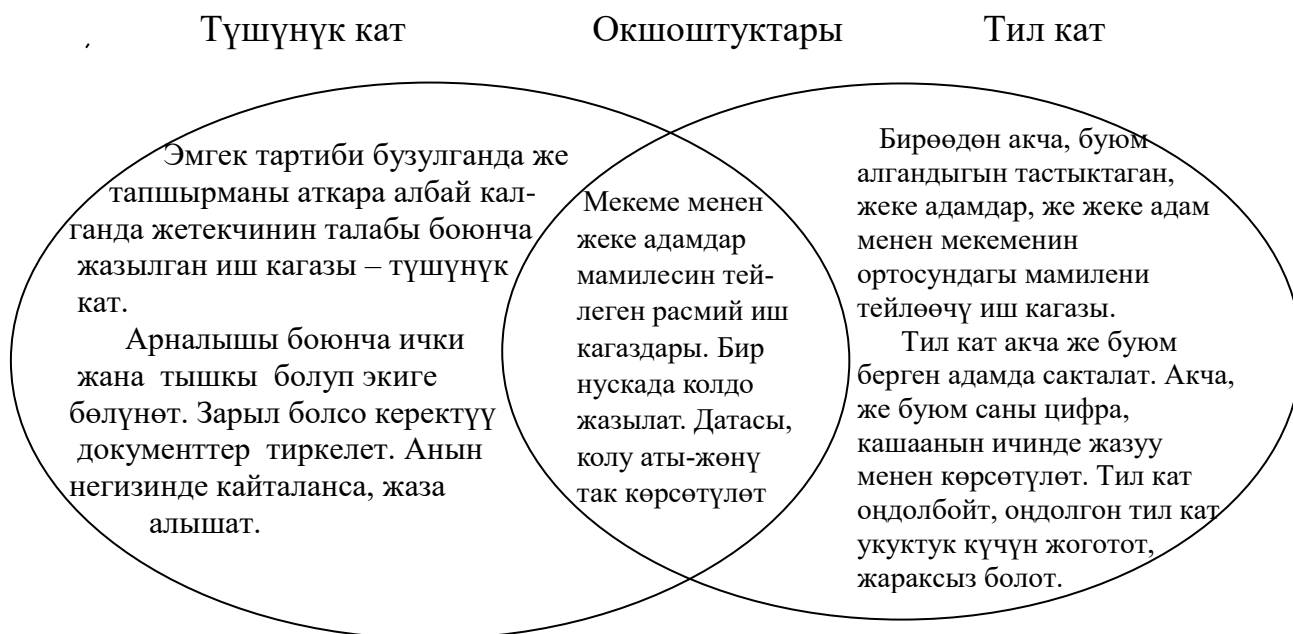
Жогорудагы беш сүйлөмдү ушундай үлгүдө талдап алган соң, класс көлөмүнө ылайык тил кат, түшүнүк кат, ишеним кат, арыз, справка сыяктуу иш кагаздарынын бирин жат жазуу дептерине жаздырып, жыйнап алабыз.

Классты үч топко бөлүп:

- 1-топко түшүнүк кат менен тил катка Венндин диаграммасын түзүүгө,
- 2-топко справканын кызматы жана тили боюнча Т-схемасын түзүүгө,
- 3-топко этиштин мамилелеринин кызматы боюнча Эки баскычтуу күндөлүк түзүүнү тапшырма берип, 10 мүнөт убакыт берилет [44].

Бул тапшырмаларга төмөнкүдөй болжолдуу жооптор алынат [52].

1-топ; Венндин диаграммасы (түшүнүк кат менен тил каттын окшош, айырмалуу жактары):



2-топ: Т – схемасы (справканын кызматы жана тили боюнча):

| № | Функционалдык кызматы | Тил каражаты |
|----|--|--|
| 1. | Ар кандай абалды, болгон окуяны аныктап, маалымат берүү максатында жазылган расмий иш кагазы - справка. | Иш кагаздын аталышы ортого баш тамга менен жазылат. Даталар цифра менен ишенимдүү көрсөтүлөт. Акча суммасы цифра жана жазуу менен жазылат. |
| 2. | Справка жеке адамдар тарабынан уюмдун жетекчисине, | Жалпы жана айкын өткөн чак, айкын келер чак этиштер, энчилүү жана жалпы зат атоочтор, сан атоочтордун эсептик, иреттик, бөлчөк түрлөрү, жандоочтор (жөнүндө) көп колдонулат. |
| 3. | уюм тарабынан жеке адамга болгон окуяны аныктап жазылат. | Канцеляризмдери: ... анык, ... такталды, ... аткарылды, ... камсыз болгон ж.б. |
| 4. | Компьютерде, же колдо жазылат, кээде бланк толтурулат. | Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү көп, татаал сүйлөмдөр аз колдонулат. |
| 5. | Уюмдан берилген справкага уюмдун жетекчиси (башкы бухгалтер, кадрлар бөлүмүнүн башчысы, ж.б.), справка берген жооптуу адам, кол коюп, уюмдун штампы, мөөрү басылат. | Адамдын аты-жөнү толук, баш тамгадан кыскартылган түрүндө, мекеме-уюмдун аттары расмий түрдө жазылат. |
| 6. | Справка арналышы жана мазмунуна карай кызмат справкасы жана өздүк справка деп экиге бөлүнөт. Өздүк справка жазуу кагазына даярдалганда жогорку сол жак бурчуна уюмдун штампы басылат, эгер мекеменин | Кош чекит, чекит, үтүрлүү чекит, үтүр, кашаанын ичине кыстырынды, |

| | |
|--|--|
| бланкына жазылса, штамп коюлбайт. Штампта дата, каттоо номери көрсөтүлөт. | түшүндүрмө сөздөр кенири пайдаланылат. |
|--|--|

3-топ- Эки баскычтуу күндөлүк (этиштин мамилелеринин кызматы боюнча):

| № | Фразалар | Ассоциациялар |
|----|---|---|
| 1. | Негизги мамиле: | Кыймыл-аракетти негизги |
| | <i>Алардын жардамы менен кыргыздын дагы бир чырпыгы жетилип келе жатат.</i> | турпатында кабарлайт. Мында ар кандай кабарды болгонундай кабыл алабыз. |
| 2. | Кош мамиле: | Кыймыл-аракет көпчүлүк, топ |
| | <i>Кечиккенине карабай күткөн фильмдин көрүштү.</i> | тарабынан биргелешип аткарылганын көрсөттү. Көрүштү көптүк санды билдирди. |
| 3. | Туюк мамиле: | Кыймыл-аракет ким тарабынан |
| | <i>Депутаттарга күн жыйынтыгы айтылды.</i> | аткарылганы белгисиз, туюк бойдон кабарланат. Ким тарабынан аткарылды? |
| 4. | Өздүк мамиле: | Кыймыл-аракеттин аткарылышын |
| | <i>Каныбек короонун сактыгын жадынан тиленди.</i> | сүйлөмдүн ээси өзүнө багыттайт экен. Ким тиленди? Каныбек өзү |
| 5. | Аркылуу мамиле: | Кыймыл-аракет 1-жактын талабы, же |
| | <i>Кечиктирбей бүткөр, талап кылган жерге жеткирт.</i> | кабарлоочу боюнча 2-3-жак аркылуу аткарылганын билдирет. Сен бүткөр, ... жеткирт. |

Тапшырмалар аткарылгандан кийин ар бир топтон бирден өкүл чыгып, өз тобунун стратегиялык тапшырмасын презентациялайт. Топтордон ынанымсыз жерлерине суроолор берилип, жооптор менен бышыкталат.

Ар бир топтун аткарган тапшырмаларын мугалим кайталайт, толуктап, тактайт. Берилген түшүнүксүз суроолорду мисалдар менен көрсөтмөлүү

жыйынтыктайт. Балдардан светофордун көзөнөкчөлөрүнүн түсүн (жашыл түс – толук түшүндүм, кызыл – суроолорум бар, же толук түшүнө албадым, сары – такыр түшүнбөдүм) пайдалануу менен сабактын жеткиликтүүлүгүн аныктап алып, ошолордун негизинде баскычтуу тапшырма берет.

Үйгө тапшырма: Жол чырактын жардамы менен берилет.

1-баскычка (сары түстү көрсөткөндөргө): Бирден (үчөөнүн ичинен бирин) иш кагазын жазуу (ишеним кат, арыз, кулактандыруу). Алардын баяндоочун таап, уңгу-мүчөгө ажыратуу.

2-баскычка (кызыл түс көрсөткөндөргө): Маалымат каражаттарынан буйруктун үлгүсүн табуу, баяндоочун бөлүп алып, баяндоочтун формасына, мазмунуна маани берип, айырмалап билип келүү;

3-баскычка (жашыл түс көрсөткөндөргө): Билген иш кагаздардын канцеляризмдерине кроссворд түзүү. Ошентип, сабак ишмердиги 43 мүнөткө пландаштырылып, 2 мүнөттү баалоо ишине жумшайт.

Сабак процессинде стратегияларды пайдалануу, иш кагаздарындагы этиш сөздөрдү морфологиялык талдоо, иш кагаздарынын үлгүлөрү жана аларга тилдик талдоо жүргүзүү аркылуу, биринчиден, окуучулардын мамиле категориясынын иш кагаздарындагы керектелишин терең түшүндүрүү максаты ишке ашырылат. Экинчиден, окуучулардын ойлоо жөндөмү өсөт, байланыштуу кеби, баамчылдыгы жана көз карашы калыптанат. Үчүнчүдөн, орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулугу жакшыруу менен бирге каллиграфиясынын сулууланууна өбөлгө түзүлөт.

Демек, сөз түркүмдөрүнүн конкреттүү бир категориясын жыйынтыктоо ошол категориялардын маанилик түрлөрүнүн стилистикалык кызматын башка өзгөчөлүктөрү (морфологиялык, синтаксистик, лексикалык) менен катар карап, функционалдык стилдердин кызматын байланыштырып үйрөтүп баруу алган билимдин толукталышына, эң негизгиси, практикалык максаттуулугуна окуучуларды ынандырат. Ошентип, окуучу этиштин мамиле категориясынын көрсөткүчтөрүнүн тилдик гана эмес, кептик, стилистикалык өзгөчөлүгүн түшүнүп, кебинде пайдаланат.

ҮЧҮНЧҮ БАПТЫН КОРУТУНДУСУ

Үчүнчү бап «Орто мектепте кыргыз тилинин функционалдык стилдерин окутуунун методикасы» деп аталды. «*Стилдерди V-IX класста окутуунун формалары, каражаттары, ык-жолдору*» деген үчүнчү баптын биринчи бөлүмү класстык сабак системасы билим, тарбия берүүдө актуалдуулугун жоготпой, окутуунун салттык формасы катары максат-мазмунун сактап келүүдө. Мезгил талабы, окутуудагы жаңы технологиялар, усул-ыкмалардын жаңылануусу заманбап мугалимдин компетенттүүлүгү, чыгармачылык изденүүчүлүгү зарыл экенин эскертет. Окутуудагы жаңы технологиялар, каражаттар (жасалма акыл, туташ эмес тексттер) окуучулардын чыгармачыл, интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн ачат, ой жүгүртүүсүн өстүрөт.

Дифференцирлеп окутуу, концентирлеп окутуу, модулдук окутуу, проблемалуу окутуу, интерактивдүү окутуу, программалык тестирилөө, сынчыл ойломду өстүрүү стратегиялары, дидактикалык, психологиялык ыкмалар окуучунун коммуникативдик ишмердүүлүгүн өстүрүүгө, калыптандырууга жардам берери тажрыйбаланды.

Иш кагаздарынын стандарттуулугу мамлекеттик деңгээлде каралат, текстине ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу, кыскалык, тактык, түшүнүктүүлүк талаптары коюлат. Текстти окуган тарап бат, туура түшүнүүсүн шарттаган тактык менен катар канцеляризмдери пайдаланылат. Эмоционалдуу, образдуу сөздөр дээрлик колдонулбастан, сөздөрдүн тике мааниси, терминдер, орток маанилүү сөздөр иш кагаздарына образ берип турат. Бул артыкчылыктарын стилдерди окутууда дыкаттык менен иликтеп, принциптерди, метод-ыкмаларды орундуу пайдалануу менен иш алып барууну талап кылат. Ошентип, ар бир стиль боюнча жогоруда көрсөтүлгөндөй, сабактын иштелмелерин даярдап, окуучулар менен эксперименталдык сабактар өтүлдү. Эксперименттин калыптандыруучу этабында теориялык моделдин бардык компоненттери, принциптери жана интерактивдүү усулдар колдонулду.

Үчүнчү баптын экинчи бөлүмүндө окутуу технологиялары тууралуу маалыматтар берилди. Окутуунун технологиясы – ХХ кылымдын 50-

жылдарынын аягында педагогикалык илимде салыштырмалуу пайда болгон жаңы багыт [29, 279-б.]. Технология- “Искусство интуицияга, технология илимге негизделет. Эгер технология иштелип чыга элек болсо, интуициялары күчтүү, ийкемдүү адамдар жакшы жыйынтыкка жете алышат, б.а. жекече чеберчилик, өнөр алдыга чыгат”- деген В. П. Беспальконун аныктамасы иликтөөгө алынды.

Окутуу методу – окутуучунун түйшүктүү иш-аракетинен келип чыгуучу натыйжа. Мугалимдин окутууга жумшаган теориялык билими, усулдук ыкмалары ар кандай кырдаалга ылайык тандалып, окутуунун максатын туура аныктап, окуучунун көңүлүн таап, окуп үйрөнүү ыкмаларына көндүрүү, ынандыруу менен байланышат, ошону менен бирге окуучулардын окуп-үйрөнүүгө болгон иш-аракеттеринин мүнөзүн аныктоочу мугалимдин ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы болот. Окутуу эки тараптуу жараян (процесс) болгондуктан алардын бири иш-аракет үчүн ылайыксыздыгын көрсөтсө, окутуу процесси максатына жетпейт. Окутуучу балдардын билим деңгээлин, кабыл алуусун алдын ала тактап, ошол деңгээлден баштап окуучу менен бирдей аракет жасаганда гана эки тараптын аракети максатына жетип, окутуу натыйжасын берет. Окутуу методдору менен окуп үйрөнүү методдору бирге жүргүзүлгөндө гана эффективдүү максаттарга жетүүнү шарттайт.

Иш кагаздар стилин окутууда теория – билим алуунун алгачкы этабы. Класстын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык иш кагаздын түрүнө карай теориялык маалыматтар берилип, маалымат шарттуу кырдаалдар аркылуу ишке ашырылганда, кандай укуктук күчкө ээ болорун билгенде гана (м: 7-класста - *Түшүнүк кат*) бала өз жоопкерчилигин сезет, иш кагаздын мазмунун түшүнөт, турмушка олуттуу кароого мажбур болот. Теорияны көндүмгө айландыра албаса, чабал өздөштүрсө иштин натыйжасы чыкпайт.

Стилистиканын тилдин башка баскычтарынан айырмачылыгы, тилдин бардык бөлүмдөрү менен карым-катышта окутуулары мисалдар менен

көрсөтүлдү. Себеби функционалдык стилдер тилдин белгилүү бир коомдук ишмердүүлүк шарттарынын, ар башка чөйрөлөрдөгү аң сезим формаларынын максаттарына ылайык уюштурулат. Аларга, функционалдык стилдерге, тилдин белгилүү бир бөлүмүнүн тиешелүү категориялары максат-милдетине ылайык пайдаланылып, стилистикалык өзгөчө маанини жаратып, стилдердин абстракттуу мүнөзүн аныкташынын теориясы айтылып, практикада көрсөтүлдү. Ар бир стилге тиешелүү тил каражаттарынын стилистикалык боёкчолору, кепти кырдаалга жараша пайдалана билүүгө көндүрүү усулдары материалдарга байланыштырып, кайсы класстарда кандай ык-көндүмдөр менен окутууну тилдин коомдук функциясын турмушта колдоно билүүгө багыттап тажрыйбаларды талдоо методу менен окутууну сунуштадык. Функционалдык стилдердин ар биринин өзгөчөлүгү ар тараптан аныкталышы стилистиканын мүнөздүү өзгөчөлүгүн спецификалык бөтөнчөлүгүн туура түшүнүүгө мүмкүндүк берет – деген окумуштуу Давлетовдун пикири менен бекемделди.

Кыргыз тилинин кеп стилдеринин коомдогу кызматы, тил каражаттары боюнча өз ара бири-биринен айырмалап, ошол өзгөчөлүктөрдү окутууда сакталган дидактикалык принциптер менен салттык жана жаңы технологиялык методдордун айрым түрлөрүнүн окутуудагы иш-аракеттери, стратегиялары үлгү катары колдонулду. Кеп стилдерин окутууда өзгөчө көз караш, иштиктүү аракет, коммуникативдик мамиле керектиги аныкталды.

Функционалдык стилдердин мүнөздүү белгилерин талаптагыдай үйрөтүүдө жөнөкөйлөштүрүп, иллюстрациялап, дифференцирлеп окутууну, репродуктивдүү, изилдөөнүн теориялык, тажрыйбаларды талдоо, изденүү аңгемеси, илимий булактарды үйрөнүү, интеграциялап окутуу методдорун сунуштап, сабактын этаптарында пайдаланып көрсөтүк.

Интерактивдүү усулдар менен интеграциялап окутууда сынчыл ойлом программасынын стратегияларын 6-класста этиштин мамиле категориясын иш кагаздар стилдеринин тил каражаттарына ыктап окутууда пайдаланылышы

иштелмеде практикаланды. Бул иштелмеде мамиле категориясынын грамматикалык формаларынын стилистикалык маани жаратышы *2 баскычтуу күндөлүк*, тил кат, түшүнүк каттын окшош жана айырмалуу жактарын салыштырган *Вендин диаграммасы*, маалымкаттын (справка) коомдогу функциясы менен тил каржаттарын жиктеген *T-схемасы*, сынчыл ойлом стратегияларынын колдонулушу менен ишке ашты. окуучулар топто иштөө формаларын коммуникациялап, сабакты активдештирип, балдарды изденүүгө, жооптерчиликке, тил табышууга, бирин-бири түшүнүүгө, үйрөтүүгө, башканын оюн сыйлоо жана баалоого калыптандырылышын кесиптештерге сунуштадык.

Функционалдык стилдерди окутуу, балдардын кеп ишмердүүлүгүн, ой-чабытын арттыруу – кыргыз педагогикасынын актуалдуу проблемасы. Балдардын кеп маңызын терең түшүнүүсү күндөлүк жашоодо гумандуулукка, кеп маданиятын, коммуникацияны жогорку деңгээлде жүргүзүүгө, бири-бирин туура түшүнүүгө жардамы чоң. Аны окумуштуу профессор Ж. А. Чыманов: «Эне тил – бул конкреттүү ар бир жарандын, инсандын жеке өзүнө тиешелүү болгон, анын адамдык сапат-касиетин аныктап, анын жашоосун, бардык ишмердүүлүгүн, бардык аракеттерин коштоп, шарттап, коомдогу ордун, жашоосун, коом менен болгон алака байланышын камсыз кылган улуу дөөлөт, улуу баалуулук. Бул улуу дөөлөттү, улуу баалуулукту сактап, барктап, колдонуп жана өркүндөтүү милдети «мен кыргызмын» деген ар бир инсандын адамдык, атуулдук парзы катары кабыл алынып, аткарылышы зарылдык»– деп көрсөткөн [141].

КОРУТУНДУ

Орто мектепте кеп стилдерин үйрөтүү окуучуларга билим берүү менен бирге, окумуштуу Ж.А. Чымановдун пикиринде: « ... чыныгы адамдын дүйнө таанымын ачуу, психологиясын, көз карашын, мүнөзүн, кеп маданиятын, эстетикалык табитин калыптоо, жашоодогу ордун аныктоо деген менен барабар» десе, айтылган сөз, сөздүн көп кырдуу касиет-күчү, сөздүн адам турмушуна тийгизген таасири тууралуу атайын изилдөө иштерин жүргүзүп

келе жаткан белгилүү практик психолог В.В.Синельников: “Биздин ден соолугубуз, бакыт-таалайыбыз жана психикалык тең салмактуулугубуз кантип сүйлөгөнүбүздөн жана эмнени ойлогонубуздан көз каранды” – деген тыянакка келет (В.В.Синельников, – 2006, 5-б). Ф

Демек, тилдин функционалдык мааниси, кеп стилдерин үйрөнүү окуучуларга тексттерди туура түшүнүп, турмушта туура пайдаланууга, тил табышууга чоң мүмкүнчүлүк берет. Ошондуктан диссертациялык изилдөөбүз кыргыз тили мугалимдеринин адистик даярдыгын, кесиптик компетенттүүлүгүн, методикалык чеберчилигин жогорулатууну көздөп, заманбап технологиянын методдорун иштеп чыгып, өндүрүшкө сунуштоого багытталган.

Биринчи милдети: Стиль жана стилистика сөзүнүн теориялык түшүнүгүн, ага карата изилдеген окумуштуулардын тыянактарын салыштырып, кыргыз тилиндеги маанисин тактап алдык. Изилдөөбүздүн максаты функционалдык стилдерди окутуунун методдорун жана методологиясын үйрөнүү болгондуктан, кеп стилдерин үйрөтүүдө өнүмдүү методдорду табууга жана пайдаланууга көңүл бурдук, функционалдык стилдердин кызматын темага ылайык конкреттештирдик.

«Стиль», «функционалдык стиль» түшүнүктөрүн талдоо алардын маанисин ачууга көптөгөн окумуштуулар, педагогдор кызыккандыгын көрсөттү. Орус тилинин стилистикасы боюнча ондогон окумуштуулар атайын эмгектерди жазышкан. Бул багыт боюнча М. В. Ломоносов, В. В. Виноградов, Л.П. Барнас, А.И. Ефимов, И.Б. Голуб, Д.Э. Розенталь, В.Д. Бондалетов, Н. А. Леонова, ж.б. эмгектерин көрсөтүүгө болот. Биз орус окумуштууларынын ичинен орус тилинин стилистикасы боюнча илимий чөйрөдө кеңири тарап, өтө көп колдонулган эмгек катары белгилүү окумуштуу-тилчи Маргарита Николаевна Кожинанын “Стилистика русского языка” (М. 1983) аттуу фундаменталдуу китебин эсептеп, изилдөөгө алдык. Эмгектеги, М. Н. Кожинанын, биринчиден, стилди тил менен кептин биргелешкен касиети

катары, экинчиден, стилди баарлашуунун (сүйлөшүүнүн) милдеттер менен шартталган көрүнүшү катары караган пикирине ынандык.

Стилистиканы окутуу усулу боюнча бир катар эмгектердин автору С. Давлетов: «Стиль дегенибиз – речтин белгилүү бир максатка, пикир алышуунун чөйрөсүнө ылайыкталган түрү» – десе, окумуштуу Т. Маразыков стилдердин келип чыгышын сүйлөшүүнүн чөйрөлөрүнө байланыштуу карап: «Стиль – сүйлөшүүнүн, кеп ишмердүүлүгүнүн белгилүү бир максатына ылайык жагдай-шартка жараша тил каражаттарын колдонуунун ык-жолдору. Кеп ишмердүүлүгүнүн максаттары тилдин коомдогу негизги функциялары (кызматтары) менен шартталат, текст менен кеп стилдери бирге каралат»-дейт.

Ошентип, кептин белгилүү бир жагдайдагы максатка ылайыкталган түрү стиль делип, ал контекст менен бирге каралат деп жыйынтыктадык.

Кыргыз тилинин мамлекеттик программаларында кеп стилдерине бөлүнгөн саат жүктөмдөрү, окуу китептериндеги стилдерге берилген материалдардын мазмуну анализденип, стилдерди үйрөтүүгө багытталган иш-аракеттер, тажрыйбалар сунушталды.

Изилдөөбүздүн методологиялык негиздери катары тил таануу, кыргыз тилин окутуунун методикасын, дидактикалык методдорун көрсөттүк.

Экинчи милдети: V-IX класстардын функционалдык стилдер боюнча билим сапатын аныктоо, билим деңгээлин жогорулатуунун мүмкүнчүлүктөрүн табуу, жалпы мугалимдердин, методисттердин алдыңкы педагогикалык тажрыйбаларын иликтөө, алгылыктууларын жалпылаштырып, тажрыйбалары милдети коюлгандыктан, бир канча мектептер менен кызматташып, эксперименттер жүргүзүлдү. Окуучулардын кеп стилдерин өздөштүрүүсү, текст түзүү жана талдоо дарамети, стилдердин коомдогу кызматын айырмалоосу төмөн экендиги байкалды.

Функционалдык стилдер боюнча иш алып барган изилдөөчү адистер жана методисттер С. Давлетов, А. Идирисов, Т. Ахматов, Т. Аширбаев, Х. Кулалиева, А.М. Исраилова, Б.А. Абдухамидовалар жана мектеп мугалимдеринен З. Маразыкованын илимий-педагогикалык табылгалары, тажрыйбалары

жалпылаштырылып, ишибизде пайдаланылды. Стилдерди окутууда бул табылгалар изилдөөбүздүн башаты бар дегенге негиз болду.

Үчүнчү милдети: Функционалдык стилдерди үйрөтүүдө пайдаланылып жүргөн усулдарынан заманбап технологиянын талабына ылайык окутуунун теориялык моделин иштеп чыгып, өндүрүштө пайдаланууга сунуштоо болгон. Мында билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарынын, окуу программаларынын, окуу китептеринин негизинде изилдөөнүн методологиясына таянып, заманбап окутуу үлгүсүндөгү методдорду пайдаланып сабактарыбыздын иштелмелерин даярдадык, кеп стилдерин үйрөтүүнүн ыкма-усулдарын, интеграцияланган сабак формаларын апробацияладык, натыйжада интерактивдүү өнүмдүү методдорду натыйжалуу деп таптык.

Функционалдык стилдерди окутуу боюнча колдонгон методдор:

Изилдөөнүн теориялык методу- теория менен практиканы бирдей турмуш менен байланышта карап, окуучунун кандай багытка кызыкдар экенин ар тараптуу изилдөө жүргүзүү.

Тажрыйбаларды талдоо методу-биз кызыгып жазып жүргөндөрүбүздүн канчалык деңгээлде туура экендигин бирге талдоо менен окуучулардын ойлорунун чындыкка жакындыгын аныктоо.

Илимий булактарды үйрөнүү методу-өткөн менен учурдун программаларын, окуу талаптарын салыштырып карап, учурдагы маалымат булактары, интернетти пайдалануу менен илимий ойлорду факты менен далилдүүлүгүн камсыздоо.

Окуучулардын чыгармачылыгын үйрөнүү методу-сабакты интеграциялап окутууда ар бир баланын өзгөчөлүгү дилбаян, эссе, баяндама жазууда, сахналаштыруу, сюжет боюнча сүрөт тартуу, ыр-монологду көркөм айтуу, б.а. тема, материалдын мазмунуна ылайык баладагы шык-жөндөмдүн ачылышын таануу. Репортаж, интервью, очерк, фельетон жазууга, же оюн кыска, толук, эркин, көркөм айтуу жөндөмдөрүн байкоого болот.

Аңгемелешүү методу-окуучунун белгилүү бир теманын айланасындагы

ой өрүшүнүн кенендигин, кеп байлыгын, маалыматтуулугун, фантазиясын, көз карашын аңдап, андан ары пландаштырууга жетиштирүү, интеллектуалдык деңгээлин арттыруу. Жогорудагы методдорду колдонуунун натыйжасында кеп стилдерин окутууда кеп ишмердүүлүктөрүнүн түрлөрү оптималдуу каражат экени аныкталды.

Төртүнчү милдет: Максатка ылайык функционалдык стилдерди окутуу боюнча сунушталган теориялык модель, методикалык усулдардын өнүмдүүлүгүн аныктоо үчүн тажрыйбаларды жүргүзүү, натыйжаларды жыйынтыктоо болгон. Пландуу даярдалган методикалык система педагогикалык эксперименттер аркылуу сыналгып, изилдөөбүздүн практикалык сапатынын баалуулугун жакшыртты.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Орто мектептерде функционалдык стилдерди окутуунун методикалык иш-аракеттери, педагогикалык тажрыйбадан кийинки жыйынтыктар V-IX класстарда стилдерди окутуу процессине олуттуу практикалык пикирлерди айтууга негиз болду:

1. Ааламдашуу учурунда балдардын ойлоо-байкоосун, коммуникациялык ишмердүүлүгүн калыптап, кеп байлыгын, жазуу маданиятын өстүрүү – кыргыз тили мугалимдерине жүктөлгөн милдет. Кеп стилдерин байланыштуу кеп менен бирге окутууда, биринчиден, стилдик каталардан арылтууну, экинчиден, сүйлөмдү туура түздүрүүнү колго алуу зарыл.

2. Мектеп мугалимдери функционалдык стилдерди турмуштук мисалдар аркылуу диагностикалап, дифференциялык, көрсөтмөлүү, практикалык методдору менен окутуу сунушталат. Окуучунун оозеки жана жазуу кебин өстүрүүгө өзгөчө басым жасалышы керек.

3. Кыргыз тилинин стандарттык программасында кеп стилдери окутуу уланмалуу принципке негизделип сунушталып, окуу китеби программанын талабына ылайыкталып түзүлсө.

4. Ортоңку класстарда функционалдык стилдерди окутууга көбүрөөк көңүл

бурулуп, программадагы саат жүктөмдөрүнүн бөлүштүрүлүшүнө маани берилсе. Кеп стилдерин үйрөнүүнү калыптандыруу үчүн атайын усулдук презентацияларын, тексттер жыйнактарын чыгаруу жагы колго алынса.

5. Жаңы технологиянын тынымсыз өсүшүн эске алып, жаңы метод-ыкмалар менен иштелген алдыңкы тажрыйбалар жыйнагы чыгарылып, практик мугалимдердин усулдук жардамчысы катары жайылтылса.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. **Абдесов, Н.** Алтернативдик программанын артыкчылык жактары барбы? [Текст] /Н. Абдесов //“Кут билим” № 7 саны. 2002. 21.02.
2. **Абдивалиева, Г. А.** Медициналык колледждин студенттерине орус тилинин лексикасын кесиптик багытта окутуу [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02./ Г. А. Абдивалиева. – Бишкек, 2023. – 27 б.
3. **Абдылдаев, Э.** Кыргыз тили [Текст]:IX-X класстар үчүн окуу китеби / Э. Абдылдаев, А. Жапаров, Б. Орузбаева. – Ф.: Мектеп, 1968.
4. **Абдулатов, А. А.** Окутуунун методдору [Текст]/А. А. Абдулатов// Лекция-8. – Б.: 2022.
5. Азыркы кыргыз адабий тили [Текст]: – Бишкек, 2009.
6. **Алымбаева, З.А.** Кыргыз тил илиминде стилистиканын изилдениш тарыхы [Текст]: Илимий макала/ З.А. Алымбаева. – Б. - 2021. [электрондук ресурс] lib.knu@mail.ru
7. **Айтмамбетов, А.** Кыргыз тилинин стилистикалык ресурстары [Текст]/ А. Айтмамбетов //Проблемы языка и литературы и наследие В. В. Винградова. – Ош, 1999. -8-13-б.
8. **Айбашова, Т.М.** Токтомду окутуунун усулдары [Текст]/Т. М. Айбашова// Окутуунун инновациялык технологиялары № 1 2022. 64-71-б. <https://elibrary.ru>
9. **Айбашова, Т.М.** Обучение применению категории наклонения, лица и времени глагола в официально-деловом стиле [Текст]/Т. М. Айбашова// Эпоха науки. №29. -2022. 176-182 б. <https://elibrary.ru>

10. **Айдарова, Ж. М.** Өспүрүм курактагы окуучуларынын окуу көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттары [Текст]: дис... пед.ил.канд. 13.00.02/ Ж.М. Айдарова. - Б.: 2021.
11. **Аширбаев, Т.** Кеп маданияты [Текст]: ЖОЖ окуу-методикалык колдонмо/ Т. Аширбаев, А. Айтмамбетов. – Б.: Бийиктик, 2004. – 75 б.
12. **Аликаев, Р. С.** Стилистическая парадигма языка науки [Текст]: автореф. дис. ... док. фил. наук: 10.02.19 / Р. С. Аликаев. – Краснодар,1999. – 337 с.
13. **Аширбаев, Т.** Иш кагаздарын окутуу [Текст]: Мугалимдер үчүн окуу-укулдук колдонмо/ Т. Аширбаев, Т. Айбашова. – Ош.: Башат, 2002. – 88 б.
14. **Аширбаев, Т.** Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты [Текст]: автореф. дис. ... фил. ил. докт: 10.02.01/ Т. Аширбаев. – Бишкек, 2000. -364 б.
15. **Аширбаев, Т.** Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова [Текст]: автореф. дис. ... канд. фил. наук: 10.02.01./ Т. Аширбаев. – Фрунзе,1990.
16. **Аширбаев, Т.** Тил илимине киришүү [Текст]: ЖОЖдор үчүн окуу колдонмо / Т. Аширбаев, К. Нармырзаева. – Ош.: 2012.
17. **Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин практикumu [Текст]: ЖОЖ окуу-методикалык колдонмо/ Т. Аширбаев, А. Кадырова, З. Ажибаева.–Б.: 2001.
18. **Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы I том [Текст] /Т. Аширбаев.– Бишкек, 2018.
19. **Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы. 3-китеп [Текст] /Т. Аширбаев. – Б.: Педагогика, 2001.
20. **Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы. 4-китеп [Текст]/Т. Аширбаев. – Бишкек, 2004.
21. **Аширбаев, Т.** Кыргыз тилиндеги иш кагаздар [Текст]/ Т. Аширбаев. –Ош.: Башат,1994.
22. **Аширбаев, Т.** Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты [Текст]/ Т. Аширбаев. – Б.: Педагогика, 2000.-126 б.

23. **Аширбаев, Т.** Жалпы тил илими [Текст]: Окуу колдонмо / Т. Аширбаев, М. Шарипова. – Б.: 2003.
24. **Аширбаев, Т.** Стилистикалык жана стилдик каталар [Текст]/ Т. Аширбаев. – Б.: 2002.
25. **Ахматов, Т.** Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү [Текст]: Кызматта пайдалануу үчүн / Т. Ахматов, Т. Аширбаев. – Б.: 2001.
26. **Аширбаев, Т.** Сөз жасоочу мүчөлөрдүн китеп стилиндеги стилистикалык кызматы [Текст]: /Т. Аширбаев //Эл агартуу. – Б.: 2001. №1-2. Б – 41-44-б.
27. **Бекбоев, И.** Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы [Текст]: Окуу-методикалык колдонмо / И. Бекбоев, А. Алимбеков. – Б.: 2011.
28. **Бийгелдиева, К. А.** Адабий тилдин функционалдык стилдери [Текст]/ К. А. Бийгелдиева // Известия вузов Кыргызстана. 2014. № 4.
29. **Былыкова, М.М.** Студенттерди активдештирүүдө окутуунун жаңы технологияларын өркүндөтүүнүн зарылдыгы [Текст]/М.М. Былыкова// Известия вузов Кыргызстана, № 2, 2021. 277 doi:10.26104/ivk.2019.45.557.
30. **Виноградов, В.В.** Стилистика. Теория поэтической речи [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: 1975.
31. **Виноградов, В. В.** Русская речь, её изучение и вопросы речевой культуры [Текст] / В.В. Виноградов. // Вопросы языкознания. -1961. №4, 12 с.
32. **Винокур, Г. О.** О задачах истории языка [Текст] / Г. О. Винокур.– М.: 1959.
33. **Винокур, Г. О.** О задачах истории языка. [Текст] / Г. О. Винокур// В кн.: Избранные работы по русскому языку. – М.: 1959, 225 с.
34. **Выгодский, Л. С.** Психология развития ребенка [Текст] / Л.С. Выгодский - М: Издательство “Эксмо”, 2004-ж., 512-б.
35. **Гапарова, Ч.** Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы [Текст] / Ч. Гапарова. – Ош.: 2008.
36. **Головин, В.Н.** Основы культуры речи [Текст] / В.Н. Головин.– М.: Высшая школа, 1988.
37. **Головин, В.Н.** Язык стилистика [Текст] / В. Н. Головин.– М.: Просвещение, 1976. -190 с.

38. **Горький, М.** О языке собр. соч [Текст] / М. Горький. – М.: 1953.
39. **Давлетов, С. А.** Кыргыз тилинин урунттуу маселелери [Текст]: 1-китеп: илимий-теориялык, окуу-методикалык эмгектер / С. А. Давлетов.– Каракол, 2010. 193-бет.
40. **Давлетов, С. А.** Официалдуу-иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу [Текст] / С. А. Давлетов. – Ф.: Мектеп, 1990. -76-б.
41. **Давлетов, С.А.** Байланыштуу речь: негизги түшүнүктөр жана аларды окутууга карата методикалык сунуштар [Текст] / С. А. Давлетов. // Мугалимдер газетасы. – Б.: 1988,
42. **Давлетов, С. А.** Развитие стилей в современном киргизском языке. [Текст] / С. А. Давлетов. – Ф.: 1981.
43. **Дженни Стил.** Сынчыл ойлоону өстүрүү үчүн окуу жана жазуу [Текст]: Колдонмолор: №1 - №8 / С. Дженни, М. Керт, Т. Чарльз. – Б.: 1998.
44. **Жаанбаева, К. Б.** Маектешүү адеби [Текст]/К. Б. Жаанбаева//[Кеп маданияты] Илимий-теориялык конференция материалдары. – Ош, 2002. – Б. 44-52-б.
45. **Жайнакова, Ж. И.** Иш кагаздарын окутуунун актуалдуулугу [Текст]/ Ж. И. Жайнакова // [Кыргыз адабий тилинде иш кагаздарынын стилин окутуу жөнүндө] «Манас» эпосунун 1000 жылд. уюштурулган илимий конференциянын материалдары. – Б.: 1995. – Б.121-122-б.
46. **Жапаров, А.** Кыргыз тилинин синтаксиси [Текст]/А. Жапаров.– Ф.: Мектеп, 1979.
47. **Жапаров, А.** Публицистикалык стиль [Текст] / А. Жапаров// Кыргызстан маданияты. – Ф.: 1969, 12-февраль.
48. **Жапаров, А.** Сөз маданияты жана адабий тилдин нормативи [Текст] / А. Жапаров// Кыргызстан маданияты. – Ф.: 1968, 31-август.
49. **Жапаров, А.** Сөз маданияты жана стилистика [Текст]/ А. Жапаров// Мугалимдер газетасы. – Ф.:1968. 17-авг. 21-авг.

50. **Жапаров, А.** Көркөм сөздүн стили [Текст] / А. Жапаров // Кыргызстан маданияты. – Ф.: 1968, 7-февраль.
51. **Жороев, Т. А.** Тил үйрөнүүдө методиканын мааниси канчалык? [Текст] /Т. А. Жороев // Ош шамы. – Ош.: 2019.
52. **Жуманова, И.Г.** Коммуникативно-семантические группы в разноструктурных языках [Текст]:/ автореф. дис. ... канд. фил. наук. 10.02.01/ И. Г. Жуманова. – Алматы,1999. -26 с.
53. **Закиров, В.** Кыргыз тилиндеги расмий иш кагаздарынын стилинин кээ бир өзгөчөлүктөрү [Текст] / В. Закиров // Кыргызстан маданияты. – Ф.:1969. 10-декабрь.
54. **Закирова, Б.** Кыргыз тилиндеги официалдуу иш кагаздар стилинин кээ бир өзгөчөлүктөрү [Текст] / В. Закиров // Кыргызстан маданияты. – Ф.: 1989. 10-декабрь. - 6-бет.
55. **Ибрагимов, С.** Иш кагаздары жана аларды мамлекеттик тилде иш жүргүзүү [Текст]: Кызматта пайдалануу үчүн /С. Ибрагимов, А. Э. Дүйшеева // И. Арабаев атындагы КМПУ. – Б.: 2003. -110 б.
56. **Идирисов, А.** Стилистикалык каталарды ондоо [Текст] /А. Идирисов // Мугалимдер газетасы. – 1973, 25-апрель.
57. **Идирисов, А.** Мектептерде иш кагаздарын окутуунун методикасы [Текст]: (ондолуп 2-басылышы) / А. Идирисов.– Фрунзе. Мектеп, 1975.
58. **Иманов, А.** Кыргыз тили [Текст]: 8-кл.онд. толукт. 3-бас./ А. Кайбылдаев, А.Сапарбаев, Б. Усубалиев. – Бишкек, 2016.
59. Кыргыз тили 9-кл. 3-бас. [Текст] / [А. Иманов, А. Кайбылдаев, А.Сапарбаев, Б. Усубалиев.]. – Б.: “Аркус басмасы”, 2016. - 272 б.
60. **Иманов, А.** Иш кагаздарынын үлгүлөрү [Текст]/А. Иманов. –Каракол, 1999.
61. Инсанга багыттап окутууда окуп - үйрөнүү процессин уюштуруу [Текст]:/Түзүүчүлөр: А.М. Аликова, Ж.Д. Асекова. – Б.: 2012. - 200б.
62. **Исраилова, А.М.** Кыргыз кеп маданиятынын мааниси жана өзгөчөлүгү.

[электрондук ресурс] <https://arch.kyrlibnet.kg/>

63. Иш кагаздары боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү [Текст]:/ Түзүүчүлөр: В. Закирова, Р. Акматбаева. - Ф.: Илим, 1988.
64. **Кененсариев Т.** Мамлекеттик тил. Иш кагаздарынын үлгүлөрү [Текст]/ Т. Кененсариев – Ош.: ОшМУ, 2000.
65. **Керимжанова, Б.** Кыргыз поэзиясынын көркөм сөз каражаттары [Текст]:/ Б. Керимжанова, С. Жумадылов. –Ф.: Илим, 1968.
66. **Кожина, М.Н.** Стилистика русского языка [Текст]/М.Н. Кожина.–М.: 1983.
67. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст]/ Түзүүчүлөр: ф.и.д. С. Кудайбергенов, ф. и. к.: А. Турсунов жана Ж. Сыдыков. Ф.: 1980.
68. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст]: – Бишкек, 2010, 1101-1102-беттер.
69. Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамы [Текст]: – Бишкек, 2003.
70. Кыргыз Республикасынын жалпы орто билим берүүчү уюмдары үчүн Базистик окуу планы [Текст]: “Кут билим” гезити. – 2022.08. № 29.
71. «Кыргыз Республикасынын мектептеринде жалпы орто билим берүүнүн мамлекеттик стандартын бекитүү жөнүндөгү» Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн 2014- жылдын 21-июлундагы №403 Токтому [Текст]:
72. КРдин жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тили предметинин предметтик стандарты (2015-ж., 2022-ж.); [электрондук ресурс] <https://cbd.minjust.gov.kg/200006/edition/678471/kg>
73. Кыргыз Республикасын 2018-2040-ж.ж. туруктуу өнүктүрүү багытындагы улуттук стратегиясы [электрондук ресурс] https://www.gov.kg/storage/2020/01/files/program/8/2018_2040_zhyldary_kyrgyz_republikasyn_nktrnn_uluttuk_strategiyasy.pdf
74. Кыргыз Республикасын 2018-2040-ж.ж. туруктуу өнүктүрүү багытындагы улуттук стратегиясын ишке ашыруу боюнча Өкм. программа. [Текст]: Б.: 2018.
75. Кыргыз тилинин программасы[Текст]: – Бишкек: Кыргызстан, 1998.
76. Кыргыз тилинин программасы [Текст]: – Бишкек: Кыргызстан, 1996.
77. Кыргыз тилинин жана адабиятынын программасы [Текст]: – Бишкек, 1993.
78. Кыргыз тилинин жана адабиятынын программасы [Текст]: – Фрунзе, 1987.

79. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]: Морфология. – Ф.: Мектеп, 1964.
80. Кыргыз тилинин программалык материалдары [Текст]: 1992-93-окуу жылы үчүн V-XI класстар. – Б.: Кыргызстан, 1992.
81. Кыргыз тилинин программасы [Текст]: – Б.: Педагогика, 2000.
82. Кыргыз тилинин программасы [Текст]: – Бишкек, 2009.
83. Кыргыз тилинин программасы [Текст]: – Бишкек, 2018.
84. Кыргыз тили предмети боюнча окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн билим берүү уюмдары үчүн окуу программасы *V-XI класс* [Текст]: – Б.: 2023.
85. Кыргыз тили жана адабиятынын барак мерчеми [Текст]: – Ош, 2018 – 2019.
86. Кыргыз тилинин программасы [Текст]: Орто мектептин V-XI класстары үчүн// Түзүүчүлөр: А. Сапарбаев, Г. Жаманкулова, В. Мусаева. Кыргыз тили мугалими Н. А. Абдезов. – Б.: Кыргызстан, 1996,1998.
87. Кыргыз тилинин программасы [Текст]: Орто мектептин V-XI класстары үчүн// Түзүүчүлөр: Б. О. Орузбаева, А. Осмонкулов, Б. Өмүралиев, С. Үсөналиев, С. Шатманов. –Б.: Педагогика, – 2001.
88. Кыргыз тили жалпы билим берүү уюмдарынын V-IX класстар үчүн предметтик стандарт [Текст]: – Бишкек. 2018.
89. Кыргыз тили предмети боюнча окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн билим берүү уюмдары үчүн окуу программасы V-XI класс [Текст]: – Б.: – 2023.
90. Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун стандарты [Текст]: 5-9, 10-11- класстар. – Б.: -2015.
91. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мекемелеринде кыргыз тилин эне тили катары окутуунун концепциясы [Текст]: Оңдолгон, толукталган жаңы редакциясы// Иштеп чыккан топ: п.и. д., проф. Ж.А.Чыманов, п.и.д., проф. С.К. Рысбаев, п.и.д., проф. В.И. Мусаева.
92. **Койлубаева, А.К.** Кыргыз тили [Текст]: 5-кл. окуу китеби / А.К. Койлубаева, А.К. Койлубаева, Б. С. Орузбаева. – Бишкек, 2018.
93. **Кулалиева, К.** Иш кагаздарын жүргүзүү [Текст] / К. Кулалиева. – Б.: 2013.
94. **Курманкожоева, Д.К.** Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун педагогикалык шарттары [Текст]/Д.К. Курманкожоева//Илимий макала. – Б.: 2020.
95. **Мамытов, С. Ж.** «Сынган кылыч» романындагы тарыхый стилизация [Текст] /Ж. Мамытов // Ала- Тоо. – 1977. -№ 12. - 5, 146-160-беттер.
96. **Мамытов, С. Ж.** Көркөм чыгарманын тили [Текст] /С. Ж. Мамытов.– Б.: 1990.

97. **Мамытов, С. Ж.** Кыргыз тилиндеги неологизмдер [Текст] / С. Ж. Мамытов.– Ф.: Мектеп, 1966.
98. **Маразыков, Т. С.** Тексттин стилдик түзүлүшү [Текст] / Т. С. Маразыков. – Б.: 2014, 5-бет.
99. **Маразыков, Т.С.** Кыргыз тилинде текстти уюштуруучу каражаттар [Текст]: автореф. дис. ... канд. фил. наук: 10.02.01/Т.С. Маразыков. – Б.: 1996.
100. **Мамбетакунов, Э.** Педагогиканын негиздери [Текст]: окуу колдонмо / Э. Мамбетакунов, Т. Сияев. – Б.: 2008.
101. **Муратов, А.** Мугалимдин устаттыгы жана окутуунун жаңы технологиялары [Текст]: окуу-усулдук колдонмо/А. Муратов, К. Акматов.– Б.:2022. - 520 б.
102. **Мусаева, В. И.** Байланыштуу кепти, кептин стилдерин окутуу [Текст] /В.И. Мусаева. – Б.: 2009.
103. **Мусаев, С. Ж.** Кеп маданиятынын маселелери [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Б.: 1993. –165 б.
104. **Мусаева, В.И.** Кеп маданияты жана стилистика [Текст] / В.И. Мусаева. – Б.: 2020. –214 б.
105. **Мусаева, В.И.** Көркөм окуунун практикуму боюнча сөз өстүрүүнүн теориясы жана методикасы [Текст] / В.И. Мусаева. –Б.: Билим, 2019. –114 б.
106. **Мусаев, С. Ж.** Кеп маданияты жана норма [Текст]: / С. Ж. Мусаев, Т. С. Маразыков//КМУУ. Кыргыз тили илими кафедрасы. – Б., 1999. – 241-б.
107. **Нармырзаева, К.** Иш кагаздарын мамлекеттик тилде окутуу [Текст] / К. Нармырзаева. – Б.: 2010.
108. Юридикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүк-справочниги [Текст]:колдонмо/ [К. Н. Нурбеков, Р.Тургунбеков, К. Альчинов, С. Сатыбеков, С. Чокоев.]. – Ф., Изд-во “Илим”, 1982. – 403-б.
109. **Пустовалов, П.С.** Пособие по развитию речи [Текст]: учебн. пособие/ П.С. Пустовалов, М.П. Сенкевич. – М.:1976.
110. **Рысбаев, С.К.** Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш [Текст]/ С.К. Рысбаев. – Б.: 2014.
111. **Рысбаев, С. К.** Сөз жөнүндө дастан [Текст] /С. К. Рысбаев.– Б.: 2006.

112. **Саалаев, Ө.** Окутуунун интерактивдүү усулдары [Текст] / Ө. Саалаев.– Б.: «Нуска АС» басма борбору, 2007. – 169 б.
113. **Сальникова, Т. П.** Методика обучения грамоте [Текст]: учебно-методическое пособие / Т.П. Сальникова. – М.: Сфера, 2000.
114. **Сартбаев, К.К.** Адабий тилдин стилдери [Текст] /К.К. Сартбаев// Кыргызстан маданияты. – 1971, 13-октябрь
115. **Сартбаев, К.К.** Функционалдык стилдер жөнүндө [Текст] /К.К. Сартбаев // Эл агартуу. – 1977. №5.
116. **Сартбаев, К.К.** Стилистиканын милдети жана изилдөө объектиси [Текст] /К.К. Сартбаев // Эл агартуу. – 1983. №4.
117. **Сартбаев, К. К.** Башталгыч класстын окуучуларынын стилистикалык каталары жана аны окутуунун жолдору [Текст]/К.К. Сартбаев. – Ф.: Мектеп, 1972. – 70-б.
118. **Сартбаев, К. К.** Адабий тилдин стилдери [Текст] /К.К. Сартбаев // Эл агартуу. – 1977.
119. **Суранчиева, Б.** Синонимы в киргизском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ Б. Суранчиева.– Фрунзе, 1971. 12- бет.
120. **Сулайманова, Н.М.** Стил жана анын табияты [Текст] /Н.М. Сулайманова //Тил илими//соц. и гуманитарн. науки. – 2001. –№1-2. – Б.107-109-б.
121. **Солганик, Г. Я.** Синтаксическая стилистика [Текст] / Г. Я. Солганик// монография.–М.: Изд-во ЖИ, 2007. – 232 с.
122. Словарь русского языка [Текст]: 4-том. – М., 1958, 999-б.
123. **Тагаева, З. Б.** Байланыштуу кепти окутуу методикасы [Текст] /З.Б. Тагаев. – Ош, 2007.
124. **Тагаева, З. Б.** Кыргыз тил сабактарында байланыштуу кепти окутуу методикасы [Текст] / З. Б. Тагаев. – Ош, 2007.
125. **Тайчыков, Т. И.** Кеп маданиятынын категорияларынын бири-бири менен карым-катышы [Текст] /Т.И.Тайчыков // Мамлекеттик тилдин актуалдуу мамилелери. – Б.:1999. 57-63-бет.
126. **Турсунов, А.** Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү жөнүндө [Текст] / А. Турсунов. – Ф.:1969.

127. **Торонцев, И.С.** Язык и речь [Текст]/ И.С.Торонцев.– Воронеж,1985, 39-с.
128. **Токтошова, Г.** Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиялары
Б.: 2022. [электрондук ресурс] <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44716068>
129. **Токтоналиев, К. Т.** Кепти изилдөө үчүн эксперименттик аспаптар [Текст]
/ К. Т. Токтоналиев //Эл агартуу. – Б.: 2000. №3-4-Б. 40-44.
130. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептер жана гимназиялар
үчүн Кыргыз тилинин программасы[Текст]: (5-9-класстар) – Б.: 2018, 4-б.
131. **Орусбаев, А.О.** Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр [Текст]:
окуулук / А.О. Орусбаев, К.Т. Токтоналиев. – Б.: 1991.
132. Окутуунун технологиясы [электрондук ресурс]
<https://ky.wikipedia.org/wiki/>
133. **Өмүралиева, С.** Тексттин семантикасы жана структурасы [Текст]:
автореф. дис. ... фил.ил. док: 10.02.01/С. Өмүралиева. - Бишкек,1999. - 45б.
134. **Усубалиев, Б. Ш.** Көркөм чыгармага лингво-стилистикалык иликтөө
[Текст]: автореф. дис. ... фил.ил.док: 10.02.01/ Б. Ш. Усубалиев. –Бишкек,1994.
135. **Үсөналиев, С.** Кыргыз тили [Текст]: 6-кл.окуу китеби / С. Үсөналиев, Г.
Үсөналиева. – Б.: 2018.
136. **Үсөналиев, С.** Кыргыз тили [Текст]: 7-кл. окуу китеби/ С. Үсөналиев, В.
Мусаева. – Бишкек, 2015.
137. **Юнусалиев, Б.М.** Киргизская лексикология [Текст]/ Б.М. Юнусалиев.–
Фрунзе, 1959.
138. **Чижова, Т. И.** Основы методики обучения стилистике в средней школе
[Текст]/ Т. И. Чижова. – Москва,1987.
139. **Чыманов, Ж.А.** Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы
[Текст] / Ж.А. Чыманов// Монография– Бишкек, 2009.
140. **Чыманов, Ж.А.** Байланыштуу кепти окутуунун негиздери [Текст]/ Ж. А.
Чыманов. – Б.:1997.
141. **Чыманов, Ж. А.** Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун
методологиясы [Текст]/ Ж. А. Чыманов. – Б.: 2015.
142. **Шербаева, Ж.Р.** Башталгыч класстардын адабий окуу сабагында
жомокторду окутуунун методикасы [Текст]: Дис...пед.ил.канд. 13.00.02/ Ж. Р.

Шербаета. – Ош-2022.

143. Эл агартуу журналы [Текст]: 1998-жыл. 1-2-саны.
144. Эл агартуу журналы [Текст]: 1999-жыл. 5-6-саны.
145. Энциклопедиялык окуу куралы [Текст]: /Башкы ред. Ү. Асанов; Ред. кеңеш И. Бекбоев(төрага) ж.б. - Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. - 340 б. ISBN 9967-14-018-6
146. **Евтюгина, А.А.** Функциональная стилистика [Текст]:/ А.А. Евтюгина. – Екатеринбург РГППУ.- 2018.
147. [электрондук ресурс] <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47956199>
148. [электрондук ресурс] <https://elibrary.ru/item.asp?id=53728998>
149. Актуальные научные исследования в современном мире [электрондук ресурс] Выпуск 2 (82) Переяслав 2022. Часть 5.
https://drive.google.com/file/d/1Bvxhyl1DDMu0IuSiHtc3UOKRy_95Sxc6/view
150. [электрондук ресурс] <https://ky.wikipedia.org/wiki/>
151. Окумуштуу-педагогдор С. Давлетов жана Ж. Осмонова [электрондук ресурс] Библиографиялык маалымат Б.: 2010
<https://arch.kylibnet.kg/uploads/Davletov%20S.,%20Osmonova%20J..pdf>
152. [электрондук ресурс] <https://studfile.net/preview/7658348/>
153. Стилистика. Функциональные стили [электрондук ресурс]
<https://www.yaklass.ru/p/rusky-yazik/11-klass/stilistika-10916/funktcionalnye-stili-10954/re-2fe7d443-3d98-401b-9937-b598d3f85294>
154. Кыргыз тилин үйрөтүүнүн жаңы технологиялары [электрондук ресурс]
<https://kutbilim.kg/news/inner/kyrgyz-tilin-yr-t-n-n-zha-y-tehnologiyalary-2/>
155. Окутуунун инновациялык методдору [электрондук ресурс]
<https://ahaslides.com/ky/blog/15-innovative-teaching-methods/>
156. [электрондук ресурс] <https://multiurok.ru/files/kyrgyz-tili-sabagy-tema-keptin-funktsionaldyk-stil.html>
157. [электрондук ресурс] <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/1542>
158. Окутуу методу [электрондук ресурс] <http://ky.wikipedia.org>

1-тиркеме

Анкетанын суроолору

Кыргыз тилинде канча функционалдык стиль бар?

Көркөм стилдин кандай жанрларын атап бере аласың?

Тексттерди талдоодо кайсыл функционалдык стилди аныктоо кыйынга турат?

Стиллерди айырмалай билүү эмнеге зарыл?

Расписка, арыз, токтом кайсы стилге кирет?

Илимий стилдин жанрлары кайсылар?

Стиллерди туура пайдалануу эмнени жогорулатат?

2-тиркеме

Функционалдык стилдер боюнча тест

1. Кептин функционалдык стилдери
а) 2 б) 3 в) 5 г) 4
2. Эки бети анардай кыпкызыл сулуу аял табактагы боорсоктон экини алып, Өмүрбекке бере койду. Сүйлөмдүн стили
а) илимий б) публицистикалык в) көркөм г) иш кагазы
3. Жогорудагы сунуш-пикирлерди угуп, талкуулап, чогулуш токтом кылат. Сүйлөмгө мүнөздүү стиль
а) публицистикалык стиль б) илимий стиль
в) иш кагаздар стили г) көркөм стиль
4. Протокол, маалымат кат, буйрук, токтом кирген иш кагаздарынын түрү
а) официалдуу эмес б) илимий
в) официалдуу г) иш кагазы
5. Көркөм стиль кайсы варианттагы сүйлөмгө мүнөздүү?
а) Суу канча градуста бууга айланат?
б) Көңүл буруңуздар, назар салыңыздар, эфирде азаматтар!
в) Справка талап кылган жерге көрсөтүү үчүн берилди
г) Кош өрүмгө батпаган кара чачы булактап барып алыстап кетти.

6. Акын-жазуучулардын стилин көрсөт.
- а) илимий б) жөнөкөй в) көркөм г) публицистикалык
7. Аннотация, доклад, иш план кайсы стилге таандык?
- а) оозеки-сүйлөшүү стилине б) илимий стилге
в) көркөм стилге г) иш кагаздарынын стилине
8. Бурана мунарасы Баласагын шаарына курулган. Сүйлөмдүн стилин белгиле.
- а) коомдук-публицистикалык б) көркөм
в) официалдуу иш кагаздарынын г) илимий
9. Кептин функционалдык мааниси деген...
- а) тилдин коомдогу аткарган кызматы
б) белгилүү бир кырдаалга ылайык кептин колдонулуш өзгөчөлүгү
в) көркөм адабиятта керектелген тил каражаттары
г) илимий адабияттардын тил каражаттары
10. Китеп стилинин сүйлөшүү стилинен айырмасы?
- а) адабий тилде, көпчүлүк окубаганы
б) дайыма жазма түрүндө болгондугу
в) өтмө маанилүү сөздөр колдонулбайт
г) көпкө сакталып, узакка жетип, олуттуу болушу
11. Образдуу, эмоционалдуу сөздөргө бай стиль:
- а) иш кагаздар б) илимий в) көркөм г) публицистикалык
12. Программа кайсы стилге мүнөздүү?
- а) илимий б) иш кагаздар в) публицистикалык г) оозеки
13. Окуяны бурмалабастан, оңдоп-түздөбөстөн чагылдыруу... мүнөзүү көрүнүш.
- а) көркөм, төкмөлүккө б) илимий, конспектке
в) иш кагаздар, протоколго г) публицистикалык, репортажга
14. Белгилүү бир эрежеге баш ийген, стандартка салынган кептин стили
- а) китеп б) коомдук в) иш кагаздар г) көркөм
15. Көркөм стилге таандык подстилдер
- а) реферат, конспект б) рецензиялар, аннотациялар

в) фельетон, репортаж

г) ыр, роман, повесть,

3-тиркеме

5-класста арызды окутуу (сабактын иштелме)

Сабактын темасы: Арыз – расмий эмес иш кагазы

Сабактын түрү: сабак – практика

Сабактын тиби: жаңы теманы түшүндүрүү, калыптандыруу

Сабактын усулдары: дифференцирлеп, репродуктивдүү окутуу.

Сабактын ыкмалары: Сынчыл ойлом стратегиялары, аралаш усул

Сабактын жабдылышы: макал-ылакаптар, иш кагаздын үлгүсү, маркер, ватман, акылдуу доска, суроолор, слайд, презентация

Предметтик байланышы: эстетика, этика, психология, адабият

| <i>Мазмундук тилкелер (багыт, сызык, нуктар)</i> | <i>Предметтик стандарттагы күтүлүүчү натыйжа</i> | <i>Кыргыз тилинин предметтик компетенттүүлүк төрү</i> | <i>Негизги компетенттү үлүктөр</i> |
|--|---|---|---|
| Тилдеги жана кептеги сөз байланыштары | Кыргыз тилиндеги стиль түшүнүгү, кептин жагдайга жараша тандалып айтылуу деңгээли, оозеки жана жазма кепте, стилдерде колдонуу өзгөчөлүгү; тексттин функциясы, грамматикалык каражаттардын жардамы менен коммуникацияны камсыз кылат. | 1. ПК1 – Тил таануучулук (кептик) 2. ПК2 - Кептик (тил жана кеп кубулуштарын официалдуу чөйрөдө өздөштүрө билүү) 3. ПК3 – Маданият таануучулук, үйрөнүүчүлүк | НК1 - Маалыматтык/ НК2 - Социалдык-коммуникативдик НК3 - Өзүн-өзү уюштуруу, көйгөйлөрдү чече билүү |

Күтүлүүчү натыйжалар: 5. 1. 2. 3. Арыздын коомдогу милдетин, укуктук күчүн түшүнүшөт. Иш кагазынын мазмунун өздөштүрөт, тил каражаттарын, реквизит, канцеляризмдерин тааныйт, жазып көнүгүшөт.

| | |
|---|---|
| <p>Сабактын максаттары:</p> | <p>Коюлган максаттан күтүлүүчү натыйжалардын (эмнелер ишке ашкандыгынын байкалышы, далили) 2-3 төн кем эмес көрсөткүчтөрү (индикатору)</p> |
| <p>1.Билим берүүчүлүк: Окуучулар расмий иш кагаздары, арыздын аткарган кызматы, тили, реквизиттери тууралуу маалыматты билишет.</p> | <p>Эгерде окуучулар: Иш кагаздар стилин, арыздын коомдогу функциясын, реквизиттерин суроо берип <i>таап</i>, реквизиттердин ордун аныктай алышса; ПК1, НК2 Реквизиттердин мазмунун, арыздын стандартын түшүнүп, туруктуу пайдаланылган сөздөрдү айырмалап, байланыштырып <i>сүйлөмдөрдү түзө алышса</i>; ПК 1.2 НК1 Ар түрдүү мазмундагы арыздын тексттерин түшүнсө жана арыздын реквизиттерин сактап, арыздын тексттерин өз алдынча жаза алышса; ПК1, ПК2, НК1,2 Сүйлөмдөрдү стилистикалык жактан туура куруп, арыздын кызматын аныкташса; ПК1, НК1;</p> |
| <p>2.Өнүктүрүүчүлүк: Иш кагаздын кызматын так түшүнүп, түрдүү мазмундагы арызды өз алдынча стилдик жана грамматикалык сабаттуулукта жазууга жетишет. Кеп маданиятын калыптандырышат.</p> | <p>Арыздын канцеляризмдерин ажырата билип, ар бир маалым дарегинин (реквизитинин) ордун, маанисин, грамматикалык формасын пайдаланып мисалдарды келтире алышса; ПК1,2, НК1,2,НК2 Сөз мүчөлөрү улангандагы сөз маанисинин ордун туура таап, текст бөлүгүн айтып бере алышса; ПК1,2; НК1,НК2; Арыздын түрлөрүнүн мазмундук айырмачылыгын ажыратып билишсе; ПК1,2; НК1,2; Арыздын текстиндеги ар бир реквизитине тиешелүү сүйлөмдөрдү байланыштырып, толук текст кура алышса; ПК1,2; НК1,2;</p> |
| <p>3.Тарбия берүүчүлүк: Арыздын кызматындагы оң жана терс көрүнүштөрдү <i>талдап, ага баа беришет. Эстетикалык, этикалык</i></p> | <p>Берилген тапшырмалардан оң жана терс (жакшы, жаман) түшүнүктөрдүн маанисине өз оюн айта алышса; ПК2-3, НК-2,3; Турмушта кездешкен окуялардан мисалдарды келтирип, аларды салыштырып, байланыштырып, себептерин, натыйжаларын, кесепетин айтып, арыз жазуунун себептерин, оң, терс маанилерин, түрлөрүн ажыратып, беришсе; ПК2-3, НК-2,3; Өз алдынча ой өрүшүн улап, ишине максат коюп, турмуштук мисалдардан <i>сабак, таалим, тарбия</i> алды</p> |

| | |
|--------------------------------------|--|
| баалуулуктарга тарбияланышат. | жана кандай терс көрүнүштөрдөн, кесепеттерден алыс болуу керектигин жыйынтыктап өз алдынча оюн, сын көз карашын баасын бере алышса ПК2,3, НК2,3; |
|--------------------------------------|--|

Сабактын жүрүшү: Чакыруу (суроо иретинде): (2 м) Улутубуз-? (кыргыз), тилибиз- ? (кыргыз), динибиз - ? (ислам), мекенибиз - ? (Кыргызстан).

Тарыхы: Кыргыздар: Ата журту – Ала-Тоо, саны аз, байыркы көчмөн эл. Аз болгону менен, маалыматтарга таянсак, кыргыздар жашабаган мамлекет жокко эсе. Мамлекетибиздин символдору (шартуу белгилери): **герби, туусу, валютасы.** Атрибуттары (ураан-чакырык, эрежелери): **тили, гимни, баш мыйзамы.**

2 мүнөттүк “Кыргызстан” слайды коюлат.

Муз жаргыч: (3 м)

Чаташкан логикалык чынжыр оюну (үч катарга үч чынжыр) чаташкан сүйлөмдөрдү иреттегиле:

1-катар: **карышкырдан жактырып айтып кызды жардам жалынат калганын бала сурап** (Бала кызды жактырып калганын айтып, карышкырдан жардам сурап жалынат).

2-катар: **кыйшык деген лакап экен оозу болсо да, калган уулу байдын ошондон сүйлөсүн** (“Оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн” деген ылакап ошондон калган экен).

3-катар: **экен бекем ойго Жаныбек тушунда чечен хандын деген сөзгө чечен, жашаган Жээренче** (Жаныбек хандын тушунда сөзгө чечен, ойго бекем Жээренче чечен деген жашаган экен).

Тез, туура тапкан катарга, өзгөчөлөнүп жооп берген балдарга **формативдик (калыптандыруучу) баалоо менен** стимул берип, жоопторду жыйынтыктайбыз.

Киришүү: (4 м)

1. **Стиль** – кеңири түшүнүк. Бардык процесстерде стиль түшүнүгү пайдаланылат. Мисалы, Кийинүү стили, сүйлөшүү стили, курулуштагы стиль болуп көп түшүнүктөрдү ичине алат. Кеп стилдери оозеки жана жазуу (китеп) стили деп 2 ге бөлүнөт.

2. **Жазуу стили** (функционалдык стиль деп да аталат) өз ара төрткө бөлүнөт: көркөм стиль, публицистикалык стиль, иш кагаздар стили жана илимий стиль. Биз бүгүн иш кагаздар стили, анын түрлөрү тууралуу сөз кылабыз.

3. **Расмий-иштиктүү стиль** (мындан кийин **иш кагаздар стили дейбиз**) **расмий жана расмий эмес иш кагаздары** болуп экиге бөлүнүп каралат.

Адамдардын күндөлүк турмушунда, административдик башкарууларда, мамлекеттик мекеме-ишканаларда кеңири колдонулуучу документтер (жазуу үлгүлөрү) иш кагаздар стилине кирет. Турмуш-тиричиликте жашоо нормаларын тейлеген документтердин (иш кагаздардын) жазылышын, укуктук нормасын, жарамдуулугун, тиешелүүлүгүн жөнгө салган стиль болот.

4. **Иш кагаздар** стили ишкана-мекеме менен мамлекеттин жана жеке адамдардын ортосундагы мамилелерди тейлеп, укуктук нормалардын негизинде коммуникативдик аракеттерди жөнгө салат. Иш кагаздарынын колдонуу чөйрөсү өтө кеңири, ал коомдун бардык мекемелеринде, ишкана-уюмдарда чектөөсүз колдонулат. Жазма формада аткарылып, жетекчинин же тараптардын өкүлдөрүнүн колу коюлгандан, же алар тарабынан бекитилгенден кийин гана **өзүнүн укуктук күчүнө кирет**.

Расмий эмес иш кагаздары мекеме-уюмдар менен жеке адамдар тарабынан аткарылып, алардын ортосундагы мамилени тейлеп, белгилүү бир формага салынган маалым дарек (реквизит), стандарт үлгүнүн негизинде ишке ашырылат.

5. **Чакыруунун үлгүлөрүн жаздынарбы?** (жазуу дептерлери кыдырылып текшерилет, туура жазылган үлгүлөрдү сканерлеп, акылдуу доскадан көрсөтүп, жалпы кайталап, түшүндүрмө берилет).

Жаңы тема: Арыз – расмий эмес иш кагазы (8 м)

Балдар, бүгүн расмий эмес иш кагаздарынын бири Арызды үйрөнөбүз.

Биздин максат:

- ✓ Арыздын расмий эмес иш кагазы экенин түшүнөбүз;
- ✓ Арыз качан, эмне себептен, кимге жазыларын билебиз;
- ✓ Арыздын реквизиттерин сактап, канцеляризмдерин айырмалайбыз;
- ✓ Формасын тактап, үлгүсүн жазып үйрөнөбүз.

Суроолор: 1. 1-класска келгенде, кантип киргенсиңер, ошондо арызды ким жазган? (Апам)

2. Балдар, арыз качан, кимге жазыларын билесиңерби? Ар түрдүү жооптор.

Түшүнүү: Арыз мекеме жетекчисине кандайдыр бир көйгөйдү чечүү үчүн сураныч иретинде жазылат. Силер биринчи мектепке келгенде ар бир ата-эне баласын 1-класска кабыл алуу үчүн директорго арыз жазган. Арыздын мазмуну ар түрдүү болот, ошондуктан өздүк иш кагазы. Арыз колдо, кадимки жазуу барагына (А4 формат) же дептердин барагына да жазыла берет. Арызды жазганда стандарттуу кагаздын жогорку бөлүгүнөн, сол тарабынан 3 см. калтыруу менен ортоголоп жазылат. Эгерде дептердин барагына жазылса, айрылган жагы көктөмөдө калгандай таризде жазуу ылайыктуу.

Жумушка орношуу, жумуштан чыгуу, иштен же окуудан которулуу, эс алууга уруксат суроо, турак-жай салуу үчүн участка берүүнү сураган, д.у.с. турмуштук зарылчылыктар арыз аркылуу жөнгө салынат.

Жарандардын жашоодогу талабы тиешелүү уюмдун жетекчилигине арыз аркылуу кайрылганда гана расмий күчкө ээ болуп, талабы аткарылат. Жетекчиликке кайрылган ар кандай мазмундагы жазуу түрүндөгү арызга уюмдун жетекчиси эки апталык (14 күн) мөөнөттөн кечиктирбей жооп берүүгө милдеттүү.

Арыздардын айрым түрүн кошпогондо (мисалы, доо арызы), алардын дээрлик бардыгы бирдей реквизиттерге ээ.

Арыз мазмуну боюнча төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:



Арыздын реквизиттери:

| | |
|--------------|--------------|
| | 1. Кимге? |
| | 2. Кимден? |
| 3. Арыз | |
| 4. Т Е К С Т | |
| 5. Тиркеме | |
| 6. Датасы | 7. Колу |
| | 8. Фамилиясы |

Реквизиттин чечмелениши:

1. Мекеменин аталышы, жетекчинин кызматы, наамы толук, аты, атасынын аты кыскартылып, фамилиясы толук барыш жөндөмөсүндө көрсөтүлөт: **(А. К. Калматовго)**. Жетекчинин аты-жөнүнөн мурда илимий даражасын көрсөткөн сөздөрдү пайдаланууга болот.

2. Арыздануучунун иштеген орду, жашаган жери, аты, атасынын аты толук жазылып, фамилиясы чыгыш жөндөмөсүнө келтирилет: **Чынара Базарбаевна Алиевадан же Ч. Б. Алиевадан**

3. Иш кагаздын аты Типтүү нускаманын талабы боюнча баш тамга менен жазылат: **Арыз**.

4. Арыздануучунун ою кыска, так, түшүнүктүү берилип, текст абзац менен жазылат. Текстте арыздануучунун жетекчиге карата ички мамилелери, туугандык жакындыгы (байке, дос ж.б. жараксыз), психологиялык жана эмоционалдык абалы берилбейт.

5. Тиркемеде зарыл болгон тастыктоочу документтердин тизмеси жазылып, көчүрмөсү тиркелет: мисалы, аттестат, күбөлүк, маалымкат, диплом,

түшүнүк кат, ж.б. Тиркеменин ар бир түрүнүн бети көрсөтүлөт. Мисалы, **ден соолугум тууралуу врачтын аныктамасын тиркеймин (1 бет)**. Мындай тиркеме абзац менен жазылат. Эгер тиркеме бирөө гана болсо, анын номуру коюлбай эле жазылат. Тиркеме зарыл болсо гана тиркелет.

6. Арызга жазылган датасы сегиз цифра менен, же жазуу түрүндө көрсөтүлөт: **(2021.14.04 же 2021-жылдын 14-апрели)**.

7. Арыздануучунун колу.

8. Арыздануучунун аты кыскартылып, фамилиясы көрсөтүлөт **Алиева Ч.**

9. Мекеменин тиешелүү кызматкерлеринин арыз менен таанышкандыгы жөнүндө, арыздын текстинин мазмунуна карата пикирлерин туюнткан белгилер (визалар-макулдугу же каршылыгы) коюлат.

10. Арыздын индекси белгиленип, каттоо журналына түшүрүлөт (азыр электрондук каттоо менен да кабыл алат), ошол белги аркылуу арыздын текстинде козголгон маселенин аткарылышы көзөмөлдөнөт. **(доскада реквизиттер көрсөтүлүп түшүндүрүлөт)**.

Реквизиттердин аралыгы даана көрүнүп турушу зарыл.

Сураныч арызы – окууга кирүү, жумушка орношуу, жумуштан бошоо, бир уюмдун ичинде бир жумуштан экинчи бир жумушка которулуу, кезектеги эс алууларга чыгуу сыяктуу жалаң өтүнүчтөрдү билдирүү максатында жазылган расмий эмес иш кагаз. Сураныч арыз бир нускада колдо жазылат.

Арыздын стандартын сактап турган негизги бөлүктөрү реквизит, же маалым дарек деп аталат. Иш кагазында дайыма колдонулуп, тексттин мазмунуна зарыл сөздөр **канцеляризмдери** болот.

Сураныч арыздын үлгүсү:

*Ош шаарындагы А. Навои атындагы
№18 мектеп-лицейинин директору
Ж. А. Акматовго
А. Масалиев көчөсүнүн 85-үй,
67-батиринин жашоочусу
Шарипова Акылайдан*

Арыз

6-б классынын окуучусу, кызым Шарипова Айназиктин ден соолугуна байланыштуу, эки айга (сентябрь, октябрь), үйдөн окуп билим алууга уруксат берүүңүздү суранамын.

Медициналык комиссиянын бүтүмүн тиркеймин.

2021. 26. 08.

(колу)

А. Шарипова

Арызды жеке адамдар гана жазбастан, бир канча адамдар тарабынан, же мекеме – уюмдар тарабынан да жазылат.

Эсеп-кысап арызы аткарылган жумуштун көлөмүнө карап, акысын талап кылганда, көбүнчө башкы бухгалтерге жазылат.

Доо арызы көбүнчө бирине доо койгондо, бир нерсе талап кылганда (мисалы, карызын бербей койгондо), ж.б. шартта жазылат.

Бышыктоо: (13 м) 1. Суроолорго жооп бергиле:

1. Арыз качан, эмне себептен жазылат?
2. Реквизиттердин арасы эмне себептен даана көрүнүп туруш керек?
3. Арызды ким, эмне максат менен жазат?
4. Арызды ким кабыл алат жана канча күндө жооп бериш керек?
5. Арызда кандай сөздөр дайыма кайталанганын байкадыңар?
6. Арызда дайыма кайталанып колдонулган сөздөр эмне деп аталат?
7. Арыз канчанчы жак тарабынан жазылат?

Арызды үйрөнүүдө маани берүүчү учурлар

- арыздын укуктук күчү ар бир атуулдун талабын коргойт;
- арыз жекелик да, коллективдик да мааниде жазылат;
- арыздын 3 түрү (сураныч, эсеп-кысап, доо) мазмуну жагынан бири-биринен айырмаланат;

- арыздын тилдик өзгөчөлүктөрү: *1 жак тарабынан жазылышы, этиш жана ат атооч сөздөрдүн сылык формаларынын колдонулушу, айтылуучу ойдуң кыскалыгы, тактыгы, уюмдардын энчилүү аттарынын жана адам аты-жөнүнүн расмий аталышта жазылышы;*

- арыздын реквизиттерин так сактап жазып, сабаттуулукту арттыруу милдет;

- арыздын канцеляризмдерин тактоо: *суранамын, байланыштуу, тиркеймин, уруксат берүүңүздү, ж.б.* [5].

2. Доскадагы арыздын үлгүсүнө карап, ар бир катар маанилүү себептер менен класс жетекчиңерден бир аптага жооп сурап арыз жазгыла. (ватман, маркер таркатылып, 5 мүнөт убакыт берилет).

Жыйынтыктоо: (7 м) Үч катардын арызын презентациялайт, жазган арыздарын коргошот. Сууроо, пикирлерин угуп, жооп беришет.).

Балдар, бүгүн биз иш кагаздарынын ичинен арыз деген теманы түшүндүк, үлгүсүн жазып көнүктүңөр. Арыздын реквизиттери менен канцеляризмдерин эске сактагыла, себеби булар иш кагаздын негизги элементтери болуп эсептелет.

Катар илинген 3 арыздын туура жерин баса белгилеп, ката жерлерине түзөтүү киргизип, канцеляризмдеринин астын сызып, түшүнүк берип, ар бир реквизиттин аралыгын тактап, милдетин аныктап, өтүлгөн тема жыйынтыкталат.

Тапшырма: (2м)

1. Силер кызматкерсиңер, эс алууга чыгуу үчүн жетекчиге сураныч арызын жазгыла.

2. Спорттук олимпиадага катышуу үчүн эки аптага уруксат сурап директордун атына арыз жазгыла.

3. Каалоочуларга башкача мазмундагы сураныч арызын жазууга да уруксат берилет.

Баалоо: (3 м) Окуучуларга бири-бирин баалоого мүмкүнчүлүк берилет. Бирок формативдик баалоолорду, топтук, жеке аракеттерин, аткарылган иштин мазмунун, эстетикалык сапатын, презентацияны, коргоону эске алып, сыпаттоо менен мугалим толук баа коёт.

4-тиркеме

Токтом (8-класс. Сабак иштелме)

Сабактын темасы: Токтом

Сабактын түрү: сабак –чогулуш

Убакыт: 45 мүнөттүк сабактын структурасы

Сабактын тиби: жаңы теманы түшүндүрүү, бышыктоо

Сабактын усулдары: инновациялык

Сабактын ыкмалары: инсерт, аңгемелешүү

Сабактын жабдылышы: акылдуу доска, ноутбук, маркер, ватман, таратма

Предметтик байланышы: эстетика, логика, адабият.

Күтүлүүчү натыйжалар: 8. 1.2.3. 1.2.3. Иш кагаздар стилинин подстили экенин билет. Токтомдун эмненин негизинде иштелип чыгары жөнүндө түшүнүшөт, аткарылышын, отчет менен байланышын өздөштүрөт, үлгүлөрү менен таанышып, талдашат.

| Негизги компетенттүүлүктөр | Предметтик компетенттүүлүктөр |
|---|--|
| Маалыматтык (НК1) | 1. Жарандардын укуктук компетенттүүлүгү (ПК1) |
| Социалдык-коммуникациялык (НК2) | 2. Коомдук-саясий, экономикалык компотенттүүлүгү (ПК2) |
| Өз ишин уюштуруу жана көйгөйлөрдү чечүү (НК3) | 3. Социалдык-коммуникативдик компетенттүүлүгү (ПК3) |

| Сабактын максаттары | Коюлган максаттан күтүлүүчү натыйжалардын (эмнелер ишке ашкандыгынын байкалышы, далили) 2-3 төн кем эмес көрсөткүчтөрү (индикатору) |
|--|--|
| Билим берүүчүлүк: Токтомдун мааниси, максаты, укуктук күчү, жазуу эрежелери, реквизиттери, тили, | ✓ Токтом эмне максатта, кандай стандарт менен жазыларын аныктай алышса; ПК1,2, НК1,3. ✓ Токтомдун реквизитин ажыратып, текстине мүнөздүү тил каражаттарын |

| | |
|--|---|
| <p>тейлеген кызматын билишет, жазып үйрөнүшөт.</p> | <p>тандап, сүйлөмдөрдү түзө алса; ПК1,2, НК1,3.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Токтомдун кабыл алынышын, мазмунун, укуктук күчүн түшүнүп, жаза билишсе; ПК1,2, НК1,2. |
| <p>Өркүндөтүүчүлүк: Бышыктоо көнүгүүлөрү аркылуу талкууланган маселе, анын бүтүмү, чыгарылган токтомдун укуктук күчүн өздөштүрүшөт жана жазууга калыптанышат.</p> | <ul style="list-style-type: none"> ✓ Реквизиттерди айырмалап, так аткара алышса; ПК1,2,3, НК1,2. ✓ Токтомдун качан, кандай жазыларын түшүндүрө билишсе; ПК1,2, НК1,2. ✓ Токтомдун коомдогу маанисин түшүнүп, өз кесибинде колдоно алса; ПК1,2, НК1,2. |
| <p>Тарбия берүүчүлүк: Жашоодо белгилүү бир негиз менен алдына максат коё билүүгө, ошонун негизинде ишмердүүлүгүн так, жоопкерчиликтүү пландаштырып аткарууга үйрөнүшөт . Иштин көзүн билип, туруктуулукка, жоопкерчиликке, абийирдүүлүккө тарбияланышат.</p> | <ul style="list-style-type: none"> ✓ Берилген тапшырмаларды түшүнүп, ишти бөлүштүрүүнүн тиешелүүлүгүн тандай алса; НК2-3, ПК2-3. ✓ Максатка ылайык иштерди белгилеп, аткарууда иш билгиликти, тактыкты, ишмердикти туура жолго коюуга билими жетсе; НК2-3, ПК2-3. ✓ Ар кандай ишке максат коюп, план түзүп, чыдап, жоопкерчиликтүү, адилеттүү аткарууга тарбияланышса; НК2-3, ПК2-3. |

Сабактын жүрүшү:

| Сабактын баскыч- | Мугалимдин ишмердиги | Окуучунун ишмердиги | Компетенциялары | | Калып танд. |
|------------------|----------------------|---------------------|-----------------|------|-------------|
| | | | Нег | Пред | |
| | | | | | |

| тары. (убакыты) | | | НК | ПК | баалоо техн. |
|---|--|---|------------|------------|-----------------------|
| <p>Уюштуруу : (3 м)</p> <p>Муз жаргыч: (3 м)</p> | <p>Саламатсыңарбы, балдар, маанайыңар кандай? (тазалыкка, катышууга көңүл бурулат) Балдар, сөз куроо оюнун ойнойлу: “Кагаз” деген сөздүн тамгаларынын ордун алмаштыруу менен сөздөрдү курагыла. 1-жеке, 2-жупта иштеп, жыйынтыгын бергиле.</p> | <p>Саламатсызбы, жакшы. (сабакка даярданышат). Изденишет, сурашат, сүйлөшөт. Жообу: Каз, газ, аз, ага, ак, кааз, кг (килограмм), га (гектар), ГАК (мамлекеттик аттестациялоо комиссиясы), ...</p> | НК1 | ПК2 | КБ стимул берүү |
| <p>Тапшырма а суроо: (5 м)</p> | <p>1. Коомдо иш кагаздары кандай мамилелерди тейлейт.</p> <p>2. Ар бир иш кагазын айырмалап үйрөнгүлө.</p> <p>3. Аткарган иштеринер боюнча отчёт жазып келгиле.</p> | <p>Ар бир иш кагазы коомдо өзүнө тиешелүү маселелерди тейлейт.</p> <p>М: Тил кат жеке мамилени тейлесе, протокол - официалдуу жыйынды баяндаган расмий документ.</p> | НК2 | ПК1 | КБ ыраазы болуу |

| | | | | | |
|--|---|--|------------|------------|---------------------|
| | | Каалоочу 3 баланын отчёту окулат, акылдуу даскада текшерилет. | | | |
| Жаңы тема: (8 м) (1- тиркеме) | Доскада дата, тема жазылат. Оозеки суроолор берилет: 1.Токтом кандай иш кагазы экенин билесиңерби? 2. Аткарылган иш – чаралардын жыйынтыгы кантип көзөмөлдөнөт? | Окуучулар дата, теманы жазышат. Суроолорго өзүнчө жооп беришет. Токтом – мамлекет тарабынан чыккан расмий иш кагазы. Ал аткарылуучу иштердин максат- мөөнөтүн, маани- син, аткарылыш нормасын белгилейт. -токтомду белги- ленген жетекчилик көзөмөлдөйт, жыйынтыктайт. | НК1 | ПК3 | КБ мактоо |
| Бышыкто о: (16 м) (2- тиркеме) | 1.Токтомдун текстин толуктагыла (доскадан көрсөтүлөт). 2. Тапшырмаларды жазуу жүзүндө аткаргыла. | 1.Токтомду оозеки түрдө толукташат. 2.Тиркемедеги тапшырмалар жазуу түрүндө жупта, топ менен аткарылат. | НК2 | ПК1 | СБ упай менен |

| | | | | | |
|----------------------------------|---|--|--------|--------|---------------------|
| | 3. Көзөмөлдөйт, багыт берет. 4. мыкты токтомду сканерлеп доскадан көсөтөт, талдайт, түзөтөт. | 3.Топтор иштерин алмашат, текшеришет, талкуулашат. 4. Мыкты токтом тандалат. Окуучулар көчүрөт, түшүнөт, түзөтүшөт. | | | |
| Жыйынтык: (5 м) | Жыйынтыктоочу суроолор, толуктоолор (2-тиркеме) | Сурашат, элестетет, ынанышат, түшүнүшөт. | НКЗ | ПКЗ | КБ стимул менен |
| Тапшырма: (2 м) | 2-тиркемедеги тапшырмага багыт берилет. | Түшүнөт, суроо беришсе болот. | НК2, 3 | ПК2, 3 | |
| Баалоо: (3 м) | Окуучулардын оюнугуп, тыянак чыгарылат, баа коюлат. | Бирин-бири баалашат, сунуш-пикир айтышат. | | | СБ Баа коюлат |

5-тиркеме

ТОКТОМ (Постановление)

Мамлекеттик маанидеги буйрук, көрсөтмөнү аткаруу боюнча кабыл алынган расмий документ – **токтом**. Ал республиканын Өкмөт үйү, министрликтер, ведомстволор, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу бийликтери (акимият) тарабынан пландык иш-чараларды, көрсөтмөлөрдү ишке ашыруу максатында кабыл алынат. Токтомду турмушка ашыруу тиешелүү жамааттын ар бир мүчөсүнүн милдети болуп саналат [8].

Токтом аткаруу мөөнөтү боюнча **кыска мөөнөттүү токтом** жана **узак мөөнөттүү токтом** болуп бөлүнөт.

Токтомдун реквизиттери:

| | | |
|----|----|----|
| 1 | 2 | |
| 3 | | |
| 4 | 5 | 6 |
| 7 | | |
| 8 | | |
| 9 | | |
| 10 | | |
| 11 | 12 | 13 |

Реквизиттердин чечмелениши [8]:

1. Органдын, мекеменин аталышы;
2. Республиканын герби;
3. Иш кагаздын аты (ТОКТОМ);
4. Иш кагазы даярдалган жай;
5. Токтомдун катар номуру;
6. Токтом бекиген дата;
7. Токтомдун темасы;
8. Токтомду кабыл алуунун негиздери;
9. Текст;
10. Токтомду аткарууга жооптуу тарап;
11. Жетекчинин кызматы;

12. Жетекчинин колу;
13. Жетекчинин аты-жөнү.

Бул реквизиттердин 2-7-реквизиттердин асты сызылып, өзүнөн кийинки реквизиттерден ажыратылат.

“Токтомду кабыл алуунун негиздери” реквизитинде токтом кайсы жарлыктын, мыйзамдын же алдыда болуучу иш-чаранын негизинде кандай максатта кабыл алынганы конкреттүү белгилениши зарыл жана ал “... **ТОКТОМ КЫЛАТ:**” деген сөз айкашы менен аяктайт.

“Текст” реквизити пункттарга жана пунктчаларга ажыратылып жазылышы мүмкүн. Ал бөлүктөр араб цифрасы (1, 2,) менен белгиленет.

“Токтомду аткарууга жооптуу тарап” реквизитинде жооптуу тарап катары конкреттүү кызматкер же мекеменин кайсы бир түзүмдүк бөлүмү белгиленет.

Токтомдун текстинин ар бир пункту “... **белгиленсин**”, “...**аткарылсын**”, “... **өркүндөтүлсүн**” “... **милдеттендирилсин**”, деген сыяктуу буйрук ыңгай (-сын) этиштер менен аяктайт. Текст жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн сан жагынан барабарлашкан тобунан курулат, ал тексттин мазмунун түшүнүүнү жеңилдетет. Токтом мекеменин бланкына, ал жок болсо, А4 жазуу кагазына даярдалат. (2, 246)

Кыска мөөнөттүү токтом бир иш-чарага карата бийлик органдары тарабынан чыгарылат. Ошол иш-чара аткарылып бүтүшү менен токтом укуктук күчүн жоготот. Мисалы, мамлекетибизде эгемендүүлүк майрамын өткөрүү боюнча кабыл алынган токтомдо аны өткөрүү иш-чараларынын планы, уюштуруу тобунун курамы, үгүттөө иштери жана ага жооптуулар, бөлүнгөн каражаттар ж.б. көрсөтүлүшү зарыл. Ушул иш-чара толук аткарылгандан кийин, бул токтом толук укуктук күчүн жоготот.

Кыска мөөнөттүү токтомдун үлгүсү [8]:

| |
|--|
| <p><i>КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ</i> <i>ОШ ШААРЫ</i> <i>КАРА-СУУ РАЙОНДУК МАМЛЕКЕТТИК АДМИНИСТРАЦИЯСЫ</i></p> |
|--|

ТОКТОМ

Кара-Суу шаары

№ 16

2019-жылдын 25-февралы

*Тилчи, окумуштуу, коомдук ишмер
К. Тыныстановдун 120 жылдыгын
өткөрүү жөнүндө*

Өлкөбүздү туташ сабаттуулукка сүрөгөн, кыргыз тилинин өнүгүшүнө баа жеткис салым кошкон окумуштуу, коомдук коомдук ишмер К. Тыныстановдун 120 жылдыгын өткөрүү үчүн Кара-Суу райондук мамлекеттик администрациясы токтом кылат:

1. Кыргыз элинин улуу окумуштуусу К. Тыныстановдун 120 жылдыгын даярдоо жана өткөрүү боюнча иш-чаранын планы иштелип чыгып, бекитилсин.

2. Райондо окумуштуунун эмгектеринин көргөзмөсү уюштурулсун, Мектептерде К. Тыныстановдун ишмердүүлүгүнө арналган ачык сабактар өткөрүлсүн. Бул иш-чараларды аткаруу райондук билим берүү бөлүмүнө жүктөлсүн.

3. Мааракеге байланыштуу райондук деңгээлде салтанат, диспуттар өткөрүлсүн.

4. Бул токтомдун аткарылышына райондук мамлекеттик администрация башчысынын орун басары С. Эгембердиевага жүктөлсүн.

Мамлекеттик администрация

башчысы

(колу)

Т. Матраимов

Узак мөөнөттүү токтом бир иш-чарага арналганы менен ал иш-чаранын аткарылышындагы кошумча иш-чаралардын көптүгү, иш-чаранын масштабдуулугу, эл чарбасындагы маанилүүлүгү ж.б. белгилери боюнча өзгөчөлөнүп турат.

Токтом мекеменин бланкына даярдалат, ал бланкта мекеменин телефону, факс нумурлары, банк эсеп-кысабы, көчө дареги көрсөтүлбөйт. Бирок токтомдун даярдалган жайы, датасы жана номуру белгиленет. Жогорудагы белгилери боюнча токтом буйрукка да окшошуп кетет.

Бышыктоо: 1.Токтомду окуп, реквизиттерин тактагыла. Пункттарга дагы кандай иш-чараларды кошууну пландаштырасыңар, кошуп жазгыла (акындын 110 жылдыгы качан болорун тактап алгыла) [8].

Улуу Ата Мекендик согуштагы Жеңиштин 80 жылдыгына
..... майрамды өткөрүү Ош областтык
мамлекеттик администрациясы кылат:

1. (..... планы бекитилсин)
2. (...сыйлансын)
3. (... жолугушуулар өткөрүлсүн)
4. (..... каражаты каралсын)
5. (көзөмөлдөө жүктөлсүн)

Областтык мамлекеттик
администрациясынын башчысы

С. Кенжебаев

Жыйынтыктоо:

Токтомду окутуудагы көңүл буруучу маселелер

- токтондун эл чарбасында аткарган кызматын аныктагыла;
- укуктук күчү, жарамдуулук мөөнөтүн тактагыла;
- токтондун аткарылуу мөөнөтү боюнча бөлүнүшүн ажыраткыла;
- токтондун реквизиттерине маани берүү менен үйрөнгүлө;
- токтондун тилдик өзгөчөлүктөрү: *министрлик, мекеме, уюмдун, иш кагазынын аттарынын өзгөчө шриф менен жазылышы, токтон кабыл алынган жери, жылы, күнү, айынын көсөтүлүшү, так, кыска буйрук түрүндөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн көп колдонулушу, термин, кесиптик сөздөрдүн, тике маанидеги сөздөрдүн зарылчылыкка жараша керектелиши, III жактын, этиштин өздүк, аркылуу мамилеси, буйрук ыңгайдын мүчөлөрүнүн колдонулушун көрсөтүү, буйруктан айырмалоо;*
- токтондун пункттарынын тиркемелер менен тастыкталышына маани берүү;
- токтонго мүнөздүү канцеляризмдер: *токтон,... жөнүндө, токтон кылат;, милдеттендирилсин, белгиленсин, аткарылсын, өркүндөтүлсүн, каралсын, жүктөлсүн, түзүлсүн, иштеп чыксын, күчүнө кирет, ж.б.* [8].

Кыргыз Республикасы
Бишкек шаары
1-Май райондук мамлекеттик администрациясы

ТОКТОМ

Бишкек шаары

№ 43

.....

Кыргыз Эл акыны Алыкул Осмоновдун
110 жылдыгын өткөрүү жөнүндө

Кыргыз элинин адабияты менен маданиятынын өнүгүшүнө баа жеткис салым кошкон Кыргыз эл акыны Алыкул Осмоновдун 110 жылдыгын өткөрүү боюнча 1-Май райондук мамлекеттик администрациясы токтом кылат:

1. Кыргыз Республикасынын эл акыны Алыкул Осмоновдун 110 жылдык мааракесин уюштуруу жана өткөрүү боюнча иш-чаранын планы иштелип чыксын жана бекитилсин.

2. мектептерде А. Осмоновдун чыгармачылыгына арналган ачык сабактар, салтанат, кече, диспуттар өткөрүлсүн.

3. Бул иш-чараларды аткаруу райондук билим берүү бөлүмүнө жүктөлсүн.

4.Токтомдун аткарылышын көзөмөлдөө иши райондук мамлекеттик администрациясынын башчысынын орун басары С. Айтиевге жүктөлсүн.

Райондук мамлекеттик
администрациясынын башчысы

Б. Бейшекеев

Тапшырма:

1. Мамлекеттик тил күнүнө карата мамлекеттик администрациясы тарабынан “Улутту улут кылган – анын тили” аттуу фестивалын өткөрүү жөнүндө токтомдун үлгүсүн даярдагыла.

2. Ош областтык дыйкандардын жарманкесин өткөрүү жөнүндө токтом иштегиле.

3. Чыгармачылык менен ойлонуп, оюңардагы белгилүү бир юбилейлик иш-чарага [8] токтом жазгыла.

Стилдерди аныктоо үчүн 7-8-класстын окуучуларына берилген тексттер

Сингапур – арстан өлкө

Сингапур сөзү малай тилинен которгондо “арстан өлкө” дегенди билдирет. 1965-жылы 9-августта көз карандысыз мамлекет болуп жарыяланат. Эркиндик алган алгачкы учурда болуп көрбөгөндөй оор күндөргө кептелген. Азыр Эл аралык валюталык фонддун көрсөткүчү боюнча, Сингапурдун ички дүң өндүрүмү 51650 АКШ доллары түзөт. Дүйнөдөгү бай өлкөлөрдүн ичинен 3-орунда турат. Кыргызстандын бир облусунча (Чүй облусунан 3 эсе кичине) да аймакка ээ болбогон алакандай мамлекеттин ийгилик сыры эмнеде?

Мурдагы ит чыдагыс жагдайдан азыркы дүйнө жүзүндөгү гүлдөгөн өлкөлөрдүн арстанына айлануусуна өлкө башчысы Ли Куан Юнун салымы чоң. Ал премьер-министр болуп турганда, биринчиден, билимге суусаган, акылдуу өлкөнүн жаштарын чогултуп, аларды дүйнөдөгү эң мыкты университеттеринен билим алуусуна шарт түзүп, окуунун бардык чыгашасын өз мойнуна алган, болгону жаштар окуусун бүткөндөн кийин, сөзсүз өз өлкөсүнө кайтып, өлкөнүн өнүгүүсүнө өз салымын кошуш керек эле.

Экинчиден, англис тили дүйнөлүк тил болгондуктан, бул тил өлкөнүн расмий тили болуп кабыл алып, дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрү менен карым – катышты жолго салуу жеңилдеп, өлкөгө туристтердин агымы жылдан жылга тездик менен өсө баштады.

Үчүнчүдөн, мамлекеттин эң биринчи душманы коррупция экенин билип, Ли аны менен катуу күрөшүүгө өтө катаал жазаларды киргизген.

Сингапур чакан мамлекет экенине карабастан, туристтерди өзүнө тарткан жерлери көп. Чыгышынан батышына 50 мүнөттө, түндүгүнөн түштүгүнө 20 мүнөттө жетесиз. Жол катар үйлөрдү мамлекет жарандары үчүн куруп берген. Бул өлкөдө коррупция деген түшүнүк жок, таза, адилеттүү, заманбап технологиянын жардамы менен электрондоштурулган система аркылуу 10

мүнөттө жаңы ишканаңызды каттоодон өткөрүп, бизнесиңизди баштай аласыз. Дүйнөдөгү эң жеңил, ыңгайлуу, оңой система менен иштеген Сингапурда салыктын 5 гана түрү бар.

Айлана жана тегерек

Биздин айланабызда көп тегерек нерселер бар, анын кээ бири тегеректи элестетет. Булар – тандыр нан, медаль жана тыйын, лимон кесими, кээ бир жемиштерди (алма, дарбыз ж.б.) туура кесилгендеги көрүнүштөрү. Ал эми алкак, велосипеддин дөңгөлөгү ичке шакек айланага абдан окшош. Айлана жана тегерек бири-биринен эмнеси менен айырмаланат? Тегерек – бул айлана менен чектелген бөлүк, ал эми тегеректин жээги айлана. Айлана – сызык. Анын сүрөтүн стаканды кагазга коюп, айланта ичке сызык менен сызып, чийүүгө болот. Циркуль пайдаланышы да мүмкүн. Эгер циркуль болбосо, бир барак кагазды жыгач тактайчанын бетине жайып, аны чыйрак жип байланган кнопка менен бастырып, жиптин экинчи учуна карандаш байлагыла: карандаш менен туюк сызык жүргүзгүлө, айлана пайда болот.

Тегерек – жалпак фигура. Баракка айлана сызып, аны бойлото тыкан кесип алсаңар, колуңарда тегерек пайда болот. Тегерек менен айлана эгиздин эле өзү: айлана чийсе, тегерек пайда болот, тегерек кессе – кайчынын изи айлананы элестетет. Циркулдун ийнеси туруучу чекит айлана менен тегеректин борбору деп аталат.

Лимон кесиндисинин жана велосипед дөңгөлөгүнүн борборун оңой эле табууга болот. Арабанын дөңгөлөгүнүн чабактары, борборун айлананын чекити менен туташтыруучу кесиндилер – бул айлана менен тегеректин радиустары. Ал эми бири-бирин улай, бир түз сызыкка жаткан эки радиус диаметрди түзөт.

Сакура – ыйыктыктын символу

Сакура Японияда жаштыктын, сулуулуктун символу катары бааланат. Гүлдөгөндө эч бир өсүмдүк тең келе алгыс кооз вишня дарагы. Ал эрте жазда

агыш, ачык-кырмызы болуп гүлдөп, көңүлдү өзүнө тартып турат, гүлдөрү бир жумага жетпеген убакыт гана турат.

Сакураны ыйык өсүмдүк катары урматташып, мөмөсүн, жалбырактарын, гүлүн тамак-ашка пайдаланышат. Сакуранын сүрөтүн Япониянын полиция, аскер кызматкерлеринин гербдеринен, окуучулардын баш кийимдериндеги рангды көрсөткөн белгилерден көрүүгө болот.

Эгер сакура абдан төгүлүп гүлдөсө, япондук дыйкандар быйыл түшүм абдан мол, берекелүү болот деп эсептешкен. Мындан тышкары сакура көзү өткөн ата-бабаларынын руху, жашаган жайы катары эсептелип, аны суктанып тиктөө ата-бабалардын арбагын тынчтандырат, ыраазы кылат, аларга болгон сый-урматты билдирет, ошондо ата-бабалар сага ыраазы болот, сени колдойт, жардам берет деп эсептешет.

Япониянын байыркы легендасында гүлдөп турган сакураны суктанып тиктеп турган адамдын ден соолугу чың болуп, өмүрү узарат дешет. Сакуранын аурасы поэзия жаратууга таасирин тийгизет дешип, гүлдөп турган сакуранын алдында ыр жазуу салтка айланган.

Кемчиликтин артыкчылыгы

Японияда 10 жаштагы бала жол кырсыгына кабылып, сол колун кестирүүгө аргасыз болот. Баланын максаты чоңойгондо мыкты дзюдо чебери болуу эле. Сол колунан айрылгандан кийин баланын каалоосу да жоголот. Баланын атасы белгилүү дзюдо мугалимине барып жардам сурайт.

Дзюдо мугалими кабыл алып, эртеси күндөн баштап он жыл бою бир гана аракетти үйрөтөт жана ар күнү бул аракетти кайталоосун айтат.

Бала убак-убагы менен мугалиминин жанына келип:

- Бул аракетти үйрөндүм, башка тапшырма бересизби? – деп сурайт.
- Сен ушул аракетти кайтала, уулум, убагы келсе, жаңы тапшырмага өтөбүз,” – деген жоопту берип, дайыма устаты сылык узатат.

Бала дзюдодогу 10-жылын бүтүрөт. Бир күнү устаты: “Даяр бол, сени чоң турнирге жаздырдым, эртең беттешке чыгасын” дейт. Бала толкунданат. Сол колу жок болсо, дзюдодо билген жалгыз эле аракети болсо...

Күчтүү дзюдочулар катышкан турнирде жеңүүгө эч кандай шансы болбосуна көзү жетет, бирок устатын катуу сыйлагандыктан унчукпайт.

Бала алгачкы беттешине чыгат, каршылашына өзү билген жалгыз аракетти колдонуп, жеңишке жетишет. Экинчи, үчүнчү матч, чейрек финал, жарым финал, жыйынтыгында финалга чыгат. Матч башталат. Бала дагы эле жалгыз аракетин колдонот. Каршылашын жеңип, чемпион болот. Кубокту алгандан кийин устатынын жанына келип:

– Устатым, кантип мындай болду? Менин бир колум жок, билген бир эле кыймылым бар. Кантип мен жеңип калдым? – деп сурайт.

– Уулум, 10 жылдан бери ал кыймылды кайталадың. Ушунчалык сонун аракет кылдың, жер жүзүндө ал кыймылды сенден жакшы аткара алган эч ким жок. Бул – бир, экинчиси, ал кыймылга каршы бир гана кыймыл бар эле. Ал үчүн сенин каршылашын сол колундан кармап аракеттениши керек эле”, – дейт устаты.

Кээде кемчилик катары көргөн айрым тараптарыбыз кайсы бир учурда эң күчтүү тарабыбыз болуп калат, бирок бул кемчиликтер биздин жүрөгүбүздө болбосун.

Дартка дабаа – бака жалбырак

Бака жалбырак – көп жылдык чөп өсүмдүк. Кыргызстандын бардык жерлеринде кездешет. Жазда, айрыкча арык жээктеринде, жол бойлорунда, тоо этектеринде, жайытта өсөт.

Бака жалбырактын түзүлүшү, айрымдарынын сабагы кыска, ал эми айрымдарыныкы узун болот. Тамыр жалбырагы жазы, жарыш тарамыштуу жана узун саптуу келет. Гүлү жашыл, майда жана көрксүз болот.

Бака жалбырактын адамзатынын ден соолугуна тийгизген дарычылык касиети өтө чоң. Ал суук тийгенде, жөтөлгөндө, ичеги карын ооруларына, жараларга, кесилген, тытылган жерлерди айыктырууда, какырык чыгарууда колдонулат. Анын жалбырагында С, В витаминдери бар. Бака жалбырактан

көптөгөн дарылар жасалып, медицинада кеңири колдонулуп келет. Бул дары чөптү үй шартында дагы колдонсо болот. Бул чөп май айынан баштап август айына чейин гүлдөйт, июнь, сентябрь айларында уруктайт. Жалбырагын жай айында гүлдөгөн мезгилде үзүп алып, көлөкө, шамал жүрүп турган жерде бат кургатып алуу керек. Көпкө чейин жайып койсо, жалбырагы карарып, дарылык касиети төмөндөйт.

Бака жалбырактан чай кайнатып ичүүгө да болот. Ал үчүн бир аш кашык майдаланган бака жалбырактын үстүнө 200 грамм кайнак суу куюп, 20-30 мүнөт демдеп коебуз. Андан соң жалбырагын чыпкалап алып, тамак ичээрдөн 30 мүнөт мурун 20-30 граммдан күнүгө 3-4 маал ичүү керек. Ал чай жөтөлгөнгө, дем алуу жолдоруна, суук тийгенде, ич өткөккө пайдалуу болот.

Бака жалбырактын составында эфир майы жана табигый экстракттар бар. Жалбырагын аябай жанчып, жарылбаган жараларга байлап койсо, жараны жарып, өзөгүн сууруп чыгат. Касиетинден айланайын табият десек болот.